

І. М. Ліхтей

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2015

УДК 94(100)"00/14"](075.3)
ББК 63.3(0)я721
Л65

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 20.07.2015 р. № 777)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Умовні позначення

Запам'ятовуємо основні історичні імена та терміни.

Тематичне оцінювання. Перевіряємо золотий запас знань.

Працюємо з історичними поняттями, термінами, датами й картами.

Працюємо разом.

Працюємо творчо.

Ліхтей І. М.

Л65 Всесвітня історія : підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / І. М. Ліхтей. — К. : Грамота, 2015. — 256 с. : іл.

ISBN 978-966-349-559-0

Підручник подано згідно з чинною програмою Міністерства освіти і науки України із всесвітньої історії. Видання містить навчальний матеріал із всесвітньої історії починаючи від середини I тисячоліття й до кінця XV ст. У підручнику використано рубрики «Історична цікавинка», «Вивчаємо джерела», у яких наведено дані про середньовічні держави, міста, історичних осіб тощо. Глибше осягнути багатвікову історію світу допоможуть уривки з історичних документів, численні ілюстрації, карти, схеми.

Методичний апарат охоплює різнорівневі запитання та завдання, зорієнтовані на вікові особливості семикласників.

Для учнів, учителів, методистів, батьків.

УДК 94(100)"00/14"](075.3)

ББК 63.3(0)я721

ISBN 978-966-349-559-0

© Ліхтей І. М., 2015

© Видавництво «Грамота», 2015

ВІД АВТОРА

Епоха середніх віків для багатьох поколінь людей оповита серпанком загадковості й таїни. Незвідане зачаровує й приваблює, спонукає до роздумів і пошуків. Відомо, що в цей період сформувалася сучасна європейська цивілізація, з'явилися деякі технічні винаходи та наукові відкриття. У середньовічні часи були започатковані основи західноєвропейського демократичного й правового суспільства. Високохудожні зразки тогочасного мистецтва, філософської, політичної та історичної думки й нині живлять світову культуру, духовне життя суспільства. Саме в епоху Середньовіччя була заснована більшість європейських міст.

Поглиблений інтерес учених до цієї епохи виник на початку ХІХ ст. У ХХ ст. історики почали вивчати насамперед повсякденне життя людини середньовіччя, її побут і знаряддя праці, одяг, озброєння, харчування тощо. Тож суперечки між науковцями щодо тих чи інших питань середньовічної історії не вщухають і нині.

Цей підручник поведе вас дорогами середньовічних країн і міст. Ви дізнаєтеся про визначних особистостей тих часів, спосіб життя й культуру різних народів. За допомогою підручника ви зможете перенестися у світ середньовічних замків і фортець, рицарів і чарівних панянок, майстрів-ремісників і вчених, монахів і веселих школярів, зумієте відчувати подих минулої епохи.

Підручник складається з розділів, які поділено на параграфи, основний зміст яких доповнено історичними джерелами та цікавинками.

У виданні подано практичні заняття, у яких використано уривки з історичних джерел. Поставлені запитання змусять вас замислитися над долею тієї чи іншої історичної постаті, поміркувати над подіями чи явищами, порівняти їх, узагальнити й систематизувати.

Книжку суттєво збагачують карти, таблиці, різноманітний ілюстративний матеріал, які використовуються як самостійне інформаційне джерело історичних знань. Працювати з цими матеріалами вам допоможе пояснювальний текст, система запитань і завдань. Основні імена, терміни й дати в тексті підручника виділено іншим шрифтом. Завершують підручник хронологічна таблиця й словник найважливіших термінів.

Шановні семикласники, сподіваюся, що мандрі загадковим світом епохи Середньовіччя стануть для вас не тільки пізнавальними, а й захоплюючими.

ВСТУП. ПОВТОРЕННЯ

1. Місце історії стародавнього світу в історії людства

Упродовж минулого року ви вивчали історію стародавнього світу. Це чи не найдовший період в історії людства від появи людини розумної до падіння Західної Римської імперії. Стародавній світ, як ви пам'ятаєте, охоплював Східну півкулю від Атлантичного до Тихого океану, від Рейну до Нілу й Індокитаю. Саме в цей час розвинулися землеробство, скотарство, ремесла, з'явилася общинна й приватна власність, міста та перші світові цивілізації. Тоді ж формуються держава й право, такі форми правління, як демократія, тиранія, аристократія й олігархія тощо. Неповторною спадщиною стародавнього світу стали розвиток писемності й наукових знань, Веди і шумерський епос, «Іліада» й «Одіссея» Гомера, трагедії Есхіла та Софокла, філософське вчення Конфуція й Платона, а ще пам'ятки архітектури — єгипетські піраміди, Кносський палац, афінський Акрополь і римський Колізей... На зміну цьому періоду прийшла доба Середньовіччя.

2. Середньовіччя як період розвитку людства

Поняття «середньовіччя» з'явилося в ужитку ще в XV ст. в середовищі італійських учених-гуманістів. Відомо, що 1469 р. термін «середній вік» уперше вжив відомий гуманіст і папський бібліотекар *Джованні Андреа* (1417–1475).

Манеський кодекс.
Мініатюра, бл. 1340 р.

Свою епоху гуманісти сприймали як «новий вік», бо античність вони розглядали як «старий вік». Тому період між цими етапами в історії людства італійські мислителі й назвали *середнім віком*. Для них середньовіччя було передусім епохою занепаду, духовною пусткою, коли панували суворе варварство й насилля, релігійна нетерпимість і похмуре нещасття, страх і злиденність, криваві війни й катування, одним словом — «темні віки». Натомість XV ст., тобто «свій час», італійські вчені називали не інакше, як *Відродження*. В їхній уяві це було ніби

Ватикан: площа
і собор святого Петра.
Сучасне фото

пробудження після тисячолітнього сну з прагненням відродити античну спадщину.

Тож і не дивно, що така негативна оцінка доби Середньовіччя надовго залишилася у свідомості європейців. Зауважимо, що й у наші часи, коли згадують про якісь відсталі явища сучасного суспільства, іноді вживають поняття «середньовічний». Для цього ніби і є підстави: зміни в суспільному й духовному житті, техніці й науці колись відбувалися набагато повільніше, ніж у наші дні. Однак основною причиною негативу є те, що Середньовіччя — це доба, коли панували суворі й жорстокі звичаї та традиції. До всього нового ставилися з підозрою; нові ідеї часто засуджувалися церквою, яка контролювала духовне життя й нерідко вбачала в новаторстві відхід від істинної віри.

Вивчаючи цей етап історії людства, учені виокремлювали різні ознаки, притаманні середньовіччю. Одні сприймали його як добу страху, фанатизму й побожності, інші — як час розквіту європейської культури. Деякі історики вважали середньовіччя закономірним тисячолітнім містком між античністю і Новим часом, а інші — тисячолітною прірвою.

То в чому ж полягає істина, якою була епоха Середньовіччя? Тут важко однозначно погодитися з думкою того чи того дослідника. У кожного з них є зерно правди. Однак тисячолітня епоха — це не тільки біле або чорне. У ній має бути й кольорова гама. І така гама була. У ті часи справді існували людська честь і шляхетність, величні культурні та духовні цінності; проте водночас і людська дикість, нищість і жорстокість, релігійний фанатизм.

Так, доба Середньовіччя захлиналася в кривавих війнах, міжусобицях, селянських повстаннях, які призвели до виникнення пошестей і голоду; у полум'ї інквізиторських багать згорали інакодумці зі своїми високими помислами та мріями про майбутнє. Та в житті середньо-

вічних людей були й щасливі події: перемоги на турнірах для рицарів, багатий урожай і звільнення від феодалної залежності для селян, здобуття городянами різних привілеїв, величезні карнавали, народні гуляння.

У підручнику подається цілісна картина історії середніх віків, відображено взаємозв'язок між окремими народами й державами, Сходом і Заходом.

3. Хронологічні межі й періодизація історії середніх віків

Середньовіччя — епоха в історії Європи, що охоплює понад тисячу років. Початком середніх віків прийнято вважати **476 р.**, коли вождь германців Одоакр переміг останнього римського імператора Ромула Августула. Епоха Середньовіччя закінчилася в **1492 р.** відкриттям Америки.

В історії середніх віків, як правило, виокремлюють три основні періоди, що відрізняються рівнем економічного, політичного й культурного розвитку. Перший період охоплює V — середину XI ст. й має назву **раннє Середньовіччя**. В економіці цього періоду панувало натуральне господарство, у політичному житті простежувався процес формування держав, у духовному — тимчасовий занепад культури.

Із середини XI ст. до початку XIV ст. тривав період **розквіту Середньовіччя**. У цей час збільшилася кількість населення, пожвавилася господарська діяльність, виникали міста, формувалася міська культура.

Перша половина XIV ст. характеризувалася ознаками занепаду господарства. Європейське суспільство охопила криза, яка розхитала його традиційні підвалини, змінила звичну картину світу, породила глибокі зміни в релігії, політиці й економіці. Цей період тривав до кінця XV ст. й дістав назву **пізнє Середньовіччя**, або «**осінь Середньовіччя**»¹.

Якщо антична історія зосереджувалася переважно в Середземномор'ї, то терени середньовічної історії поширилися майже на весь Європейський континент. Тут жили різні народи зі своїми мовами та звичаями; більшість із них була об'єднана однією релігією, але належала до різних церков, одні на чолі з патріархом Константинопольським, а інші — з Папою Римським. Саме тоді формувалися дві провідні традиції європейської культури — **західна**, що успадкувала римські традиції і орієнтована на католицизм, і **східна**, що наслідувала традиції Візантії і орієнтована на православне християнство.

---

¹ Вислів голландського історика Йоганна Гейзінги (1872–1945), який розглядав цей час як епоху розкішного й чудового відцвітання середньовічної культури, її гармонійного завершення.

Водночас епоху Середньовіччя переживали країни арабсько-мусульманського світу, Індія та Китай. Більшість із цих країн перебувала в постійних контактах із Західною Європою. Щоправда, у Китаї, в Індії і країнах арабсько-мусульманського світу, на противагу Європі, епоха Середньовіччя тривала на два століття довше.

4. Спадщина доби Середньовіччя

Середні віки давно минули, але не треба забувати, що саме в цей період закладено підмурок сучасного світу.

Середні віки багато в чому змінили карту Європи, бо в ті часи виникла більшість європейських і азійських держав. У цей період сформувались європейські народи й утворилися ті мови, якими населення континенту розмовляє й донині.

У добу Середньовіччя виникли перші парламенти та суди присяжних. Нові міста ставали потужними центрами ремесла й торгівлі. Будувалися замки й храми, церкви та монастирі. У середні віки утвердились сучасні світові релігії: християнство в Європі, буддизм та іслам — на Сході. Прикладом релігійного сподвижництва та сили духу стали по-статі відомих святих і проповідників.

У середні віки зі Сходу на Захід повернулися праці багатьох античних мислителів. Середньовічний Схід — великі халіфати, далека Індія чи таємничий Китай — дав світові філософа Конфуція, лікаря Авіценну, письменника Калідасу, збірку казок «Тисяча і одна ніч».

У середньовічній Європі спостерігається поживлення освітнього й культурного життя: відкрито велику кількість шкіл та університетів. Як відомо, середньовіччя збагатило людство новими іменами видатних учених і мислителів, талановитих письменників і живописців, архітекторів і скульпторів, відважних мандрівників і героїв. У цей час люди стали використовувати десяткову систему лічби, механічний годинник, компас, вогнепальну зброю, папір, друкарський верстат, віконне скло, ножиці, гудзики, окуляри тощо. Середньовічна людина відкрила Америку й переконалася в тому, що Земля кулеподібна.

Оксфорд (1) і Кембридж (2) — англійські університети, відомі з XIII ст.

5. Основні джерела з історії середніх віків

Історію середніх віків вивчають, користуючись численними історичними джерелами: архітектурними пам'ятками, речовими пам'ятками, писемними історичними й етнографічними джерелами.

Так, *пам'ятки архітектури* ніби переносять нас у далеку минулину. Адже й нині в деяких містах можна побачити старовинні церкви та собори, замки й фортечні мури, а також цілі квартали будинків.

Пам'ятки архітектури:

1. Руїни абатства. Шотландія. 1128 р.
2. Ротонда святого Георгія. Болгарія. IV ст.
3. Блакитна мечеть. м. Стамбул. 1609–1616 рр.

Збереглися також мовчазні свідки середньовіччя — *речові пам'ятки*: різні знаряддя праці, різновиди зброї, монети й печатки, рицарські обладунки та ювелірні прикраси, картини й статуї тощо. Вони традиційно зберігаються в музеях. Сюди речі потрапляють, зазвичай, двома шляхами: їх або знаходять під час розкопок і приносять археологи, або ж передають спадкоємці з родинних колекцій.

Речові пам'ятки:

1. Хрест св. Мартіна. Шотландія. VII–VIII ст.
2. Шотландська монета. XIV ст.
3. Висячий замок із ключем. Південна Німеччина. XVI ст.

Чи не найголовнішими є писемні *історичні джерела*. Чимало їх знищено під час війн, пожеж і стихійних лих. Ті, що вцілили, нині зберігаються переважно в архівах, а також у церквах, монастирях, зрідка в приватних колекціях. Середньовічні документи ретельно вивчають історики. Вони опрацьовують давні тексти, нерідко публікують їх, коментують, популяризують. Серед писемних джерел винятково важливими є документи, що містять записи законів і розпоряджень королів, князів, пап, єпископів, а також різні судові рішення, ремісничі й університетські статuti, описи маєтків, факти їхнього продажу, дарування чи передачі в спадок тощо.

Писемні джерела:
«Книга кельтів».
Шотландія. 780–830 рр.

Важливу й цікаву інформацію про середні віки містить ще один різновид писемних джерел — *хроніки*, які в Київській державі називали *літописами*. Хроністи вели записи поточних подій день за днем, рік за роком. Це могли бути хроніки, що висвітлювали життя всієї країни, окремого міста чи монастиря. Деякі обдаровані хроністи не просто фіксували факти, а намагалися передати своє бачення тієї чи іншої події.

Сучаснику багато про що розкажуть *фольклорні записи* — перекази, легенди, казки й оповіді, що спочатку побутували тільки в усній формі. Ці тексти прийнято називати *епосом*. Внутрішній світ людини епохи Середньовіччя найкраще відображено в художніх творах тогочасних письменників. До нас дійшли окремі поетичні збірки, повісті й романи, героями яких є як прості люди зі своїми радощами, болем, переживаннями, так і правителі, й легендарні постаті.

Народну культуру й побут допомагають вивчати *етнографічні джерела*. Адже відлуння середньовічної доби є і в народних святах, численних обрядах, дитячих забавах, в одязі чи предметах хатнього вжитку. Різноманітні етнографічні матеріали містять також записи очевидців і мандрівників.

Етнографічні джерела:

1. Керамічні фігури м. Нюрнберг. XIV ст.
2. Мініатюра. Франція. XIV ст.
3. Мініатюра. Франція. XV ст.

Отже, із часів середніх віків до нас дійшло чимало джерел. Однак під час їхнього опрацювання потрібні неабиякі точність і виваженість. Для глибшого пізнання тієї епохи необхідно брати до уваги відомості різних джерел. Інформацію про добу Середньовіччя збирають, порівнюють, систематизують і узагальнюють учені-медієвісти (з латин. *media aeva* — середні віки).

Марк Блок

Іван Крип'якевич

Одним із видатних медієвістів був французький історик **Марк Блок** (1886–1944). Він вивчав світ почуттів і думок середньовічної людини, її релігійні уявлення тощо.

Можемо пишатися, що серед знаних медієвістів є і вихідці з України. Це — дослідник історії середньовічної Англії **Дмитро Петрушевський** (1863–1942) і провідний іспаніст **Володимир Піскорський** (1867–1910).

Значну увагу середнім вікам приділив у своїй «Всесвітній історії» відомий український учений **Іван Крип'якевич** (1886–1967). Ця праця готувалася як четвертий том «Історичної бібліотеки», що видавалася в 30-х роках ХХ ст. у Львові. «Всесвітня історія» І. Крип'якевича розвивала термінологічну традицію вітчизняної історичної науки, мала багато ілюстрацій.

Окремі висловлювання видатних медієвістів використано в тексті підручника.

Історія середніх віків; раннє Середньовіччя, розквіт Середньовіччя, пізнє Середньовіччя; джерела з історії середніх віків — пам'ятки архітектури, речові пам'ятки, писемні й етнографічні джерела.

1. Назвіть хронологічні рамки епохи Середньовіччя.
2. На які періоди поділяється історія середніх віків?

3. Коли вперше з'являється в ужитку поняття «середньовіччя»?
4. Пригадайте основні джерела вивчення історії стародавнього світу.
5. Якими джерелами послуговуються історики, вивчаючи епоху Середньовіччя?

6. Поміркуйте, які матеріали підручника допомагають вам створити цілісну картину епохи Середньовіччя.
7. Чому XIV–XV ст. називають «осінню середньовіччя»?

8. Які образи й символи ви пов'язуєте з епохою Середньовіччя?

РОЗДІЛ 1

**ПЕРШІ
СЕРЕДНЬОВІЧНІ
ДЕРЖАВИ**

§1. НАРОДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЄВРОПИ

- Яким у Римській імперії за Діоклетіана та Константина I Великого був стан: а) економіки; б) релігійної політики; в) відносин із варварськими племенами?

1. Римський і варварський світи в середині I тисячоліття

Крах Римської імперії, на руїнах якої зародилася середньовічна Європа, став наслідком тривалого занепаду економіки. Приходили в запустіння землеробство й ремесла, землю не обробляли, влада імператорів поступово послаблювалася.

Криза поглиблювалась і в духовному житті Римської держави. Разом із знищенням громадянських свобод відбувся моральний занепад римського суспільства. На зміну язичництву прийшло християнство, що стало набувати характеру державної релігії.

Занепадала й колись нездоланна римська армія. Вона перетворилася на малорухливу військову масу, що поколіннями проживала в укріплених таборах уздовж кордонів імперії. Армія втратила високі бойові навички знаменитих римських легіонів і за своїм озброєнням і військовою тактикою майже не відрізнялася від ополчень **варварів**.

Співвідношення сил між Римською імперією й варварською периферією поступово змінювалося на користь варварів. Особливо велику роль у долі пізньої Римської імперії відіграли її північні сусіди — германські племена.

Сім'я давніх германців середини I ст. н.е.
Реконструкція.
м. Мюнхен. 1913 р.

Германці вперше потрапили в поле зору римлян у I ст. до н. е. Римляни спочатку сприйняли їх за галлів (кельтів), однак наприкінці I ст. н. е. видатний римський історик **Корнелій Тацит** досить чітко визначив германців як особливу групу племен.

Германці тоді жили общиною на території між річками Рейном, Одером і Дунаєм. Основні засоби для життя отримували, займаючись скотарством. У них головним багатством була худоба, яка й використовувалася як мірило вартості. Крім того, вони займалися землеробством, яке з V ст. набуває першорядного значення. Для обробітку землі германці використовували легкий плуг або рало. Вони сіяли льон, овес, просо, пшеницю, ячмінь,

Варвари — назва, яку дали давні греки й римляни народам і племенам, котрі не належали до греко-римської цивілізації і стояли на нижчому рівні культурного розвитку.

вирощували городні культури, зокрема капусту й салат. Представники германських племен вели торгівлю з римлянами.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Сина й наступника Константина Великого, імператора Констанція, який прибув у IV ст. до Риму з Константинополя, уразив зовнішній вигляд жителів вічного міста: тут майже не було людей, одягнених у традиційні тоги. Рим був наповнений вихідцями зі Сходу — єгиптянами, сирійцями, іудеями, найчастіше траплялися германці. Дивно, але навіть корінні римляни чомусь намагалися наслідувати одяг і поведінку тих, кого впродовж багатьох віків самі ж зневажливо називали *варварами*, тобто тими, хто не володів навіть «людською» мовою, а вимовляв лише незрозумілі фрази, на зразок «вар-вар».

Поступово під впливом внутрішніх факторів і римського суспільного устрою в германців виникла майнова нерівність. Серед вільних членів общини вирізняються знатні люди. Суспільне розшарування було частково зумовлене появою рабів із полонених. Проте германці наділяли рабів ділянками землі й надавали можливість самостійно вести господарство. Це була патріархальна форма рабства, що з часом перетворилася на один із різновидів феодальної залежності.

Важливі справи германці обговорювали на народних зборах, що називалися *тинг*. На них були присутні всі дорослі чоловіки, які носили зброю. Народні збори обирали раду старійшин, що вирішувала передусім судові справи. У германців були також конунги (майбутні королі) та військові вожді.

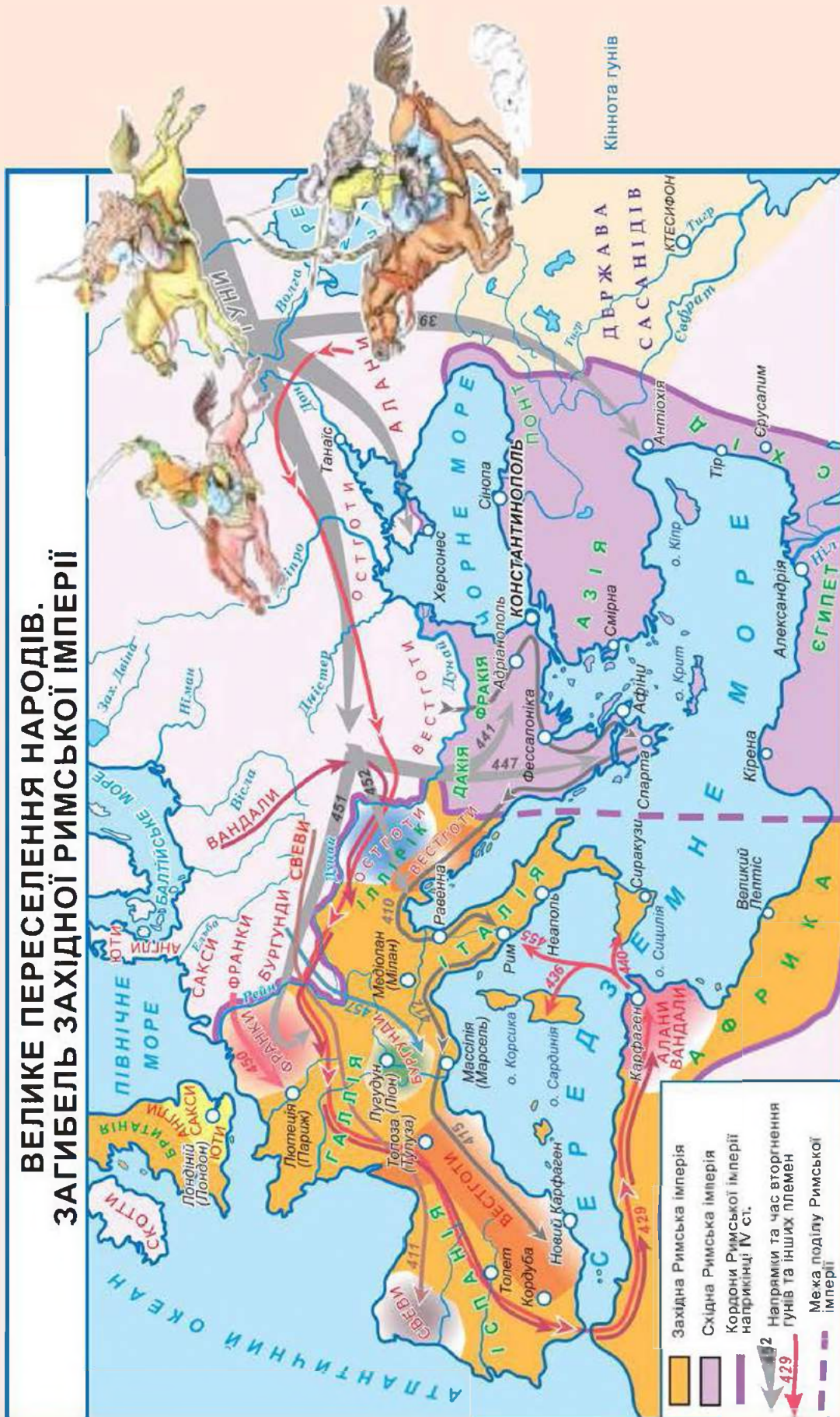
Головну бойову силу германців становили військові дружини. Дружинники перебували в повній залежності від своїх військових вождів: клялися їм на вірність, отримували від них зброю, коней, частину здобичі.

У IV–V ст. в політичному устрої германців відбулися важливі зміни. Вони об'єдналися у великі військовоплемінні союзи, що отримали свої найменування за назвами панівних племен. Так виникли германські народності алеманів, баварів, франків, саксів, тюрінгів та ін. З числа дружинників виокремилася так звана служива знать. Вона стала гуртуватися навколо конунга, витіснити з його оточення племінних старійшин і дедалі активніше впливати на його дії. Одночасно зміцнювалася й влада конунгів.

Важливу роль у становленні державності відіграло поширення серед германців християнства. У IV ст. єпископ Ульфїла навернув у християнство готів. Для цього йому довелося перекласти Біблію готською

ВЕЛИКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ НАРОДІВ. ЗАГИБЕЛЬ ЗАХІДНОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Кіннота гунів

мовою й створити для своєї нової пастви писемність на основі грецького алфавіту.

2. Велике переселення народів та утворення «варварських королівств»

Упродовж IV–VII ст. численні германські, слов'янські, фінно-угорські й тюркські племена в пошуках кращих місць проживання й легкої наживи вирушали в далекі мандри. Цей особливий період в історії, який поклав початок формуванню національних спільнот у Європі, прийнято називати *епохою Великого переселення народів*. Такі масові переміщення (міграції) були спричинені багатьма факторами. До них відносять значне похолодання клімату, зростання чисельності населення, тиск кочівників із Сходу, войовничість варварських племен.

Вагому роль в історії Великого переселення народів відіграли гуни. Ці племена проживали в Центральній Азії. У перші століття нашої ери вони стали переселятися на простори Східної Європи. У 70-і роки IV ст. гуни вторглися в Північне Причорномор'я. На той час там існували два союзи готських племен — остготи (східні готи) і вестготи (західні готи).

У 375 р. гуни підкорили остготів. Тоді вестготи, побоюючись такої ж долі, звернулися за допомогою до римлян. Імператор Валент дозволив їм осісти в Мезії (територія сучасної Болгарії) на правах союзників-федератів. Однак постійні утиски та припущення з боку римських чиновників призвели до повстання вестготів. У 378 р. біля міста *Адріанополя* між вестготами й римською армією під проводом імператора Валента відбулася жорстока битва. Вестготи вщент розгромили римське військо. Згодом повстання вестготів придушив новий імператор Феодосій I, розселивши їх на Балканському півострові.

Однак така ситуація влаштувала вестготів недовго, і виступи проти римлян поновилися. Керував вестготським військом вождь одного з племен — *Аларіх*. Римляни, з огидою відгукуючись про вар-

Воїн остготів.
Мініатюра.
XII ст.

Велике переселення народів — це переміщення територією Європи слов'янських, германських, кельтських та інших племен і народностей у IV–VII ст., що призвело до падіння римської імперської влади, яка збереглася тільки на сході імперії, у Константинополі.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

VI ст. Готський історик Йордан про повстання вестготів

...І стали тоді готи, уже не як зайти й чужаки, а як римські громадяни й папи, управляти землевласниками й утримувати під своєю владою всі північні регіони аж до Дунаю. Довідавшись про це в Антіохії, імператор Валент негайно озброїв військо й вирушив до Фракії. Після того як відбулася плачевна битва, причому перемогли готи, римський імператор утік до якогось помістя біля Адріанополя; готи, не відаючи, що він переховується в жалюгідній хатинці, підклали, як це й притаманно озвірілому ворогу, під неї вогонь, й імператора було спалено...

- Як відреагував імператор Валент на повстання вестготів? Поміркуйте, як повелися б готи, якби знали, що в хаті переховується імператор.

варів, однак, не на жарт їх боялися. І не без підстав. Адже Аларіх двічі брав в облогу Рим. Нарешті в **410 р.** він заволодів вічним містом і піддав його спустошливому грабунку. Захоплення вестготами міста викликало справжній шок у сучасників. Язичники звинувачували в усьому християн, убачаючи причину трагедії у втраті традиційних громадянських цінностей і в зреченні від давніх богів-покровителів. На захист християнського віровчення став філософ-богослов **Августин Аврелій**. Він доводив, що імперія стала вразливою саме тому, що її жителі не були християнами.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Коли Аларіх у черговий раз узяв в облогу вічне місто, римляни спочатку переконували, що всі без винятку будуть його захищати. На таку заяву, як свідчить візантійський історик Зосима, Аларіх з іронією зауважив, що, мовляв, густу траву косити легше, натомість попросив чималий викуп. Налякана міська влада вирішила дати вестготському вождеві відступне. Заради цього сенатори розпрощалися зі своїми коштовностями, з храмів було вилучено прикраси, переплавлено золоті й срібні статуї богів тощо. Та приниження й викуп лише тимчасово віддалили падіння Рима.

Далі вестготи попрямували на південь. Не маючи можливості поселити свій народ в Італії, Аларіх у відчаї вирішив податися до Північної Африки, житниці імперії. Однак в Італії він помер. Після смерті Аларіха вождем вестготів став його племінник — **Атаульф**. Під його провідом вестготи завоювали Південну Галлію і в **418 р.** утворили Коро-

Варварські королівства — державні утворення, що виникли на території Західної Римської імперії під час Великого переселення народів у IV–VII ст.

лівство вестготів з центром у місті Толозі (сучасна Тулуза). Воно стало **першим «варварським королівством»** на території Західної Римської імперії. Невдовзі вестготи розселилися й на Піренейському півострові, куди на початку VI ст. перемістився центр їхнього королівства.

У римську Галлію на початку V ст. ринули племена свевів, аланів, бургундів і вандалів. Бургунди, захопивши землі навколо Вормса, утворили тут королівство. Вандали пройшли всю Галлію й Піренейський півострів, переправилися через Гібралтар і впродовж 429–435 рр. під проводом короля Гейзеріха завоювали Північну Африку, заснувавши державу зі столицею на місці давнього Карфагена.

Германські племена англів, саксів, ютів і фризів, які населяли узбережжя Північного й Балтійського морів, у середині V ст. стали завоювати землі Британії, покинуті римськими легіонами. Місцеве кельтське населення було винищене або витіснене на захід Британії. Частина бритів переселилася на континент.

За германцями в межі Західної Римської імперії вторглися й гуни, які в V ст. захопили Паннонію (територія сучасної Угорщини). У 434 р. одноосібну владу над гунами й союзними з ними племенами утвердив лютий вождь **Аттіла**, який задля цього знищив своїх родичів і політичних супротивників. Відтак гунське військо зруйнувало королівство бургундів. Згодом цю подію було взято за основу сюжету «Пісні про Нібелунгів». Залишки бургундського племені були переселені римлянами поблизу Женевського озера, де 457 р. виникло так зване **друге Бургундське королівство** з центром у Ліоні.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Ім'я Аттіли наводило жах на сусідів. Хроністи звали його «бичем Божим». Утім, жорстокий завойовник був не просто «лютим гуном». Багато знатних жінок Римської імперії вважали його вигідним женихом. До них належала навіть римська принцеса Гонорія, сестра імператора Валентиніана III. Аби помститися братові за накладену ним заборону зустрічатися зі своїм давнім коханим, Гонорія надіслала Аттілі свій перстень як символ їхнього майбутнього шлюбу. Якби Гонорія та Аттіла все ж таки одружилися, ще не відомо, як склалася б подальша доля Європи. Адже гун, отримавши за дружину принцесу й півімперії, став би найсильнішим володарем Заходу. Усвідомивши жах і наслідки такого шлюбу, Валентиніан поспішив видати Гонорію заміж за римлянина.

Аттіла здійснив кілька невдалих спроб напасти на Східну Римську імперію, але її правитель відкупився від гунів величезною даниною. Тоді Аттіла рушив на захід і вторгся в Галлію. Для відсічі гунам рим-

Аттіла й Папа Лев I.
Мініатюра.
1360 р.

бувати Рим. У 453 р., на наступний день після свого весілля, Аттіла раптово помер.

ляни уклали союз із місцевими варварами — аланами, бургундами, вестготами та франками. Об'єднане військо очолив Флавій Аецій. Вирішальна битва між військами Аттіли та Флавія Аеція відбулася в червні 451 р. на *Каталаунських полях* (біля міста *Труа*) і ввійшла в історію як «битва народів». Гуни зазнали поразки, але все ще зберігали свою могутність.

Згодом військо Аттіли знову ввірвалося в Італію й вирушило на Рим. На цей раз вічне місто врятував Пана Лев I, який переконав Аттілу відмовитися від наміру захопити й пограбувати Рим.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Легенда повідомляє, що гуни поклали Аттілу в потрійну домовину — золоту, срібну та залізну. Після того відвели вбік русло повноводої річки й на її дні поховали тіло свого відважного ватажка. Це було зроблено з метою, аби ніхто не знайшов цю могилу й не відважився потурбувати спокій Аттіли чи викрасти коштовні оздобы, залишені йому за звичаєм. Після такого церемоніалу річку направили в старе русло.

Смерть Аттіли, чвари його синів і заколоти підкорених народів призвели до розпаду гунського племінного союзу. Однак це не врятувало Західну Римську імперію, яку охопив політичний безлад. У 455 р. флот вандалів під проводом Гейзеріха здійснив морський напад на Італію й захопив Рим. Упродовж 14 днів вандали грабували місто. Було знищено багато унікальних творів античного мистецтва. З того часу слово «вандалізм» стало означати будь-яке безглузде нищення культурних цінностей.

Вандал. Римська
мозаїка. I ст. н.е.

В Італії з другої половини V ст. реальна влада перейшла до ватажків германських загонів, що на свій розсуд усували імператорів. Останні, до речі, перебували вже не в Римі, а в Равенні. У 476 р. один із таких воєначальників — Одоакр — позбавив трону 16-літнього римського імператора Ромула Августула, а символи влади — діадему й пурпурну мантию — відіслав до Константинополя. Одоакр не став приймати титул римського імператора, а був проголошений конунгом — королем Італії, як практикувалося в інших варварських державах. Саме

476 р. вважається формальною датою падіння Західної Римської імперії.

Однак на цьому Велике переселення народів не припинилося. Невдовзі проти Одоакра виступили колишні союзники гунів — остготи, які на той час перебували на службі в правителя Східної Римської імперії. Під проводом свого короля **Теодоріха** остготи попрямували в Північну Італію й знищили державу Одоакра. У **493 р.** вони заснували **Остготське королівство** зі столицею в Равенні.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Король Теодоріх (бл. 454–526) був добре обізнаний із культурою та звичаями римлян, тому що виріс у Константинополі, а його дружиною була візантійська принцеса. У своєму королівстві він зберіг багато римських установ і правових норм. Теодоріх увійшов в історію як правитель, що всебічно підтримував розвиток науки й мистецтва. Остготський король сприяв обдарованим творчим особистостям, прислухався до порад найосвіченіших римських письменників і філософів — Боеція, Кассиодора. Філософ Боецій навіть очолював канцелярію при дворі Теодоріха, однак через наклеп був страчений. Перед смертю він написав трактат «Про розраду філософією», де стверджував, що справжнім щастям є доброта, а зло — завжди нещастя; зла людина рідко щаслива, хоча й може бути заможною й багатою.

Король Теодоріх.
Мініатюра.
XII ст.

Теодоріху ж належить вислів: «Хто тремтів перед різкою вчителя, той ніколи не стане справжнім воїном». Культурне піднесення в остготській Італії за Теодоріха отримало назву *Остготське відродження*.

Після смерті Теодоріха Остготське королівство почало швидко занепадати. У 555 р. воно було підкорене армією візантійського імператора. Проте й панування візантійців на Апеннінському півострові виявилось короткочасним. У 568 р. сюди вторглися германські племена, названі римлянами *лангобардами* («довгобородими»).

У VI ст. тюркомовні племена з євразійських степів створили на Середньому Дунаї могутнє державне об'єднання — **Аварський каганат**. Його першим правителем був *каган Баян*. Провідну роль у каганаті відігравали, безперечно, авари. У давньоруських літописах, зокрема в «Повісті минулих літ», авари названі *обрами*, тобто «велетнями».

Отже, під час Великого переселення народів політичну мапу Європи було остаточно перекроєно. На руїнах Західної Римської імперії ви-

никли нові державні утворення — «варварські королівства». Найбільш життєздатним серед них виявилось **Франкське королівство**.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Унаслідок Великого переселення народів Британію почали називати за іменем германського племені англів — *Англією*, на честь вандалів в Іспанії з'явилася *Андалусія*, від лангобардів отримала свою назву історична область в Італії — *Ломбардія*, завдяки франкам Галлія стала *Францією*.

3. Хлодвіг і утворення Франкської держави Меровінгів

У III ст. германські племена франків проживали на правому березі Рейну. Розрізнялися племена *рипуарських* (прибережних) і *салічних* (приморських) франків. Як управні воїни, франки почали здійснювати регулярні напади на римську провінцію Галлію. У походах їх очолювали так звані королі, по суті — військові вожді, влада яких ще не передавалася в спадок. У середині V ст. на території сучасної Бельгії (на околиці міста Турне) виникло Королівство салічних франків. У 481 р. королем салічних франків став **Хлодвіг** (481–511), який походив із роду легендарного короля Меровея. За його ім'ям династію франкських королів V — першої половини VIII ст. називали *Меровінгами*.

Легенда розповідає, що ім'я Меровея означає «Морський воїн». Цей володар нібито мав двох батьків — одного земного, звичайного правителя, а другого — водяного — морське чудовисько. Можливо, це пов'язане з тим, що Меровея прибув морем. Меровінгів уважали відьмаками, чаклунами, навіть чудотворцями, називали *патлатими королями*. Оскільки вони носили довге волосся, подібне до бурхливих морських хвиль, то припускали, що

Король Хлодвіг.
Мініатюра.
XIV ст.

в ньому була захована чарівна сила; саме тому Меровінгам приписувався дар знахарства. Коли короля хотіли позбавити трону, його пишну шевелюру відстригали й він нібито втрачав свою магічну силу.

У 486 р. Хлодвіг повів військо проти римського намісника Сиагрія, який управляв Галлією. Вирішальна битва відбулася поблизу міста *Суассона*. Франки розбили римські війська й захопили всю Північну Галлію аж до річки Луари.

Єпископ **Григорій Турський** (бл. 538–бл. 594), автор праці «Історія франків»,

яка є найважливішою пам'яткою епохи Меровінгів, наводить цікавий епізод, пов'язаний із поділом трофеїв після перемоги над Сиагрієм. Цей епізод характеризує ставлення франків до королівської влади. Після взяття міста Суассона Хлодвіг забажав отримати, крім речей за жеребком, ще й коштовну церковну чашу, щоб із політичних міркувань повернути її місцевому єпископу. Однак вона дісталася простому воїну, і той, не бажаючи віддавати її королеві, розрубав чашу сокирою.

Це свідчить про те, що на той час короля вважали лише першим серед рівних, його воля не була законом для франків. Однак наступного року під час військового огляду Хлодвіг помстився простому франкові. Він обурився станом його зброї, розрубавши тому голову, мовив: «Ось так і ти вчинив із тією чашею із Суассона».

Для зміцнення своєї влади Хлодвіг уклав союз із християнською церквою. Близько 498 р. він першим із франкських королів прийняв хрещення. За свідченням єпископа Григорія Турського, дружина Хлодвіга, королева Клотильда, була охрещеною, але сам король був язичницької віри. Під час війни з алеманами він опинився на межі смерті й звернувся до Христа: мовляв, якщо Він дійсно існує, хай подарує йому життя, і тоді Хлодвіг повірить у Його могутність і прийме хрещення. І сталося диво: вороги франків кинулися тікати, а перемогу здобув Хлодвіг. Обіцянку було виконано: в один день із своїм королем були охрещені 3 тис. воїнів.

Поступово шляхом підкупу, зради й насилля Хлодвіг знищив усіх своїх супротивників, серед них і багатьох родичів й укріпив своє становище. Про посилення його влади свідчить і проведений на початку VI ст. перший запис правових звичаїв франків. Він отримав назву «**Салічна правда**». Цей судєбник Хлодвіг дарував франкам уже від власного імені як королівський закон.

«Салічна правда» містить матеріал про господарське життя та суспільний лад франків. За більшість провин установлювався грошовий штраф — *вергельд*. Так, згідно із «Салічною правдою» за вбивство простого франка сплачували вергельд 200 солідів (на ці гроші можна було купити близько 30 коней або 200 голів великої рогатої худоби); за вбивство королівського дружинника — 600 солідів. Водночас ще зберігався звичай кровної помсти. Для того щоб установити провину підозрюваного, брали до уваги свідчення очевидців чи здійснювався **Божий суд**.

Король Хлодвіг вів війни з бургундами, алеманами й Вестготським королівством, яке витіснив на Піренейський півострів.

Божий суд — спосіб установлення вини чи невинуватості звинуваченого через випробування його хрестом, освяченим хлібом, розпеченим залізом, зануренням руки в окріп тощо. У Європі Божий суд існував до XVIII ст.

РОЗДІЛ 1. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

За чверть століття Хлодвіг заволодів майже всією римською Галлією й залишив після себе велику об'єднану державу. Проте за правління спадкоємців Хлодвіга (його чотирьох синів) королівство почало втрачати цілісність.

З 639 р. королі з династії Меровінгів позбулися реальної влади й зберігали лише титул, тому останніх Меровінгів зневажливо називали «ледачими королями». Утім, королі були не настільки ледачими, як позбавленими влади. Країною почали розпоряджатися *майордами* («старші в домі»). Спочатку вони були лише управителями королівських палаців, але поступово взяли до рук владу повністю. Оскільки Франкське королівство розділилося на кілька великих територіальних утворень, то в кожному з них був свій майордом. У 687 р. один із майордомів, *Піпін Герістальський*, розгромив своїх суперників і об'єднав Франкську державу.

Велике переселення народів, варвари, «варварські королівства», Аттіла, Хлодвіг, «Салічна правда», майордом.

1. Які міграційні процеси відбувалися в Європі впродовж IV–VII ст.? Як вони називаються?
2. Поясніть значення понять і термінів «варвари», «варварські королівства», «Велике переселення народів».
3. Порівняйте життя та побут мешканців Римської імперії з життєвими устоями варварських народів.
4. Що в тодішньому світі означали терміни «вандали» та «варвари» і як вони сприймаються нині? Наведіть приклади вандалізму чи варварства в нашому сучасному житті.

5. Покажіть на карті (с. 14) напрямки Великого переселення народів і «варварські королівства».

6. Установіть відповідність між подією і її датою.

1	поділ Римської імперії	A	410 р.
2	захоплення Рима готами	B	476 р.
3	падіння Західної Римської імперії	B	395 р.
4	битва на Каталаунських полях	Г	451 р.

7. Про яку історичну особу йдеться в поданих описах?
  - «Ця людина народилася на світ, щоб приголомшувати народи й наводити жах на людей» (*Матеріал історії стародавнього світу*).
  - «Першим із франкських королів прийняв хрещення. За допомогою підкупу, зради, насилля, знищив усіх своїх супротивників, серед них і багатьох родичів, й укріпив своє становище».

§2. ФРАНКСЬКА ДЕРЖАВА КАРОЛІНГІВ

1. Здобуття Каролінгами королівського титулу

Після смерті Піпіна Герістальського між його синами розпочалися чвари, у яких переміг його позашлюбний син **Карл**, який у 715 р. став майордомом. Йому довелося зіткнутися із серйозною зовнішньою небезпекою. З півдня на територію Франкської держави вторглися араби (європейці називали їх *сарацинами*), які на той час підкорили майже весь Піренейський півострів. У 732 р. в битві біля **Пуатьє** війська Карла розгромили арабів і перешкодили їхньому подальшому просуванню в глиб Європи. На честь цієї перемоги Карл отримав прізвисько **Мартелл (Молот)**.

Однак загроза з півдня не минула, що змусило Карла Мартелла зміцнити військо й створити замість пішого ополчення загін добре озброєних кінних воїнів. Зробити це було досить нелегко. Адже утримувати бойового коня та мати необхідне спорядження й озброєння могла лише забезпечена людина. Нагородою ж воїнам були здебільшого земельні володіння, бо грошей для оплати їхніх ратних справ не вистачало. Земля передавалася разом із селянами, які на ній працювали. Така форма землеволодіння називалася *бенефіцієм* (з латин. *благодійність*).

Спочатку бенефіцій надавався пожиттєво як нагорода за службу. З часом він набув ознак спадкового володіння, що отримало назву *феод*. Його власника називали *феодалом*. Той, хто надавав бенефіцій, чи феодал, уважався *сеньйором (старшим)*. Той, хто його одержував, ставав *васалом (службою)* сеньйора. Васал зобов'язувався вірно служити своєму сеньйору, за що той мав його підтримувати, а в разі потреби — і боронити. Усе це сприяло виникненню стосунків вірнопідданості й заступництва між васалом і сеньйором. Створення Карлом Мартеллом кінного війська стало поштовхом до формування особливого соціального стану — *рицарства*.

Зміцнивши своє становище в усіх областях Франкської держави, майордом був змушений рано чи пізно заявити про свої претензії на королівський трон. Саме так і вчинив син Карла Мартелла — **Піпін II Короткий (741–768)**. Таке прізвисько він отримав через невисокий зріст. Щоб узаконити захоплення трону, Піпін відправив у Рим двох посланців, яким було доручено з'ясувати в Папи Захарія I, чи справедливо, щоб правитель, який не має влади, продовжував мати титул короля. Папа в цей час вів жорстоку боротьбу з лангобардськими королями й потребував сильного союзника. Хроніст пише, що Захарій I звелів передати: «Краще іменувати королем того, хто має владу, ніж того, хто живе, не маючи королівської влади». І щоб не порушувати порядок, наказав Піпінові бути королем.

ФРАНКСЬКЕ КОРОЛІВСТВО. ІМПЕРІЯ КАРЛА ВЕЛИКОГО

Карл Великий

- Територія франків у V ст.
- Території, завойовані Карлом Великим
- Кордони Франкського королівства на 768 р.

- Напрямки та роки найважливіших походів Карла Великого (768-814)
- Місця та роки найважливіших битв
- Кордони Франкської імперії на 814 р.

У 751 р. Піпін зібрав у Суассоні франкську знать, яка й проголосила його королем. Останній представник династії Меровінгів — «ледачий король» Хільдерік III і його син були пострижені в монахи. Щоб подякувати Папі за підтримку, Піпін здійснив два походи до Італії, під час яких переміг короля лангобардів Айстульфа. Завойовані землі лангобардів Піпін передав у дарунок Папі. У 756 р. на подарованих землях було засновано самобутню світську Папську державу з центром у Римі. Вона проіснувала більш як тисячу років аж до об'єднання Італії в 1870 р. Нині це держава в державі, усесвітньо знаний *Ватикан*, розташований у кількох римських кварталах.

2. Завоювання Карла Великого

Справжнього розквіту Франкська держава досягла в епоху правління **Карла Великого (768–814)**, сина Піпіна II Короткого. Саме за іменем Карла королівську династію, засновником якої став Піпін II Короткий, називають *Каролінгською*. Прізвисько *Великий* Карл отримав у зв'язку зі своєю діяльністю, спрямованою на користь християнської церкви, а також через те, що був досить високим на зріст. Упродовж усього середньовіччя Карл Великий залишався ідеалом правителя, напівлегендарною постаттю. Його діяння були оспівані у фольклорі, епічних творах, рицарській літературі тощо.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

IX ст. З праці монаха Їйнгарда «Життя Карла Великого»

Карл був широкоплечий, кремезний, зросту в міру високого; відомо, що зріст його в сім разів перевищував довжину власних ступень. У нього була округла голова, очі дуже великі й жваві, ніс трохи більший за середній, гарне волосся, веселе привабливе обличчя. Усе це надавало поважності й статечності його вигляду...

Здоров'я його було міцним, за винятком того, що протягом останніх чотирьох років він страждав від пропасниці, а під кінець життя ще й кульгав на одну ногу... Він постійно їздив верхи й полював... Йому подобалося паритися в природних гарячих джерелах і плавати. У плаванні він був настільки вправний, що його ніхто не міг обігнати...

Він був невибагливий до їжі й питва, особливо до напоїв, тому що над усе ненавидів пияцтво...

Він був красномовним і міг дуже добре висловити все, що хотів...

- Які особисті якості й чесноти Карла Великого, на вашу думку, сприяли зміцненню королівської влади?

Карл Великий.
Статуетка. IX ст.

РОЗДІЛ 1. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

Карл Великий був невтомним державним діячем. Він проводив активну завоювальницьку політику й зумів розширити кордони Франкської держави. За його правління франки здійснили 53 походи, 27 з яких очолював монарх. Першою успішною збройною акцією Карла Великого стало підкорення лангобардів. Упродовж 773–774 рр. він воював проти лангобардського короля Дезидерія, здобув над ним перемогу та змусив постригтися в монахи. Лангобардське королівство припинило своє існування. Його невелику частину було передано Папі Римському, а решту приєднано до Франкської держави.

У 778 р. Карл розпочав тривалі військові дії проти арабів в Іспанії. Проте перший похід виявився невдалим. Лише через деякий час франки зуміли захопити Барселону й на прилеглий території утворили прикордонну область, що стала складовою держави Карла Великого.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Людська пам'ять зберегла один незначний епізод із невдалого походу Карла в Іспанію 778 р. На зворотній дорозі через Піренеї в Ронсевальській ущелині на тилову охорону франкського війська напав загін місцевих жителів — басків. Франки зазнали поразки, а в бою загинув Хруотланд, граф Бретані. Через три століття цей майже невідомий, наблизений до Карла вельможа уславився як знаменитий Роланд з французької епічної поеми «Пісня про Роланда». Дрібну сутичку було оспівано як велику битву між християнами й мусульманами, а невдалий похід подано як завоювання всієї Іспанії.

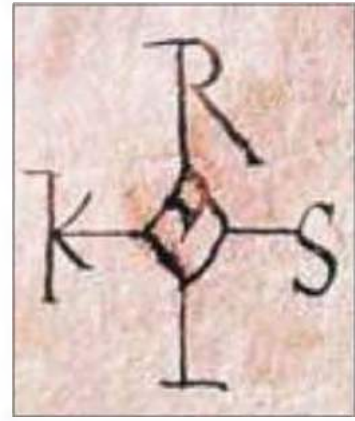
Битва в Ронсевальській ущелині. Роланд трубить в Оліфант. Мініатюра. XIII ст.

Найважче діалося Карлові підкорення саксів. Війни з ними тривали впродовж 772–804 рр. На той час Саксонія була заселена язичницькими племенами. Метою Карла була християнізація саксів. Уже після перших походів франки зайняли майже всю Саксонію. Налякані сакси обіцяли прийняти хрещення, але замість цього вони несподівано підняли повстання. Воно відзначалося небувалою жорстокістю. Сакси нещадно вбивали всіх франків, а також християнських священників. Карл відповідав тим самим.

Легенда розповідає, що Карл, захопивши укріплене поселення саксів, устромив посеред площі свій меч і наказав підводити до нього по черзі всіх чоловіків. Тих, хто був вищим за цей меч, страчували на місці. Очевидно, ідеться про 782 р., коли Карл знищив майже 4,5 тис. сак-

сонських заручників. Тоді вожді саксів здалися й прийняли хрещення, однак повстання тривало ще 20 років.

Тим часом спробував позбутися франкського панування й баварський герцог Тассілон. Для боротьби проти Карла він уклав союз з аварами (обрами). Однак баварці були розбиті франкськими військами. У 788 р. Карл остаточно приєднав до своїх володінь Баварію, ліквідувавши там герцогську владу. Після цього розпочалися війни франків з Аварським каганатом. Перемога над жорстокими кочівниками аварами далася Карлу нелегко. Тільки завдяки підтримці слов'янських племен він зумів розгромити й остаточно знищити Аварський каганат. Слід аварів назавжди розчинився в історії.

Монограма Карла Великого. 790 р.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

Давньоруський літопис «Повість минулих літ» про аварів (обрів)

Були обри тілом великі, а умом горді, і забрав їх Бог, і померли вони всі, і не zostався ані один обрин. І єсть приказка в Русі й до сьогодні: «Загинули вони, як обри», — бо немає їхнього ні племені, ні потомства.

Завоювання великих територій суттєво розширило кордони Франкської держави. Тепер вона охоплювала значну частину колишньої Західної Римської імперії. Восени 800 р. Карл вирушив до Рима, щоб захистити Папу Лева III в його протистоянні з місцевою знаттю. Під час урочистої різдвяної меси 25 грудня 800 р. Лев III увінчав Карла імператорською короною. Карл Великий став *першим імператором середньовічної Європи*. Відродження імперії на Заході викликало обурення Візантії. Лише у 812 р. Візантія визнала імператорський титул Карла Великого. За таку поступливість він подарував візантійському імператорові Венецію та Далмацію.

Карл розумів, що такою великою імперією досить важко управляти одноосібно, тому розділив її на *графства*. Уздовж кордонів своєї велетенської держави Карл створював укріплені прикордонні області — *марки*. Постійної резиденції в нього не було. Зате в різних місцях держави Карл мав маєтки, у яких ненадовго затримувався, а потім із своїм оточенням рухався далі. Його найулюбленішим місцем перебування був *Аахен* (територія сучасної Німеччини). Двічі на рік імператор збирав представників вищої знаті, з якими радився про справи й узгоджував свої укази й спеціальні постанови — *капітулярії*.

Коронація Карла Великого. Мініатюра. XIII ст.

У своїй державі Карл також активно підтримував розвиток культури. Він потребував освічених людей, тому вимагав, аби в кожному монастирі та єпископстві були засновані школи для навчання світських осіб. Підручники для них створив англосакс Алкуїн, відомий також як автор богословських творів і віршів. При дворі Карл зібрав учений гурток, який називався *академією*. До нього входили найосвіченіші люди, запрошені Карлом Великим із різних куточків Європи. Академію очолював Алкуїн. Один з учасників гуртка, молодий абат Ейнгард, написав твір «Життя Карла Великого».

Імператор та його академіки вели наукові диспути, розгадували інтелектуальні загадки, складали вірші латиною тощо.

Зусиллями Карла здійснювалося будівництво палаців і храмів. Вони зводились у візантійському стилі. Яскравим зразком каролінгської архітектури є *капела (каплиця)* в Аахені. Це єдиний витвір тогочасся, що зберігся донині.

Монета Карла Великого

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Будівництво Карлової каплиці в Аахені було завершено 805 р. Це велична восьмикутна кам'яна двоповерхова споруда, висота якої сягає 32 м. Її перший поверх символізував земне життя й призначався для придворних імператора. Другий поверх, дещо менший за розмірами, був утіленням життя небесного. Саме тут знаходився імператорський трон,

Капела (каплиця) — невелика, окремо розташована будівля або приміщення в церкві для молитов однієї сім'ї.

витесаний із білого мармуру, а також зберігалися зібрані Карлом Великим дорогоцінні християнські реліквії. У капелі було поховано й самого Карла. У XII ст. Карла Великого було віднесено до лику святих.

Скульптурна композиція, установлена в 1215 р. на надгробку Карла Великого (у центрі) в Аахені

Піднесення культури в період правління Карла Великого увійшло в історію як **Каролінгське відродження**. Невдовзі після смерті Карла Великого двір монарха перестав бути культурним центром держави.

4. Загибель імперії Карла Великого, утворення держав середньовічної Європи

Карл Великий помер у 814 р., і трон перейшов до його сина — *Людвіка Благочестивого*. Однак невдовзі троє синів Людвіка Благочестивого — Карл Лисий, Людовік Німецький і Лотар — почали домагатися від батька поділу імперії. Щоб утихомирити сімейні чвари, Людовік Благочестивий у 817 р. поділив імперію між синами. Однак миру він цим не досягнув. Розпочалася війна, у якій сини здобули перемогу над батьком.

Після смерті Людвіка Благочестивого усобиці розгорілися з новою силою. Два молодших брати — Людовік Німецький і Карл Лисий — не хотіли визнати імператорського титулу за Лотарем і пішли на нього війною. У 842 р. Людовік Німецький і Карл Лисий зустрілися в Страсбурзі (сучасна Франція) й поклялися діяти спільно в боротьбі проти Лотаря. Страсбурзьку клятву виголосили на двох мовах — романській (давньофранцузькій) і тевтонській (німецькій). Це свідчило про формування в Каролінгській імперії нових народностей, зокрема французької й німецької.

Лотар був змушений піти на поступки. У серпні **843 р.** брати уклали у *Вердені* договір, згідно з яким створена Карлом Великим імперія розподілялася на три частини. За умовами **Верденського договору**, молодшому з братів, Карлу Лисому, дісталися землі на захід від Рейну, що здебільшого становили територію майбутньої Франції. До середнього брата, Людовіка Німецького, відійшли землі на схід від Рейну, що переважно становили територію майбутньої Німеччини. Старший із братів — Лотар — зберіг за собою титул імператора, а також отримав Італію й довгу смугу земель від гирла Рейну до гирла Рони. Згодом ця територія отримала назву *Лотарингія*. Унаслідок цього поділу утворилися такі європейські держави, як Італія, Німеччина та Франція.

РОЗДІЛ 1. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

Карл Мартелл, битва під Пуатьє (732 р.), бенефіцій, сеньйор, васал, Карл Великий, Каролінгське відродження, Верденський договір (843 р.).

1. Покажіть на карті (с. 24) територію розселення германських племен. Які території ввійшли до імперії Карла Великого? Як була поділена імперія Карла Великого між його синами? Чому це стало можливим?

2. Поясніть значення понять і термінів: «бенефіцій», «феод», «васал», «сеньйор», «Каролінгське відродження».

3. Установіть відповідність між подією та датою.

1 перемога Хлодвіга над Сиагрієм	A 732 р.
2 розгром арабів у битві біля Пуатьє	Б 843 р.
3 коронація Карла Великого	В 486 р.
4 Верденський договір	Г 800 р.

4. Про яку історичну особу йдеться в поданих описах?

- «Майордом Франкської держави розгромив арабів і перешкодив їхньому подальшому просуванню в глиб Європи, створив кінне військо».
  - «Чоловік, великий на зріст, син короля, маленького на зріст, дуже любляв місто Аахен, був увінчаний імператорською короною, після його смерті сини знищили те, що ним було створено».
5. «Війна трьох братів» завершилася підписанням Верденського договору. Чи могли події розвиватися якимось інакше? Запропонуйте свій варіант. Якою б тоді, на вашу думку, була карта Європи сьогодні?

§3. ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ

- Пригадайте, яка подія відбулася в Римській імперії в 395 р.

1. Візантійська імперія

Упродовж 324–330 рр. Константин I Великий збудував на Сході нову столицю Римської імперії. На високих пагорбах європейського берега Босфору, де колись була розташована давньогрецька колонія *Візантій*, із вражаючою швидкістю виросло велике місто, укріплене із суші та моря неприступними стінами. Спочатку воно мало горду назву *Новий Рим*, а пізніше на честь свого засновника стало *Константинополем*. Місто прикрашали розкішні палаци й храми, акведуки й широкі вулиці з багатими будинками знаті.

Як відомо, 395 р. відбувся остаточний поділ Римської імперії на дві частини: Східну й Західну. До Східної Римської імперії відійшли Балканський півострів, Мала Азія, Сирія, Палестина, Єгипет, острови Крит

і Кіпр, частина Месопотамії й Вірменії, володіння в Причорномор'ї, зокрема в Криму (Херсонес), і на Кавказі. Населення Східної Римської імперії складалося переважно з греків і еллінізованих народів Сходу, тож саме грецька мова із VII ст. й утвердилася тут як державна.

Давній Візантій дав назву Східній Римській імперії — *Візантія*, хоча самі візантійці називали себе *римлянами*, по-грецьки — *ромéями*, а свою імперію — *Ромéйською*. Візантія вважалася прямим продовженням стародавньої Римської імперії. Однак насправді з надр Візантійської імперії поступово утворився своєрідний цивілізаційний і культурний ареал, у якому перемішались античні, східні та середньовічні традиції.

На чолі Візантійської держави стояв імператор, який мав необмежену владу. Він міг страчувати підданих і конфісковувати їхнє майно, скасовувати старі й видавати нові закони, призначати та звільняти всіх вищих сановників. У руках імператора зосереджувалася верховна судова влада, він керував зовнішньою політикою й командував армією. Спочатку його влада не передавалася в спадок, що робило трон хитким. Чимало візантійських імператорів правило недовго. Їхнє перебування при владі могло завершитися трагічно: осліпленням чи отруєнням, постриженням у ченці або смертю від підсланих убивць. Проголошення нового імператора залежало від волі *синкліту* (з грецьк. *сенат*), війська, позиції вищого духовенства, а іноді й від симпатій простих константинопольців. Синкліт виконував функції дорадчого органу при імператорові.

Надзвичайно громіздким був адміністративний апарат Візантійської імперії. Велика влада зосереджувалася в руках чиновництва. Візантійський державний апарат страждав від корупції й хабарництва.

У країні існував поділ вільного населення на стани. Чимала кількість селян була вільною. У сільському господарстві та ремісництві використовувалася праця рабів.

У Візантійській імперії раннього періоду налічувалося понад тисяча міст. Тоді як у Західній Європі міста занепадали, у Візантійській імперії вони розвивалися й ставали центрами ремесел і торгівлі. Вироби візантійських майстрів залишалися взірцем для ремісників багатьох країн.

Наявність зручних гаваней і контроль над протоками сприяли розвитку мореплавства й торгівлі. Упродовж раннього Середньовіччя Візантійська імперія залишалася великою морською державою.

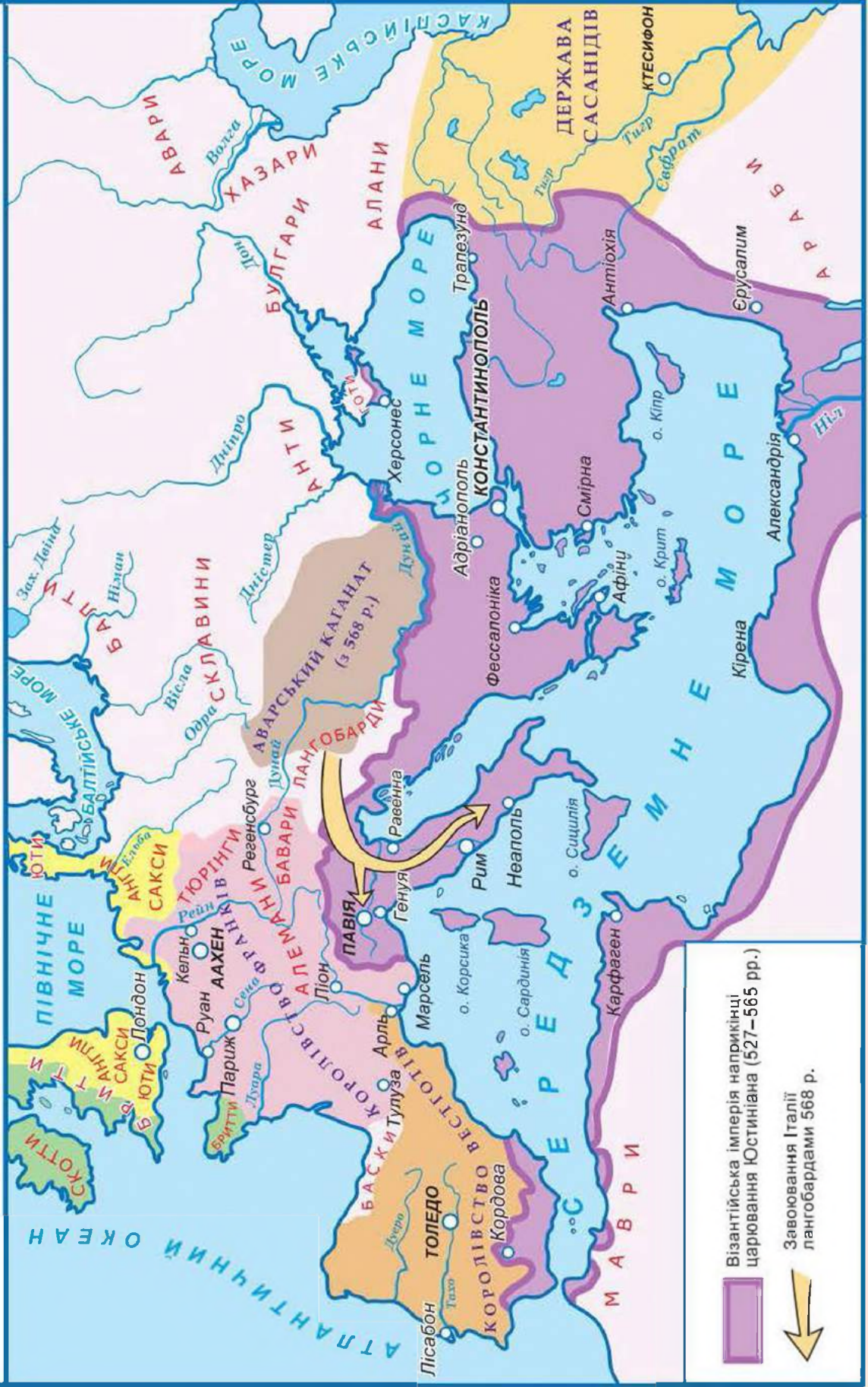
2. Правління Юстиніана I

Найвищого розквіту в ранній період своєї історії Візантія досягла за правління імператора *Юстиніана I* (527–565), який народився в сім'ї бідного македонського селянина. У житті Юстиніана велике значення

ЄВРОПА в другій половині VI ст. ВІЗАНТІЯ за ЮСТИНІАНА

Імператор Юстиніан несе чашу для богослужіння.
 Мозаїка з церкви Сан-Вітале.
 м. Равенна. VI ст.

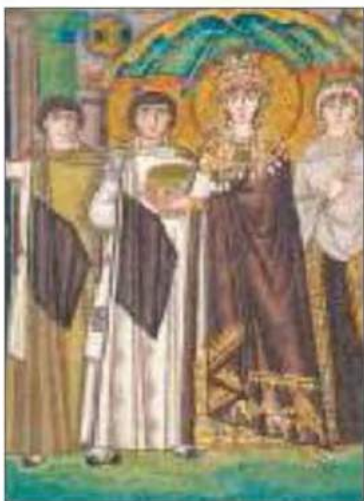
мав його дядько по матері Юстин, малоосвічений селянин, який пройшов шлях від простого солдата до імператора. Завдяки дядькові Юстиніан підлітком потрапив до Константинополя, здобув добру освіту, а в 45-річному віці став імператором.

Юстиніан був невисокого зросту, білолиций, приємної зовнішності. У його характері поєднувалися найсуперечливіші риси: прямота й доброта межували з підступністю й обманом, щедрість — із жадібністю, рішучість — із боягузством. Юстиніан, наприклад, був байдужим до розкоші, але витрачав чималі кошти для розбудови й оздоблення Константинополя. Та коли в середині VI ст. у Візантії стався землетрус, Юстиніан скасував святкові обіди при дворі, а заощаджені гроші віддав на допомогу постраждалим. Справжнім лихом для країни стала й жаклива епідемія чуми 541–542 рр., яку в народі прозвали *юстиніановою*. Вона забрала майже половину населення Візантії.

З початку свого правління Юстиніан плекав мрію відродити Римську імперію. Цьому він присвятив свою діяльність. За рідкісну працездатність Юстиніана прозвали *імператором, який ніколи не спить*. Вірною помічницею йому була дружина **Теодора**. Вона походила з простої родини, у молодості працювала цирковою акторкою. Ця жінка непохитної волі фактично стала співправителькою чоловіка: приймала іноземних послів, вела дипломатичне листування.

Юстиніан намагався збільшити багатство держави, тому активно підтримував ремесло й торгівлю. Так, за його правління візантійці налагодили власне виробництво шовку, продаж якого приносив чималі прибутки. Імператор також прагнув зміцнити систему управління. Будь-яка людина, навіть незначного походження, проте справжній фахівець, могла отримати високу державну посаду.

Теодора — дружина імператора Юстиніана.
Мозаїка з церкви Сан-Вітале,
м. Равенна. VI ст.

У 528 р. Юстиніан сформував комісію видатних юристів, яку очолив *Трибоніан*, для перегляду та систематизації всього римського права. У результаті було систематизовано закони римських імператорів II — початку VI ст. (від Адріана до Юстиніана). Цей збірник отримав назву «*Кодекс Юстиніана*». Зусиллями комісії було також зібрано й зведено в єдину систему висловлювання найавторитетніших античних юристів, а також видано короткий підручник права. Ці три праці згодом було доповнено новими законами самого Юстиніана. Так з'явився багатотомовий збірник, який у XII ст. отримав назву «*Звід цивільного права*» й набув поширення в Західній Європі.

Для влади Юстиніана критичним був початок 532 р., коли в Константинополі спалахнуло велике повстання «Ніка» (з грецьк. *перемагай*). Саме з таким гаслом виступили повстанці. Вони спалили податкові списки, захопили в'язницю й випустили на свободу в'язнів. Юстиніан у відчаї готувався до втечі зі столиці. Тільки завдяки рішучості Теодори, яка змогла переконати чоловіка вжити необхідних заходів, удалося придушити повстання.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

VI ст. З праці Прокопія Кесарійського «Війна з персами» про позицію Теодори під час повстання «Ніка»

Імператор Юстиніан і присутні тут наближені до нього радилися, як краще вчинити: залишитися тут чи втекти на кораблях. Немало було мовлено на користь як першої, так і другої думки. Імператриця Теодора сказала таке: «Зараз, я гадаю, не на часі розмірковувати, чи гідно жінці проявляти стійкість перед чоловіками й виступати перед розгубленими з юначим запалом... Мені видається, що втеча ... є негідним учинком. Тому, хто з'явився на світ, не можна не померти, однак тому, хто колись володарював, бути втікачем ганебно. Я не хочу позбутися цієї багрянці¹ й дожити до того дня, коли піддані не назвуть мене своєю володаркою! Якщо ти бажаєш порятувати себе втечею, імператоре, то це не важко. У нас багато грошей, і море поруч, і кораблі є. Однак дивися, аби тобі, урятувавшись,

¹ *Багрянця* — довгий верхній одяг із дорогої тканини багряного кольору, що його колись носили монархи.

не довелося потім вибрати смерть, аніж такий порятунок. Мені ж подобається давня приказка, що царська влада — чудовий саван».

Її слова надихнули присутніх і ... вони знову почали міркувати над тим, як їм варто боронитися...

- Які аргументи знайшла Теодора, щоб переконати імператора й придворних продовжувати боротьбу?

Позбувшись грізної внутрішньої небезпеки, Юстиніан приступив до реалізації своєї заповітної мрії — відновлення імперії на Заході. Йому вдалося відвоювати колишні римські володіння від вандалів, остготів, вестготів, і територія Візантії збільшилася майже вдвічі.

Непосильні податки, які збиралися для ведення воєн, призвели візантійців до повного зuboжіння, тож після смерті Юстиніана народ зітхнув із полегшенням. Могутність держави, досягнута за правління Юстиніана, була нетривкою, а відновлення кордонів Римської імперії виявилось штучним.

3. Візантія в VII — першій половині VIII ст. Іконоборство

На межі VI–VII ст. Візантія швидко втратила частину своїх володінь як на Заході, так і на Сході. Зменшилася кількість міст, у всіх сферах життєдіяльності країни спостерігався занепад.

На середину VII ст. територія Візантії скоротилася вдвічі порівняно з епохою Юстиніана. Тепер вона дедалі більше набувала вигляду середньовічної держави. Замість римського титулу *імператор* починають уживати грецький — *василéвс*.

Певна стабілізація Візантійської держави відбулася за правління перших василевсів *Ісаврійської династії*. Її засновник *Лев III Ісавр* урятував імперію від натиску арабів, які в 717 р. взяли в облогу Константинополь. Арабський флот з 1800 бойових кораблів увійшов у Босфор. Завдяки невтомній енергії Лева III та мужності захисників міста напад арабів було відбито, а їхній флот спалено «грецьким вогнем¹».

Із VII ст. всю територію Візантійської імперії було поділено на військові округи — фέми. У них поселили воїнів, які отримали ділянки землі за службу у війську. У мирний час вони обробляли землю, а на випадок війни вирушали в похід зі своєю зброєю та кіньми. Фемами управляли воєначальники фемних військ — стратиги, згодом цивільна влада у фемах була передана преторам (суддям).

У VII ст. серед візантійського духовенства поширилося вчення, прихильники якого виступали проти шанування ікон і святих мощей.

¹ Запалювальна суміш для метання на віддаль.

Чудотворна ікона Божої Матері «Нікопея» — покровительки м. Константинополя.
X ст.

Це вчення відкрито підтримав Лев III. У 726 р. він звелів повсюдно замінити розп'яття на звичайний хрест, згодом наказав забілити образи всіх святих. Так у Візантії розгорівся тривалий конфлікт, відомий як *іконоборство*.

Найвірогідніше, виступ імператора проти вшановування священних зображень був пов'язаний із збагаченням монастирів. Адже, попри глибоку повагу візантійців до ченців і священнослужителів, кричуща розкіш монастирів викликала невдоволення в суспільстві, а ікони символізували це багатство.

Протистояння між іконоборцями й іконошанувальниками тривало понад 100 років і охопило всі верстви населення. Воно супроводжувалося нищенням ікон, катуваннями, стратами, вигнаннями іконошанувальників, а головне — конфіскацією церковних і монастирських угідь. Нарешті у 843 р. іконошанувальники отримали перемогу. Культ ікон було відновлено, а іконоборців відлучено від церкви. Однак ця внутрішня боротьба спричинила послаблення Візантії, занепад ремесла й торгівлі.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

На розвиток ремесел і торгівлі в імперії мали вплив також загальна зневага й негативне ставлення, що культивувалися в середовищі знаті стосовно цих видів діяльності. Імператор Теофіл (829–846) дуже розгнівався, коли довідався, що його дружина є власницею вантажного корабля, має прибутки від торгівлі й покриває ганьбою василевса як «жалюгідного торгаша». У результаті корабель було спалено разом із товарами.

4. Розквіт Візантії за Македонської династії та династії Комнінів

Вагомі зрушення в житті Візантійської імперії спостерігаються в період панування *Македонської династії* (середина IX — середина XI ст.), який часто називають *золотим віком* візантійської державності. У цей час формується розкішний етикет візантійського двору та строгий церемоніал прийому іноземних послів. Найвидатнішим представником Македонської династії вважається імператор *Василій II Болгаробоець* (976–1025). Він підкорив Болгарію й зміцнив міжнародне становище Візантійської імперії. Та невдовзі після його смерті держава значно ослабла.

Захоплення м. Константинополя
хрестоносцями в 1204 р. *Мініатюра. 1462 р.*

Зовнішньополітичні невдачі посилили внутрішні смути у Візантійській імперії. У ході боротьби за владу перемогла військова аристократія, яка звела на трон **Олексія I Комніна** (1081–1118). Він став засновником *династії Комнінів*, яка правила державою до 1185 р. Це був блискучий період в історії Візантії.

Олексій I Комнін зумів вивести імперію з тяжкої кризи, перемогти бунтівних вельмож і небезпечних зовнішніх ворогів. Для боротьби з турками-сельджуками він звернувся до правителів європейських країн із листом по допомогу, що стало приводом для початку Першого хрестового походу. Василевс добився від ватажків хрестоносців васальної присяги за ті землі, які вони здобудуть, і навіть передання частини з них Візантії.

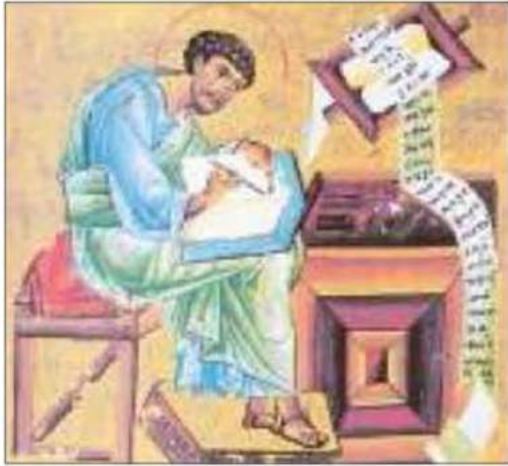
На початку XIII ст. у Візантії посилилася династична боротьба. Це стало приводом до втручання в її внутрішні справи рицарів під час Четвертого хрестового походу.

5. Культура Візантії

За багатовіковий період свого існування візантійці створили яскраву й різноманітну культуру, яка стала своєрідним містком між античністю та середньовіччям. Цьому сприяла система освіти в країні.

Діти починали вчитися в 6–9-літньому віці. Упродовж двох-трьох років вони навчалися читати за церковними книгами, передусім за Святим Письмом, а також ознайомлювалися з азами лічби та грецької граматики. Школи були як державними, так і приватними. Діти продовжували навчання в середніх школах, переважно в Константинополі. З вищих шкіл найвідомішою була *Магнаврська*, відкрита в IX ст. зусиллями видатного вченого **Лева Математика**. Її так назвали, бо вона знаходилася в залі Магнавра в імператорському палаці. Однак Магнаврська школа проіснувала всього кілька років. Тож університету як такого у Візантії більше не було.

У скрипторії м. Константинополя.
Мініатюра. XII ст.

До освіти, знання й науки візантійці ставилися з надзвичайною повагою, хоча й сприймали науку дещо інакше, ніж сучасники. Усі науки об'єднувалися під загальною назвою *філософія*. Сюди зараховували: богослов'я, математику, природознавство, етику, політику, правознавство, граматику, риторику, логіку, астрономію, музику.

Розвиток природничих наук, а також математики й астрономії, був підпорядкований потребам практичного життя: ремесла, мореплавства, торгівлі, військової справи, сільського господарства.

Значних успіхів досягли візантійці й у галузі медицини. Потреби медицини, а також ремісничого виробництва стимулювали розвиток хімії, про успіхи якої свідчило, зокрема, винайдення візантійцями «грецького вогню».

У Візантії з усіх наук найбільшого розквіту досягла історія. Найвизначнішим візантійським істориком вважають **Проконія Кессарійського**, який жив у VI ст. й був учасником багатьох воєн і походів у період правління імператора Юстиніана. Він прославляв імператора, його перемоги у війнах і масштабне будівництво. Але у віднайденій пізніше праці «Таємна історія» Прокопій викривав жахливі вчинки Юстиніана, його дружини Теодори та найближчого оточення.

В XI–XII ст. до видатних візантійських істориків належали **Михайл Пселл, Анна Комніна, Нікіта Хоніят** та ін.

У візантійській літературі були поширені світські жанри, що продовжували традиції античної культурної спадщини, і церковні, що спиралися на християнське вчення. Найпопулярнішим жанром церковної літератури були «Життя святих». Для цих творів характерний детальний опис різних фактів із життя святих і мучеників, а також побуту середньовічної Візантії.

Найзначнішою архітектурною пам'яткою Візантії став храм святої Софії (Премудрості Божої) в Константинополі. Його споруджували протягом 532–537 рр. за наказом імператора Юстиніана. Будівельними роботами керували два видатні архітектори — Ісидор із Мілета й Анфимій із Трал. Храм увінчує величезний купол діаметром понад 30 м. Сорок вікон, прорізаних в основі купола і в стінах, наповнюють храм святої Софії світлом. Усередині він уражає незвичайною пишністю й багатством. Храм оздоблений найкращими сортами мармуру, сріблом, золотом, слоновою кісткою, коштовним камінням. Сучасникам, ураже-

Храм святої Софії. м. Стамбул.
Сучасне фото

ним красою храму святої Софії, здавалося, ніби цей «дивний витвір... збудований не на камінні, а спущений на золотому ланцюгові з висоти небес».

Велике визнання здобув візантійський живопис, передусім фресками, мозаїками й іконами. Фрески (розписи на стінах) і мозаїки (зображення, викладені з різнокольорових камінців чи скла) здебільшого прикрашали церковні храми. Ікони — живописне зображення на дерев'яних дошках ликів Христа, Діви Марії та інших святих — можна було побачити не лише в церквах і монастирях, а й в оселях візантійців.

Юстиніан, василевс, синкліт, «Кодекс Юстиніана», іконоборство, Македонська династія, Олексій I Комнін, династія Комнінів.

1. Покажіть на карті (с. 32), які території входили до складу Візантійської імперії на момент її утворення.

2. З яким містом пов'язане виникнення Візантійської імперії?
3. На прикладі Візантії назвіть та охарактеризуйте основні ознаки імператорської влади.
4. Коли Київська держава підтримувала активні дипломатичні відносини з Візантійською імперією? Хто тоді був князем?

5. Установіть відповідність між подією та особою.

1	romeї	А	Юстиніан
2	«Кодекс законів»	Б	Прокопій Кессарійський
3	Ісидор та Анфимій	В	храм святої Софії
4	«Таємна історія»	Г	самоназва мешканців Візантії

6. Про яких історичних осіб йдеться в поданих описах?

- «Походив із бідної селянської родини. Став імператором завдяки своєму дядькові. Імперія за його правління досягла найвищого розквіту. Автор «Кодексу законів». За його правління було споруджено храм святої Софії».

- «Її батько доглядав за звірами в цирку. Вона була красунею, дуже розумною, енергійною, сміливою жінкою. Стала дружиною імператора та його співправителькою».
7. Охарактеризуйте Юстиніана як імператора та людину. Які риси вам імпонують, а які — ні? Чому?
  8. Знайдіть «зайве» слово в наведених рядках:
    - Юстиніан, «Ніка», храм святої Софії, іконоборці, «Кодекс законів», «Таємна історія»;
    - фреска, мозаїка, акварель, ікона.
  9. Напишіть невеликий твір на тему (за вибором): «Посли на прийомі у візантійського імператора»; «Екскурсія по Константинополю»; «Вимоги учасників повстання "Ніка" до Юстиніана».

§4. АРАБСЬКИЙ ХАЛІФАТ

- За картою (с. 42) визначте природні та кліматичні умови Аравійського півострова. Які моря омивають півострів?
- Як природні умови вплинули на заняття населення?
- Знайдіть на карті міста Мекку та Медину.

1. Природно-географічні умови Аравії

Великий півострів Аравія, площа якого становить 3 млн кв. км, із давніх-давен був заселений арабами. Основна територія Аравії складається з пустель, напівпустель і сухих степів, тому тільки невеликі ділянки землі придатні для обробітки. Природні умови зумовили поділ Аравії на кілька областей, а її населення — на осілих землеробів і кочовиків-скотарів.

Найбільш розвиненою була південно-західна область — Ємен («Щаслива Аравія»). Тут ще в I тис. до н. е. обробляли землю, будували міста, вирощували ячмінь, виноград, фруктові дерева, фінікові пальми. Ємен славився також виробництвом зброї, обробкою шкіри, видобуванням золота. Він був посередником у торгівлі країн Середземномор'я з Індією та Ефіопією.

Значну територію в центрі Аравійського півострова займало слабо зрошене плоскогір'я Неджд. Тут проживали кочовики-скотарі — *бедуїни* (степовики). Вони випасали в степах стада верблюдів, отари овець і кіз.

Уздовж Червоного моря простягалася довга смуга півострова Хіджаз (кордон). Землеробством тут можна було займатися лише в окремих оазах. Через Хіджаз проходив караванний шлях з Ємена в Сирію. На цьому шляху виникло кілька міст: Мекка, Ясриб, Таїф. Найбільшою була Мекка, населення якої займалося торгівлею. Багаті жителі

міста скуповували чужоземні товари й споряджали каравани, відправляючи їх двічі на рік у Сирію та Ємен. Торговий караван нерідко налічував до 300 верблюдів.

Упродовж чотирьох місяців у Мецці відбувалися ярмарки, на яких бедуїни обмінювали продукти скотарства на вироби міських ремісників і продукти землеробства. Під час ярмарку в Мецці та її околицях проголошували мир, забороняли сварки та збройні сутички. У середині V ст. Мекку завоювало кочове плем'я курейшитів, яке стало правити в цьому місті. З курейшитів складалася рада старійшин, а єдиного правителя Мекка не мала.

Арабські племена тривалий час залишалися прихильниками поганської віри й поклонялися багатьом богам. Для них священними були природні й витесані кам'яні брили та стовпи (бетілі), що вважалися місцем проживання богів або самими богами. У південній і південно-західній частині півострова було чимало християн та іудеїв.

Головною арабською святинєю вважався храм Кааба (з араб. *куб*), що знаходився в центрі Мекки. Це була кам'яна будівля кубічної форми. У північну стіну храму був умурований великий чорний камінь. Походження каменя загадкове. Одні вважають, що це метеорит, а інші переконані, що його винесла з підземних надр вулканічна лава. За переказом, чорний камінь був переданий ангелом або Адаму, або Аврааму, спільному праотцеві арабів і євреїв. Цьому каменеві поклонялося багато осілих і кочових племен. Щоб заохотити якомога більше людей відвідувати ярмарки в Мецці, навколо Кааби були розставлені ідоли всіх (понад 300) племінних божків.

2. Мухаммад і виникнення ісламу

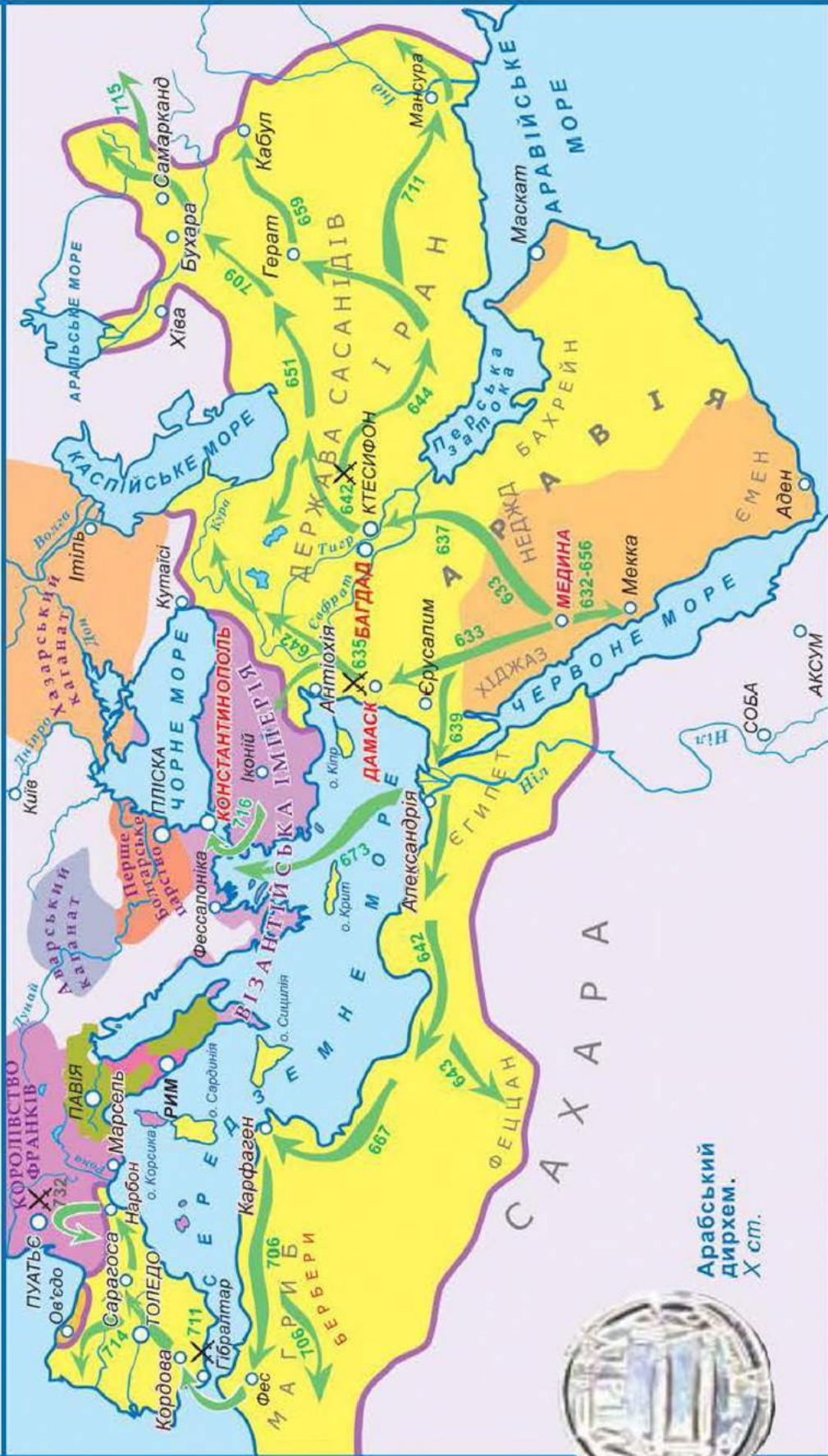
У V–VI ст. населення Аравії намагалося подолати племінну роздробленість і створити єдину арабську державу. Це прагнення знайшло своє вираження в проповіді поклоніння одному Богу. У різних районах Аравії почали з'являтися проповідники однієї віри. У Мецці таким проповідником став **Мухаммад**, який тут народився в сім'ї курейшитів приблизно 570 р. Його батьки займалися торгівлею, але рано померли. Сироту взяли на виховання родичі. Проте вже підлітком Мухаммад сам заробляв як погонич верблюдів. Можливо, він ходив із караванами до Сирії та плавав на торгових кораблях Червоним морем.

Арабський караван у Мекку. Мініатюра. XIII ст.

АРАБСЬКІ ЗАВОЮВАННЯ В VII – IX СТ. УТВОРЕННЯ ХАЛІФАТУ

Арабський дирхем.
X ст.

- Напрямки й роки завоювальницьких походів арабів
- Кордони Арабського халіфату 750 р.
- Держава Мухаммеда 632 р.
- Території, завойовані халіфами
- Місяця та роки найважливіших битв

Невдовзі юнак привертає увагу Хадіджі, удови багатого купця, яка доручає йому вести її торговельні справи. Через п'ять років, очевидно переконавшись у його надійності, Хадіджа пропонує Мухаммадові одружитися з нею. Ця пропозиція була надзвичайно вигідною для молодого чоловіка, який не мав на той час необхідних коштів для ведення справ. Ігноруючи суспільну думку, адже женихові було 25, а нареченій — 40 років, вони одружуються. Відповідно до свого нового статусу, Мухаммад посідає належне місце в торговельних колах Мекки, веде спокійне й неквапливе життя.

З молодих літ Мухаммад був схильний до релігійних роздумів. Він полюбляв усамітнюватися, молився й притримувався посту, розмірковуючи над сенсом життя. В одну з таких наповнених роздумами ночей **610 р.** перед Мухаммадом постав архангел Джебраїл (у християн — архангел Гавриїл) і повідомив, що Бог (Аллах) обрав його своїм Пророком (посланцем). Сумніваючись в істинності свого призначення, Мухаммад вирішив усе розповісти Хадіджі. Мудра жінка розвіяла його сумніви, і разом із своїм двоюрідним братом Варакою вони першими увірували в божественну сутність Мухаммада. Уважається, що Варака прорік істину: «Немає Бога, крім Аллаха, і Мухаммад — Пророк його».

Тоді Мухаммад отримав нові одкровення, які вразили його до глибини душі. Він повірив у свою пророчу місію. Згодом навколо нього почали збиратися прихильники. Мухаммад закликав зректися поганських богів і прийняти повну покору Аллахові. Звідси й походить назва нової релігії — *ісла́м*, тобто «покірність». Назва *мусульманство*, що усталася в Європі, походить від арабського слова «муслим» та означає «покірний Богові».

Сміливі проповіді Мухаммада та його заклики прийняти нову віру викликали невдоволення знаті, яка отримувала чималі гроші від паломництва в Каабі. Ситуація була настільки напруженою й небезпечною, що **622 р.** Мухаммадові з родиною та одновірцями довелося тікати з Мекки в сусіднє торгове місто Ясриб. Ця подія вважається в ісламі початком нової ери, початком мусульманського літочислення.

У Ясрибі Мухаммад проповідував дуже успішно. Жителі Ясриба вирішили дати своєму місту нову назву — *Медина* («місто Пророка»). Саме тут Мухаммад відкрив перший мусульманський храм — мечеть, запровадив порядок мусульманського богослужіння. Згодом він став правителем Медини й почав

Мечеть у Медині. Сучасне фото

Мухаммад лагодить Каабу. Мініатюра. XIV ст.

війну з Меккою. У 630 р. Мухаммад підійшов із військом під стіни Мекки й, не зустрівши опору, вступив у місто переможцем. Він сім разів обійшов Каабу, двічі поклонився й наказав викинути ідолів усіх племінних божків, які прикрашали храм. З того часу Кааба стала святилищем мусульман. Іслам переміг.

З підкоренням Мекки Мухаммад став утверджувати нову віру в усій Аравії. Це поклало початок об'єднанню

аравійських міст і кочових племен у єдину державу. Однак 632 р. Мухаммад занедужав і пішов із життя. Його могила в Медині, поряд із Каабою, стала другою великою святинєю мусульман і місцем паломництва.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

VIII ст. З «Життя посланця Божого» арабського письменника й богослова Ібн-Ісхака

Зейд, вирушаючи в дорогу, отримав від Мухаммада такі настанови: «Вимагай від ворогів, щоб вони прийняли іслам і переселилися до Медини (у такому випадку вони матимуть право й обов'язки переселенців) або залишилися у своїй країні й, подібно до арабів-мусульман, тоді будуть знаходитися під владою Аллаха, але не отримуватимуть частки в здобичі, за винятком випадків, якщо братимуть участь у поході. Якщо вони не схочуть прийняти іслам, то вимагай від них сплати поголовного податку. Якщо й на це не погодяться, уступай (з ними) у бій».

1. Чим відрізнялось економічне становище новонавернених до ісламу від арабів-мусульман? 2. Які способи навернення до ісламу радив застосовувати Мухаммад?

Сторінки священної книги мусульман — Корану. 1748 р.

Невдовзі після смерті Мухаммада його учні й однодумці по пам'яті записали пророцтва й одкровення свого вчителя. Ці записи стали основою священної книги мусульман — **Корáну** (з араб. *ал-куран* — читання вголос напам'ять). Він поділяється на окремі частини — сурі. Доповненням до Корану є **Сіна** — збірник висловлювань Мухаммада.

Згідно з Кораном, Мухаммад є останнім Пророком серед цілої плеяди

Господніх посланців, про яких ідеться в Старому Заповіті та Біблії. До Мухаммада такими пророками були Адам, Ной, Авраам, Мойсей та Ісус Христос. Послання Мухаммада містять знання попередників і нові одкровення, а тому, на думку його послідовників, лише вони є істинними. Мухаммад не відкидав іудаїзм і християнство, однак стверджував, що прихильники цих релігій так і не зрозуміли суті даного їм одкровення. Тому він уважав їх «невірними», а мусульман — «правовірними». Обов'язок мусульман — поширювати іслам, мужньо проповідувати його засади й навіть брати участь у джихаді (газаваті) — священній війні з «невірними».

Нова релігія Мухаммада приписувала кожному мусульманинові дотримуватися п'яти правил: 1) вірити в єдиного Аллаха; 2) п'ять разів на день проказувати молитву (намаз), повернувшись обличчям до Мекки; 3) дотримуватися місяць посту (Рамадан), під час якого не можна їсти, поки не зайде сонце; 4) творити милостиню й сплачувати спеціальний податок на користь бідних; 5) хоч раз у житті здійснити паломництво в Мекку (хадж) на батьківщину Пророка.

Згідно з Кораном, правовірним не дозволяється їсти свинину, грати в азартні ігри, жінки мають закривати обличчя.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Сучасна Кааба розташована в центрі мечеті аль-Харам (Священної) поруч із джерелом Земзем. Це кубічна кам'яна споруда без вікон, висотою майже 10 м і шириною близько 8 м, з плоским дахом. Зовнішні стіни Кааби покриті чорною парчею, на якій вишито пророцтва Мухаммада. Підлога Кааби викладена мармуром, жодних меблів тут немає. У східному кутку стіни вмуровано чорний камінь у срібній оправі. За переказами мусульман, цей камінь є «зіницею Аллаха». Паломники йшли до нього, аби довідатися про свою долю після смерті. Через цей чорний камінь грішники бачили пекельні тортури, а праведники — розкішне райське життя.

3. Арабські завоювання

Зі смертю Мухаммада постало питання про його наступника. Оскільки, згідно з вченням ісламу, після Мухаммада не могло бути інших пророків, то новий керівник мусульманської общини й арабської держави отримав титул *халіф*, що означає «заступник Пророка». Перші халіфи обирались із соратників і родичів Мухаммада. Таких виборних правителів було чотири: Абу Бекр, Омар, Осман та Алі. Вони правили в період з 632 до 661 р.

Серед них найпомітніший слід в історії арабів залишив другий халіф **Омар** (634–644). Він заклав основи адміністративно-правових структур

й узявся проводити активну загарбницьку політику за межами Аравії. Араби відвоювали від Ірану значну частину його західних земель аж до Закавказзя, а від Візантії — Палестину, Сирію, Лівію та Єгипет.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Щоб навести лад у завойованих візантійських областях, Омар приїхав у Палестину, одягнутий у плащ з грубої тканини, на звичайному верблюді. До зношеного сідла було причеплено дерев'яне горнятко й мішечок із кількома черствими ячмінними коржиками й в'яленими фініками. Суворий халіф наказав припинити гру на музичних інструментах, з якими вийшли зустрічати його місцеві жителі. На арабських воєначальників, які прибули до нього, він подивився суворо й з презирством: на них був дорогоцінний шовковий і парчевий одяг, яким вони обзавелися в завойованій країні. «Подумайте про те, що вас чекає після смерті!» — дорікнув Омар і жбурнув на розкішний одяг зняковілих воєначальників жменю пилу.

Завоювавши Єгипет, халіф Омар наказав знищити славнозвісну Александрійську бібліотеку. Як свідчить переказ, він сказав: «Усе, що в стародавніх книгах відповідає Корану, у ньому є, а те, що не відповідає, — мусульманам не потрібне».

Отже, перші халіфи завершили об'єднання Аравії й заклали основи велетенської імперії — *Арабського халіфату*.

4. Розквіт і занепад перших халіфатів

У другій половині VII ст. внаслідок чвар між прихильниками халіфа Алі, зятя Мухаммада, і представниками сильного мекканського роду Омейядів в ісламі відбувся розкол. У 661 р. халіф Алі був убитий. Престол захопив виходець із роду Омейядів, намісник Сирії — *Муавія*. Він

Арабська золота монета динар.
VII–VIII ст.

став засновником нової *династії Омейядів*. Муавія переніс столицю халіфату з Мекки в Дамаск, головне місто Сирії. Халіфат Омейядів проіснував майже 90 років (661–750). За цей час він суттєво розширив свої володіння. На середину VIII ст. під його владою опинилися землі в Азії, Африці та Європі з населенням 70–80 млн чол. Омейяди стали набирати на державну службу переважно арабів. Усе діловодство тепер велось арабською мовою. Омейяди почали карбувати власну монету.

Однак вони не зуміли припинити міжплемінні чвари. У 750 р. воєначальник Абул-Аббас позбавив Омейядів трону й заснував нову династію Аббасидів. Столицею халіфату стало славетне місто Багдад («Богом даний»). Воно засноване 762 р. за правління халіфа Мансура. Нині це столиця Іраку.

Халіфат Аббасидів був особливо сильним у VIII–IX ст. Деякі халіфи того періоду були настільки визначними особистостями, що їхні імена стали легендарними навіть у Західній Європі. Так, халіф *Гарун аль Рашид* (786–809) здобув популярність як надзвичайно обдарований правитель, дуже багата людина; він став одним із героїв казок збірки «Тисяча й одна ніч». За правління Аббасидів запроваджується давньосхідний палацовий ритуал. Раніше доступний для спілкування чи не з кожним мусульманином, тепер халіф відділив себе від підданих великим палацом та охороною. Поруч із халіфом знаходився візир — перший міністр і очільник судової системи.

Аббасиди не проводили активної завойовницької політики. Тому мир і безпека, що на деякий час установилися в халіфаті, зумовили його економічний розквіт.

Завдяки зрошувальній системі великих успіхів було досягнуто в землеробстві. Високими були врожаї рису, бавовни, цукрової тростини. Араби стали приділяти значну увагу садівництву й квітникарству. З трояндових пелюсток виготовляли особливу речовину для виробництва парфумів. Крім того, вони розводили рідкісні породи коней та овець.

У халіфаті існувало багато великих міст, у яких зосереджувалися торгівля та ремесла. Повсюди славилися персидські килими, ювелірні прикраси, зброя із знаменитої дамаської криці. У деяких містах халіфату проживали сотні тисяч жителів. Великим і розкішним містом був Багдад.

Проте наприкінці IX ст. влада Аббасидів почала занепадати. Вони втрачають деякі території, що раніше входили до складу халіфату: Іспанію, Марокко, Закавказзя, Середню Азію, Вірменію, Єгипет.

У 945 р. Багдадом заволділо іранське військо. Із цього часу халіфи були позбавлені світської влади й зберегли за собою лише повноваження вищої духовної особи над усіма мусульманами як намісники Пророка. Так Аббасиди протрималися ще понад три століття.

У 1258 р. монголи захопили Багдад і вбили останнього халіфа з династії Аббасидів. Арабська держава перестала існувати. Однак іслам зберігся та розвинувся на значній території колишнього халіфату. З'являється поняття «арабський світ».

Купець у пустелі.
Мініатюра. XIII ст.

5. Розвиток арабо-мусульманської культури

Культуру країн, які входили до складу халіфату, переважно називають *арабською*. Це не зовсім правильно, бо вона включала також культуру сирійців, єгиптян, іранців, народів Середньої Азії. Однак мовою цієї культури була арабська, а об'єднуючим елементом — іслам. До того ж араби використовували культуру й практичні надбання підкорених народів, які часто знаходилися значно вище за них у господарському й культурному розвитку. На основі цього різноманітного й оригінального сплаву араби створили своєрідну й багату культуру.

Найбільшого розквіту арабська культура досягла у VIII–XII ст. У цей час було записано багато текстів доісламської арабської усної поезії. Нова арабська поезія продовжувала зберігати старі традиції: оспівувала військову звитягу, кохання, радість життя. Визначною пам'яткою ірано-арабського епосу є героїчна поема *Фірдоусі* «Шахнамé» («Книга царів»). Головні прозові жанри: повчальні та пригодницькі оповідання, казки. Першою пам'яткою арабської писемності став Коран, написаний римованою прозою. У XIII ст. створено першу редакцію знаменитої збірки казок *«Тисяча й одна ніч»*.

Бурхливо розвивалася й система освіти. Її основу становили медресé (релігійні навчальні заклади), де можна було здобути середню та вищу освіту. Разом із Кораном і мусульманським богослов'ям тут також вивчалися точні й природничі науки. У великих містах початкову освіту давали приватні вчителі. У селах і дрібних містечках цю функцію виконував місцевий мулла́ (з араб. *маула* — пан, володар) — в ісламі нижчий сан служителя релігійного культу.

Часто він виконував також функції судді.

Араби зробили значний внесок у розвиток науки. Про їхнє ставлення до науки свідчать такі прислів'я: «Чорнило вченого повинно цінуватися подібно до крові мученика», «Той не помирає, хто віддає життя науці». Місцями концентрації освіти, науки й культури були численні бібліотеки, наповнені різноманітною літературою: від фахової до художньої. У країнах Арабського халіфату книжки були відносно недорогими.

Сирійська бібліотека.
Мініатюра. XIII ст.

При бібліотеках активно працювали переписувачі. Особливо цінувалися ті, які мали хист писати вишукано. Їх називали *каліграфами*. Тексти наносили на папірус, пергамент чи папір. Виробництво паперу було запроваджено у VIII ст. Мусульмани виробили систему різних почерків, залежно від думки, яку мав донести текст. Символічні написи виводилися також на стінах мечетей, на посуді, зброї тощо. Рівень оволодіння красою письма вважався показником освіченості й духовної досконалості особи. Як святиня й коштовність у мусульманському світі цінувалася рукописна книга, прикрашена орнаментом і оригінальними мініатюрами.

Араби досягли найдивовижніших результатів у математиці, медицині, астрономії, географії. Арабські вчені створили алгебру (з араб. *аль джабр* — «порядок, упорядкування») і вдосконалили індійську цифрову систему, запровадивши використання нуля. І хоча сучасні цифри зародилися в Індії, у Європі вони стали відомі через посередництво арабів, тому й називаються *арабськими*.

Уражають також успіхи арабів у галузі медицини й астрономії. Арабські підручники з медицини були досить популярними в країнах Західної Європи. Світилом середньовічної медицини вважають *Ібн Сіну* (бл. 980–1037), уродженця невеликого поселення поблизу Бухари. Європейці називали його *Авіценною*. Основна праця Ібн-Сіни «Медичний канон» у латинському перекладі була настільною книжкою лікарів середньовічної Європи майже до XVI ст.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Побуває така легенда. Якось Ібн-Сіну покликали до хворого юнака, який слабнув на очах, і ніхто не міг йому допомогти. Він уважно оглянув хворого, а далі попросив знайти людину, яка досконало знає місто. Намацавши пульс у юнака, Ібн-Сіна попросив ту людину перераховувати одну за одною всі вулиці міста. Під час згадки про одну із них пульс юнака помітно змінився. Тоді лікар попросив називати всі будинки на цій вулиці, і при згадці про один із них пульс юнака прискорився. А коли попросив розказати про всіх мешканців цього будинку, то при згадці про одну з дівчат пульс юнака став просто шаленим і його щокі запалали. Отже, хворобою хлопця було кохання. Ібн-Сіна рекомендував одружити молодят. Так хлопця було зцілено.

Авіценна з учнями.
Мініатюра. XIV ст.

РОЗДІЛ 1. ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ

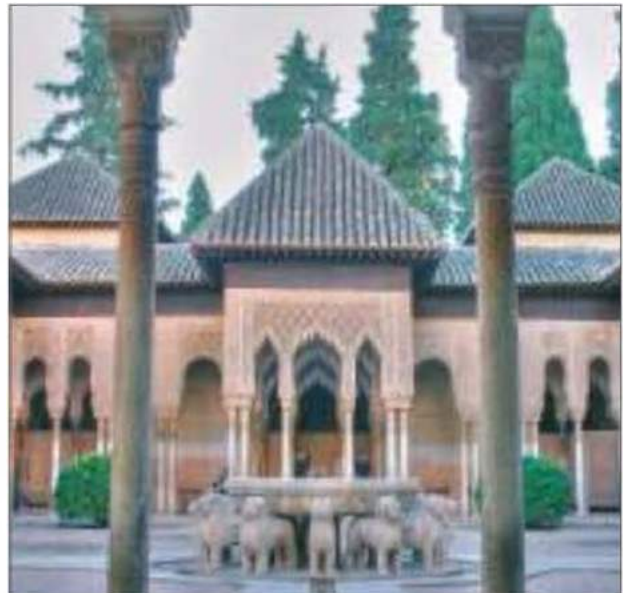
У багатьох містах халіфату існували обсерваторії. У IX ст. в Багдаді було створено «Дім мудрості», у якому розмістилися бібліотека та колегія перекладачів. Тут перекладали арабською мовою наукові тексти з філософії, математики, медицини, астрономії давньогрецьких, іранських та індійських учених. Цікаво, що у XII–XIII ст. твори античних учених Архімеда, Птолемея, Гіппократа, Платона, Арістотеля європейці відтворювали не з оригіналів, а з арабських перекладів.

Тогочасне арабське мистецтво було представлено насамперед архітектурою. Араби зводили монументальні споруди: мечеті, палаци, лазні. Мечеть була головною спорудою міста. Вона складалася з двох частин: широкого двору з колодязем для ритуальних дійств і молитовної зали. Двір був оточений галереями на стовпах або колонах. Зі сторони Мекки до двору прилягала простора молитовна зала, розділена кількома рядами колон. У спеціальній ніші в стіні зберігався Коран. Зовнішній вигляд мечеті доповнював мінарет — висока вежа, з якої мусульман закликали до молитви. Мистецьки довершеним витвором є мечеть у Кордові, що знаходиться на території сучасної Іспанії.

В іспанському місті Гранаді зберігся розкішний середньовічний палац Альгамбра¹ (з араб. *червоний*). Про походження його назви оповідає давня легенда, згідно з якою будівельники зводили палац безперервно, удень і вночі, розпалюючи величезні вогнища, полум'я від яких відбивалося на його стінах. Він був збудований у XIII–XIV ст. і є окрасою мусульманської архітектури. Правителі Гранаді намагалися надати

Мечеть у Кордові.
VIII ст.

Палац Альгамбра. Подвір'я Левів.
Сучасне фото

¹ Альгамбра — фортеця-палац.

Альгамбри справжньої східної розкоші, засліпити її блиском увесь світ. Палац оточений зеленню садів, з-поміж яких виблискують струменями фонтани й грають сонячними променями прозорі басейни. На території Альгамбри знаходиться чимало внутрішніх двориків для відпочинку, а також для гостей і послів. Особливо вражає витонченістю Левиний двір. У його центрі розташований фонтан, оточений 12 мармуровими левами. Згідно з легендою, 12 левів тримали на собі трон царя Соломона. Розповідають, що коли до Гранаді підійшла іспанська королівська армія, 16-літній правитель, глянувши на Альгамбру з віддаленого гірського перевалу, розплакався. Йому було боляче споглядати, як над палацом піднімається прапор християнського короля. Гіркоти додали й слова матері: «Ти оплакуєш, як жінка, те, що не зміг захистити, як воїн».

Кааба, Мухаммад, іслам (мусульманство), мечеть, Коран, халіф, Арабський халіфат, Омейяди, Аббасиди, мулла, медресе.

1. Покажіть на карті (с. 42) напрямки завойовницьких походів арабів і кордони Арабського халіфату.

2. Порівняйте мусульманські та християнські моральні чесноти.

3. Чи можна назвати халіфа Омара *вандалом*? Чому?

4. Що спільного й відмінного в правлінні династій Омейядів і Аббасидів?

5. У Стародавній Греції проголошували мир на час проведення Олімпійських ігор, в арабів — на час проведення ярмарку у Мецці. Про що це свідчить?

6. Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1 іслам	А війна за віру
2 Коран	Б мусульманський храм
3 мечеть	В одна з трьох світових релігій, в основі якої — культ Аллаха
4 джихад	Г титул арабського правителя, що об'єднував світську владу з духовною
5 халіф	Д головна священна книга мусульман

7. У Корані сказано: «Жінка — це верблюд, який має перенести чоловіка через пустелю його життя». Прокоментуйте цей вислів.

8. Мухаммад стверджував: «Кожна людина народжується муслимом, і тільки батьки роблять його іудеєм, християнином або язичником». Як ви розумієте цей вислів?

9. Опишіть одну з архітектурних пам'яток (*на вибір*) арабської культури.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1

Уплив Візантії, імперії Карла Великого, перших халіфатів на становлення середньовічної Європи

- Прочитайте уривок із джерела. Дайте відповіді на запитання.

«Війна та була розпочата й велася протягом 33 літ із великою мужністю з того й іншого боку, однак із більшими втратами для саксів, аніж для франків. Вона могла закінчитися швидше, якби не віроломство саксів... Карл не дозволяв собі, щоб ті, хто чинить щось подібне, уникали покарання... Уважали, що війна, яка велася стільки літ, закінчилася за висунутої королем і прийнятої [саксами] умови: сакси, відкинувши поклоніння демонам і залишивши батьківські обряди, приймають таїнства християнської віри та релігії і, об'єднавшись з франками, становлять із ними єдиний народ» (*Ейнгард «Життя Карла Великого»*).

1. У який період відбувалися події, описані біографом Карла Великого?
2. Покажіть на історичній карті територію, де відбувалося згадане протистояння?
3. Що так ревно відстоювали сакси?
4. Чого прагнув Карл Великий та його оточення?
5. Як вплинула перемога Карла над саксами на їхню подальшу долю?

- Прочитайте уривок із джерела. Дайте відповіді на запитання.

«Славу свого правління він примножив також завдяки дружбі з деякими королями й народами. Альфонса, короля Галісії та Астурії (Іспанія), він зв'язав настільки близьким союзом, що той, коли посилав до Карла листи або відряджав послів, наказував називати себе не інакше, як "відданий королю". Він завоював прихильність королів скоттів, які були зачаровані його щедрістю й називали його не інакше, як володарем, а себе — його підданими та рабами. Збереглися їхні листи до Карла, де висловлюються такі до нього почуття. З королем Аароном Персидським (багдадський халіф Гарун-аль-Рашид), який, за винятком Індії, володів майже всім Сходом, Карл мав таку дружбу, що той віддавав перевагу його прихильності перед приязню королів і правителів усього світу» (*Ейнгард «Життя Карла Великого»*).

1. Симпатії володарів яких країн зумів завоювати Карл Великий?
2. Які засоби франкський володар використовував для цього?
3. Чи мав авторитет Карл Великий в арабському світі? Аргументуйте свою думку.

- Прочитайте уривки з джерел. Дайте відповіді на запитання.

«Колись у Візантії міський натовп і суспільні низи повстали проти імператора Юстиніана й здійснили той заколот, який отримав назву "Ніка". ... У власному беззаконні вони підняли руки й проти Бога, вони осмілилися спалити й церкву християнську [візантійці називають її храмом] ... І ось імператор (Юстиніан I)

з усією запопадливістю розпочав будівництво, не шкодуючи жодних засобів; з усієї землі він зібрав яких тільки міг майстрів... Цей храм був чудесним видовищем... блиском своїх прикрас прославлений він і гармонією своїх розмірів: немає в ньому нічого зайвого... Чистим золотом викладена стеля, поєднуючи з красою пишноту, змагаючись у блиску: його сяйво перемагає блиск каміння (і мармуру)... І кожного разу як хтось входить до цього храму, щоб молитися, він одразу розуміє, що не людською могутністю й мистецтвом, а Божим бажанням довершена така справа...» (Проконій Кессарійський «Про споруди»).

«...А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на [тім] місці, де ото є нині... митрополія руська... І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки [...] Ярослав же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив [їх] у церкві... що її спорудив він сам. І прикрасив він її іконами многоцінними, і золотом, і сріблом, і начинням церковним. У ній же належні співи воздають Богові в належні часи...» (Нестор Літописець «Повість минулих літ»).

1. Назвіть храми, про які йдеться в уривках. Поділіться своїми міркуваннями з приводу прочитаного.
  2. У яких містах Візантії та України вони були зведені?
  3. Які події спонукали взятися за їх активне будівництво?
  4. Коли були зведені ці храми? Який із них постав раніше?
- Доповніть схему.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ 1
«ПЕРШІ СЕРЕДНЬОВІЧНІ ДЕРЖАВИ»

Епоха Середньовіччя (476–1492)

Назва	Періодизація
раннє Середньовіччя	476 р. — середина XI ст.
розквіт Середньовіччя	середина XI — початок XIV ст.
пізнє Середньовіччя	початок XIV — кінець XV ст.

Франкська держава

Дата	Подія
481–486 рр.	об'єднання салічних франків Хлодвігом із династії Меровінгів
486 р.	битва при Суассоні
близько 498 р.	хрещення Хлодвіга
(742) 768–814 рр.	правління Карла Великого
843 р.	підписання Верденського договору — розпад імперії Карла Великого

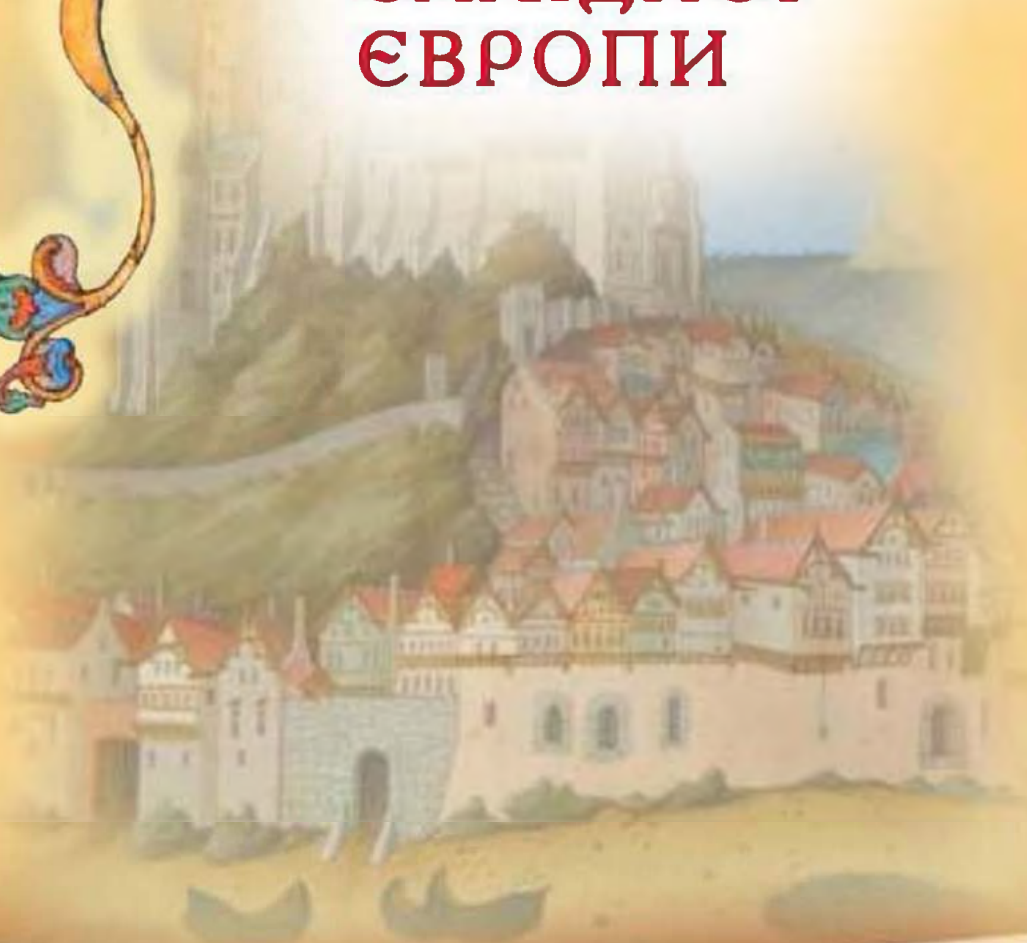
Країна (регіон)	Видатні особи	Події
Візантійська імперія	Юстиніан I і Теодора Лев III Ісавр Македонська династія Василь II Болгаробоець династія Комнінів	«Кодекс Юстиніана», повстання «Ніка» храм св. Софії, іконоборство «Золота доба» імперії, розквіт культури перетворення імперії на наймогутнішу державу Європи зміцнення державного ладу та міжнародного становища Візантії
Арабський халіфат	Мухаммад перші халіфи династія Омейядів, Аббасидів	610 р. — зародження ісламу (Коран) 622 р. — «хіджра» — переселення Мухаммада утворення Арабського халіфату розквіт науки і культури: математики, астрономії, медицини (Авіценна), архітектури, каліграфії, літератури (збірка казок «Тисяча й одна ніч»)

РОЗДІЛ 2

СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ
СВІТ
ЗАХІДНОЇ
ЄВРОПИ

§5. ЛЮДИНА В СЕРЕДНЬОВІЧЧІ

- Прочитайте уривок із роману В. Скотта «Айвенго». Як автор показує ставлення середньовічної людини до природи?

«Сонце сідало за однією з порослих соковитою травою галявин у лісі... Сотні розлогих, широкочолних, з невисокими стовбурами дубів, які, може, бачили ще величну ходу римських легіонів, простягли свої вузлуваті руки над щільним килимом пишного зеленого дерну; а подекуди між ними визирали буки, гостролист і кущі різних порід, такі густі, що вони не пропускали поземних променів призахідного сонця. А інде вони розступалися, залишаючи довгі широкі алеї, у мережі яких так приємно заблукати окові та в яких уява вбачає стежки до ще розкішніших картин лісової самоти».

1. Зв'язок людини й природи

Людина середньовіччя була набагато ближчою, ніж ми, до природи. З іншого боку, природа була не такою приборканою, як у наш час. Було б помилкою вважати, що між людиною й природою панувала цілковита гармонія. Хоча людина й була творінням Божим, вона залишалася незахищеною перед природними стихіями. Природа часто змушувала людину відчувати свою слабкість. Запаси в коморі селянина чи феодала, від яких залежало їхнє життя, фактично визначалися волею природи. Дощі з градом, посухи чи повені, буревії чи заморозки були провісниками хвороб, страждань і призводили до загибелі. Тож залежність середньовічної людини від природно-кліматичних умов була надзвичайно великою.

У середні віки клімат на Європейському континенті то охолоджувався, то теплішав. Уважають, що в XI ст. клімат континенту загалом нагадував сучасний. Щоправда, в окремі періоди температура піднімалася й вище. У XIII–XIV ст. відзначалося значне охолодження клімату, через це на півночі Європи часто бували неврожаї. Тому кліматичні ритми суттєво впливали на життя людей. Спостерігаючи за різкими перепадами клімату, середньовічні літописці постійно висловлювали побоювання про настання кінця світу.

У ранньому Середньовіччі велику роль у житті людини відігравав ліс та його багатства. За висловом французького історика Марка Блока, ліс супроводжував селянина «від колиски до домовини». Він був основним будівельним матеріалом, давав світло й тепло, з нього виготовляли знаряддя праці, предмети ремесла й побуту. Проте ліс і все, що в ньому водилося, перебували у власності сеньйора. Селяни мали право збирати лише хмиз, плоди та ягоди. Зрідка їм дозволяли полювати на дрібних тварин і випасати в лісі свиней. До того ж ліс був місцем духовних шукань, заглиблень у себе. Саме тому там оселялися ченці-самітники, аби моли-

тися й вести боротьбу з темними силами. Ще ліси були місцями пригод мандрівних рицарів. Іноді в них переховувалися й розбійники, які нападали на подорожніх і грабували їх. Отже, для декого ліс був пристанищем, а на інших там чатувала смертельна небезпека.

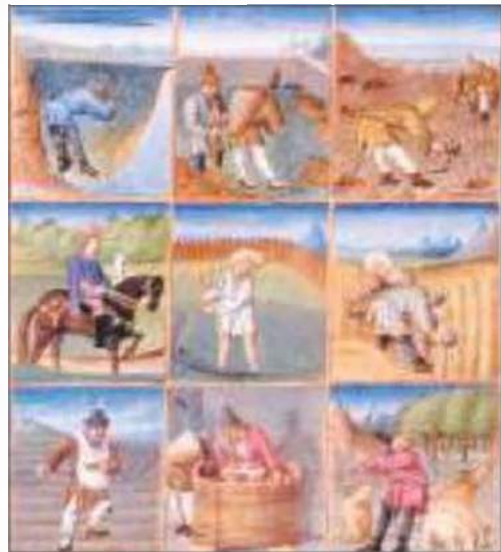
В епоху Середньовіччя людина також починає суттєво впливати на природу. І хоча цей вплив мав стихійний характер, його наслідки були дуже великими.

2. Внутрішня колонізація

Упродовж XI–XIII ст., унаслідок зростання населення, у Європі відбувається освоєння нових територій. Селяни розчищали ліси, розорювали пустки й торф'яники, відвойовували землю від моря. У долинах великих річок почали осушувати болота й будувати укріплюючі дамби. Такі перетворення прийнято називати **внутрішньою колонізацією**. Цей процес набув поширення в усіх країнах Західної Європи.

Освоєння нових земель проходило в кількох напрямках. Один із них — відвойовування земель від боліт, лісу, заснування на цих масивах нових поселень. Найчастіше такий тип колонізації проводили силами поселенців-*госпітів*, запрошених часто здалеку на пільгових умовах. Інший поширений варіант колонізації — за рахунок внутрішніх резервів кожного села: освоєння пусток, непридатних земель, прикордонних із сусідами територій тощо. У результаті внутрішньої колонізації зросли посівні площі, річкова система сполучень доповнилася каналами, змінилася флора та фауна. Різко збільшилася й кількість населених пунктів.

Та, попри всі спроби, у XIII ст. земель, придатних для обробітку без особливих зусиль, уже бракувало. Наділи селян ставали дрібнішими, і зібраного врожаю не вистачало, щоб прогодувати родину.

П. де Кресценці. Трактат із сільського господарства.
Франція. 1459 р.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

У XIII ст., унаслідок розпачливих намагань створити нові ниви й прогодувати дедалі більшу кількість населення, було винищено багато лісів. По всій Європі спалахували конфлікти між селами або між феодалами та їхніми селянами за право використання тих решток, що ще збереглися від колишніх лісів. Деякі села знелюдніли, тому що жити в них, не маючи лісових припасів, стало майже неможливо.

Нерідко людина, приборкуючи природу, удавалася до хижацьких прийомів. Прикро, що Голландія, тобто «Лісова країна», в епоху Середньовіччя фактично втратила ліси. Також було вирубано й спалено ліси в Англії, Франції, Іспанії та Італії. На той час у західноєвропейських лісах проживало багато звірів (оленів, кабанів, турів, ведмедів, лосів, зубрів, лисиць, вовків та ін.). Полювання на них мало промисловий характер: м'ясо диких тварин було одним з основних джерел харчування населення. Не менше значення мало й рибальство. Безжалює знищення звірів, а також вирубування лісів поступово призвело до зменшення видів тварин і падіння їх чисельності. Зменшилася кількість і представників пернатих.

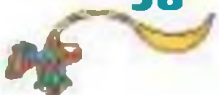
3. Воєнна колонізація

У добу Середньовіччя відбуваються також процеси зовнішньої колонізації, яка здійснювалася німецькими можновладцями переважно воєнним шляхом. Вона значно активізувалася у XII ст., коли в результаті тривалої й жорстокої боротьби німецькі феодали захопили території полабських слов'ян. Тут було утворено маркграфство Бранденбург, герцогства Мекленбург і Померанія. У зоні колонізації виникли й розбудувалися міста Любек, Берлін, Штральзунд та ін. Відтак важливим напрямком німецької колонізації стають придунайські регіони. У XII ст. німецькі поселення існували вже в Польщі, Чехії та Угорщині.

У той же час німецька колонізація охопила й землі Східної Прибалтики, де проживали поганські племена лівів, летів, естів, пруссів. Спочатку сюди прийшли бременські та любецькі купці, потім місіонери, а згодом і воїни. Першими німецькому наступу протистояли ливи, але вони зазнали поразки. У 1201 р. на місці давнього торгового поселення лівів завойовники заснували фортецю Ригу, яка незабаром стала центром новоутвореної німецької області — Лівонії.

Набагато спокійніше процес німецької колонізації проходив у придунайських областях. Вони також були заселені здебільшого слов'янами. Колись їхні землі вже завоював Карл Великий. Після розпаду імперії Каролінгів ці території ввійшли до складу Баварського герцогства, а наприкінці X ст. виокремилися в *Австрійську марку*. У середині XII ст. вона отримала статус самостійного герцогства.

Незважаючи на те, що німецький наступ на Схід здійснювався переважно насильницьким шляхом, наслідки колонізації принесли чимало позитиву. Адже з'явилися нові села й міста, підвищився культурно-господарський рівень, небувалого розквіту досягла торгівля, особливо вздовж Балтійського узбережжя.

4. Рух населення

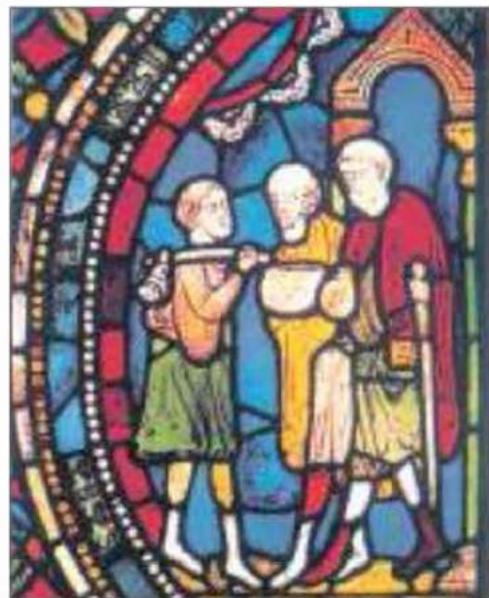
На початку епохи Середньовіччя територію Європи населяли різні племена й народності. Серед них найбільше вплинули на подальшу долю Європи кельти. Значну роль у формуванні населення середньовічної Європи відіграли романські народності, фракійці, германці, балти, угро-фіни, слов'яни, а також вихідці з Азії та Африки — араби, євреї, бербери та тюрки.

Ця строката й різномовна суміш перебувала в постійному русі. Переселялися навіть цілі народи. Одним із найбільших міграційних рухів середньовіччя вважається вже згадуване Велике переселення народів IV–VII ст., яке суттєво змінило мапу Європи.

Для середньовічної людини мандри часто були життєвою необхідністю чи духовною потребою. Подорожували люди різних професій, серед яких було чимало талановитих майстрів, архітекторів, художників, музик, мандрівних акторів. Прагнення до збагачення штовхало на незвідані шляхи купців і ремісників. З наміром здобути освіту вирушали в далеку дорогу школярі та студенти. **Паломництва** у святі місця здійснювали прочани й монахи. Не було дивиною, якщо подорожній зустрічав на своєму шляху рицаря чи розбійника, жебрака чи волоцюгу.

На чисельність населення середньовічної Європи впливали різні чинники, що, з одного боку, сприяли його зростанню, а з іншого — завдавали шкоди. До перших передусім належить зміна харчування, адже велику роль починають відігравати м'ясо-молочні продукти. Розвивається городництво, культивуються боби, які були більш поживними й менш примхливими, ніж злаки. На кількості середньовічної людності негативно відображалися чотири найбільші лиха тогочасності — війни, голод, хвороби й епідемії.

Епоха Середньовіччя була просякнута війнами. Їх дух міцно вселився у свідомості середньовічної людини, незалежно від її статусу. Воювали феодали, королі, цілі народи й країни. Ворогуючі сеньйори намагалися передусім підірвати фун-

Прочани. Вітраж із собору в Шартрі. XIII ст.

Паломництво — подорож віруючих (прочан) до святих місць із метою поклоніння, подячної молитви або відбування покути. Назва походить від звичаю паломників привозити пальмові гілки з Палестини.

Битва християн із мусульманами.
Мініатюра

дамент могутності свого противника, спустошуючи селянські господарства, спалюючи посіви, переганяючи худобу тощо. За загальними підрахунками, жертвами безконецних воєн стала третина дорослого населення тогочасної Європи.

Другою причиною бід і потрясінь, що випали на долю середньовічної людини, був голод. До цього призводила передусім відсутність урожаю: у зв'язку з посухами, зливами, повеннями, шкідниками. Бувало, що люди, аби спекти хліб, крихти борошна змішували з лісовими травами, ягодами й навіть землею. Нерідко траплялися й жахливі випадки людоїдства.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

ІХ ст. 3 «Ксантенських анналів» про голод 869 р. в Бургундії та Галлії

...У лютому ... весь час гриміло, і 15 лютого ... на північному заході з'явилася комета, після якої відразу ж знявся жахливий буревій і розпочався величезний паводок, який забрав багатьох людей. Після цього, улітку, у багатьох провінціях настав страшний голод. Найсильнішим він був у Бургундії та Галлії, де велика кількість людей померла страшною смертю, люди змушені були їсти трупи. Кажуть, що дехто їв навіть собаче м'ясо.

1. Що спричинило голод у Бургундії та Галлії? 2. До яких наслідків призвів голод? 3. Що свідчить про нечуваний масштаб бідувань?

Починаючи з XII ст. великі сеньйори роблять спробу протистояти голоду, намагаючись особисто контролювати процес запасу їжі на майбутнє. Вони беруть під свій нагляд розподіл харчів між бідняками в голодні роки. Однак мислення середньовічної людини, яка звикла жити одним днем і не думати про майбутнє, не дозволяло надовго утримувати запаси продовольства на випадок голоду. У середньовічній Європі ще не вміли зберігати продукти харчування: зерно у вологих коморах часто згнивало, а м'ясо псувалося. До того ж припаси знищували щурі, що були справжнім лихом середньовічних міст.

Голод підривав фізичні сили людей, робив їх чутливими до різних захворювань. Низький санітарний рівень і відсутність елементарного медичного обслуговування призводили до поширення небезпечних хвороб і високої, особливо дитячої, смертності. Постійними супутниками європейців були віспа, малярія, проказа й сухоти (туберкульоз).

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Уважається, що саме гуни завезли до Європи віспу. Напередодні поразки на Католаунських полях (451 р.) чимало воїнів Аттіли вже були вражені подібною до віспи хворобою. Якщо це так, то саме гуни додали ще одну вбивчу хворобу до європейських небезпечних пошестей.

Однак найбільших збитків населенню Європи завдавали періодичні епідемії чуми й холери, які час від часу збирали свої смертельні покоси в країнах Європи. Чума, прозвана *чорною мітлою людства*, у середні віки мала два основні спалахи — у VI і XIV ст. Особливо великою була епідемія чуми 1347–1350 рр., відома в історії як «чорна смерть». Припускають, що вона забрала майже 25 млн осіб. Причини хвороби не зовсім з'ясовані. Існує думка, що чума поширилася з Азії. Її завезли або прочани, або поширили щурі з генуезьких кораблів, що прибували в порт Мессіна на Сицилії.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XIV ст. Мікель де П'яцца про «чорну смерть» на Сицилії 1347 р.

У жовтні літа 1347 р. (...) у порту міста Мессіна пришвартувалися генуезці, що рятувалися на дванадцяти галерах від гніву Господнього (...). Генуезці привезли хворобу, що пробирала їх до кісток. Вона була такою сильною, що всі, хто спілкувався з ними, були вражені цією смертельною недугою; і смерті цієї, що вражала миттєво, не можна було уникнути (...). Смерть наздоганяла не тільки тих, хто спілкувався з хворими, а й тих, хто купував у них речі, доторкався або наближався до них. Усвідомивши, що несподівана моровиця поширилася з генуезьких галер, жителі Мессіни вигнали їх із міського порту, однак смерть не залишила місто, і воно повністю вимерло (...). Тіла залишалися в будинках, і жодний священик, жодний родич — син, батько чи хтось із близьких — не наважувалися туди зайти. Гробарям обіцяли величезні гроші, аби вони винесли й поховали мертвих. Будинки померлих стояли відчиненими з усіма скарбами, грошима й коштовностями; якщо хтось бажав туди увійти, ніхто його не зупиняв...

Жителі Мессіни, уражені цим жахливим і нечуваним лихом, воліли краще залишити місто, ніж у ньому померти...

1. Про яку хворобу розповідає автор? 2. Як поширювалась епідемія? 3. Як описано наслідки епідемії? 4. Чи можна було зупинити поширення хвороби?

Епідемії вражали насамперед міста, бо в них скупчувалася велика кількість населення, яке проживало в жахливих антисанітарних умовах. Саме тому чисельність міських жителів після «чорної смерті» знизилася на 60 %. З міст природною міграцією населення епідемія по-

Пам'ятник жертвам
епідемії чуми.
м. Відень. 1693 р.
Сучасне фото

ширювалася й у села. Адже саме туди міські жителі ходили за продуктами. Зрештою, не тільки чуму, а й інші хвороби розносили воїни, які в пошуках їжі та питва постійно переміщалися в перервах між війнами.

Страшну епідемію було зафіксовано також у 1361–1363 рр. Вона забрала життя майже 70 % дітей різного віку, а тому відома в історії як «дитяча моровиця».

Розпач, лють, зневіра підсвідомо спонукали до пошуків винних. Уважалося, що передвісниками епідемій були такі небесні явища, як поява комет, сонячні затемнення тощо. Це був своєрідний прояв Божого гніву, аби покарати людину, змусити її покаятися за свої гріхи. Часто в появі моровиці

звинувачували євреїв. У 1348 р. в Іспанії розпочалися погроми євреїв за те, що вони нібито продавали отруєну тканину. По всій Європі було поширено думку, згідно з якою саме євреї, що колись розіп'яли Ісуса Христа, несли відповідальність за «чорну смерть». Особливо надовго таке твердження вкорінилося в жителів німецьких земель, де євреїв звинуватили в отруєнні колодязів. Ворожість у ставленні до них нагнітали також християнські проповідники. Тому єврейське населення було змушене проживати у відгороджених високими мурами міських районах, що мали назву *гето*¹.

Наслідки епідемії чуми були неоднозначними. Вони проявилися не лише в значному скороченні населення та масових гоніннях на євреїв, а й спричинили економічні зміни. Умови проживання тих селян і ремісників, яким пощастило врятуватися від смерті, покращилися. Хорошої землі вистачало, а трудитися на ній не було кому. Потребували робочих рук і міста. Спадкоємці іноді неймовірно збагачувалися коштом своїх померлих родичів і ставали засновниками майбутніх могутніх купецьких і банкірських династій.

Унаслідок постійних воєн, голоду, хвороб, епідемій та ряду інших причин тривалість життя європейця в середні віки була короткою. Навіть за порівняно сприятливих умов жінки помирали в 30–35-літньому віці, а чоловіки доживали до 40–45 років. Крім того, жінки часто помирали під час пологів. Тільки короновані особи, представни-

¹ *Гето* — частина міста для примусового поселення євреїв. Назва походить від італійського слова, що означає «гарматний завод». Біля нього знаходився єврейський квартал у Венеції.

ки духовенства та вчені-богослови могли досягти 60-літнього віку й більше.

Оскільки переписів чи інших підрахунків у ті часи не проводили, то встановити чисельність населення Європи в середні віки можна лише приблизно. Припускають, що за часів Карла Великого кількість жителів основної частини його імперії становила 4–5 млн, а на початку XV ст. в Європі проживало приблизно 43 млн осіб.

Внутрішня колонізація, паломництво, гето.

1. Поясніть вислів М. Блока: «Ліс супроводжував селянина від коліски до домовини».
2. Поясніть значення понять і термінів «внутрішня колонізація», «паломництво».

3. Назвіть чинники, що спричиняли повільне зростання та зменшення чисельності населення.

4. Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1 міграція	A переселення народів
2 внутрішня колонізація	B перетворення та освоєння території в межах однієї країни
3 «чорна смерть»	B чума

5. Про яку історичну особу йдеться в поданому описі?
  - «Ця людина народилася на світ, щоб приголомшувати народи й наводити жах на людей» (*Матеріал історії стародавнього світу*).

§6. СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

- Яку роль відігравало християнство в пізній Римській імперії?
- Чим відрізнявся зміст раннього християнського вчення від християнства як державної релігії?

1. Християнська церква на початку епохи Середньовіччя

На початку епохи Середньовіччя християнство вже майже два століття було офіційною релігією Римської імперії. Підтримка, надана церкві з боку держави, сприяла її адміністративному й економічному зміцненню.

Із середини IV ст. відбуваються певні зміни у відносинах церкви та держави на сході й на заході імперії, зумовлені особливостями по-

РОЗДІЛ 2. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

літичного життя. На Сході зберігалася сильна імператорська влада, що призводила до підкореного статусу церкви. У той же час на Заході міжусобиці та постійні напади варварів послабили державну владу, унаслідок чого зріс вплив римських єпископів. Він зміцнювався кількома чинниками. По-перше, це авторитет Рима як давньої столиці великої імперії; по-друге, формувався переказ про Рим як про місце перебування, проповіді та мученицької смерті апостолів Петра і Павла, визнаних святими; по-третє, церква поширювала вчення про апостола Петра як намісника Ісуса Христа на Землі. Саме апостол Петро був першим римським єпископом. Уже в V ст. римські єпископи при своїли собі титул глави церкви і їх почали називати *папами* (з грецьк. *батько*).

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Ознакою папської влади стали два схрещені, золотий і срібний, ключі апостола Петра, колишнього простого рибалки. Вони відтворені на гербі Ватикану. Уважається, що саме Петрові Ісус Христос довірив ключі від Царства Небесного. Символами папської влади є тіара — трійчаста корона з хрестом, що одягається під час урочистих подій, посох і перстень рибалки. Основою тіари є єпископська митра, на яку ніби покладено три корони, що засвідчують потрібну владу папи: суддя, законодавець, першосвященик.

Папи успадкували авторитет і апостольську благодать святого Петра. Це дозволило їм домагатися верховенства над світськими правителями. В утвердженні такої думки велике значення мало вчення єпископа Августина Аврелія (354–430). Це був видатний філософ-богослов, який у своїх працях заклав ідейні основи середньовічного західного християнства. Найпопулярнішою працею Августина є «Сповідь», у якій він аналізує свої вчинки й бажання з позицій *совісті* — нового морального християнського поняття, яке було невідоме людині античності.

Своє бачення проблем держави, співвідношення церкви та світської влади Августин описав у трактаті¹ «Про град Божий». У світобудові він розрізняв небесне й земне. Град Божий, заснований на любові до Бога, — це небесний світ; град земний — зло і пристрасті. Неминучим злом Августин уважав і державу, яка може стати частиною граду Божого, якщо підпорядкується церкві у всіх релігійних питаннях. Звідси

Совість — усвідомлення й почуття моральної відповідальності за свою поведінку та вчинки перед собою, людьми, суспільством.

¹ *Трактат* — наукова праця, де докладно розглянуто якусь проблему.

впливав логічний для середніх віків висновок про перевагу духовної влади над світською. Згодом Августина визнали святим і стали називати *Августин Блаженний*.

На Заході християнську церкву очолив Папа Римський, а на Сході — Константинопольський патріарх, титулований як вселенський. Між ними не вщухали безконечні суперечки й дискусії стосовно першості й значимості в християнському світі, хоча обставини існування східної та західної церков відрізнялися. На Сході тривало фактичне одержавлення церкви, тобто вона цілковито залежала від волі імператора. А на Заході папа сам намагався підпорядкувати світських правителів своїй владі.

2. Християнізація Європи

У Європі на поширення християнства суттєво вплинуло Велике переселення народів. У ході частих сутичок із римлянами, обопільного захоплення полонених, а також у періоди мирного спілкування відбувалося навернення в християнську віру германських племен. Першими християнство прийняли вандали, вестготи й остготи.

У V–VI ст. християнство поширилося серед лангобардів на півночі Італії та серед франків, які вторглися до Галлії. Упродовж цього періоду були християнізовані кельтські племена: бритти в Британії, пикти й скотти в Шотландії. Ірландія прийняла християнство в V ст. Її християнським просвітителем був єпископ Патрик (бл. 389–461), нині національний святий ірландців. Протягом VI–VII ст. християнізувалися вожді й королі англосаксонських племен.

У IX ст. стараннями Константинопольського патріархату прийняли християнство серби й болгари. Водночас чехи та поляки зазнавали німецького впливу. Християнізовані впродовж IX–X ст., вони підпали під церковно-релігійну, культурну та політичну залежність від римських пап. Під духовну владу папи потрапили й угорці, які навернулися в християнство наприкінці X ст.

Майже на два століття затяглася християнізація народів Скандинавії. Вона охоплювала період з IX по XI ст. Упродовж XII–XIV ст. були насильно навернуті у християнство полабські слов'яни, балтійські племена, прусси та литовці.

У середньовічній Європі християнство переважно насаджувалося державною владою. Спроби масового хрещення нерідко зустрічали більший чи менший спротив населення, яке продовжувало й надалі таємно вірити своїм поганським богам. Протест міг набувати доволі гострих, навіть трагічних форм. Таким, зокрема, було вбивство місіонера Боніфация, який поширював християнство серед германців.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XI ст. Монах Отлон про смерть 754 р. святого Боніфація

Коли місіонери розійшлися просторими володіннями фризів для проповідництва Євангелія та прийшли до річки Бортне... св. Боніфацій, ідучи в супроводі своїх учнів, наказав розбити шатра й очікувати на тому ж місці на прибуття тих, що недавно були похрещеними, для здійснення над ними таїнства причастя. Визначений для цього день уже наближався. Та коли він настав і сонце піднялося високо над горизонтом, усі ті люди, на яких він чекав, як чекає батько на своїх дітей ... зі страшним криком, озброєні, увірвалися в табір місіонерів... не як друзі, а як вороги, не як нові прихильники віри, а як нові палачі.

Побачивши це, інші вірники, озброївшись, узялися захищати місіонерів від біснуватого натовпу. Але св. Боніфацій звернувся по захист до духовної сили, тобто взяв святі моці, які зазвичай носив із собою, потім, зібравши біля себе клериків, вийшов із шатра, зупинив своїх прихильників, що готувалися його боронити, і сказав їм: «Прошу вас, діти мої, не вступати в сутичку з нашими противниками, бо Святе Письмо вчить нас не тільки не платити злом за зло, а, навпаки, за зло чинити добро». Не встиг св. Боніфацій закінчити проповідь, якою закликав своїх учнів гідно прийняти мученицьку смерть, як божевільний натовп язичників, озброєний мечами й іншою смертельною зброєю, знову накинувся на них, і їхні тіла вкрилися багрянцем, і вони прийняли блаженну смерть...

1. Чи свідомо сповідували недавно похрещені германці християнську віру?
2. Яким положенням із Святого Письма керувався св. Боніфацій? 3. Чому смерть місіонерів названа *блаженною*?

Християнізація Європи була довгою й затяжною. Цей процес поєднував у собі місіонерську діяльність церкви з наверненням у нову віру як силою слова, тобто проповідництвом, так і силою зброї, тобто вогнем і мечем.

3. Папство у VI–XI ст. Церковний розкол 1054 р.

У VI ст. відчутно посилилися позиції папства, що стало наслідком послаблення державної влади в Італії. Як відомо, спочатку в Італії утвердилися остготи, потім тут урядували візантійці, за ними — лангобарди. Тож папи змогли зосередити у своїх руках як духовну, так і світську владу.

Особлива роль тут належить Папі Римському **Григорієві I Великому** (бл. 540–604). Він походив із знатної родини, але всі свої статки використав на духовні потреби: заснував шість монастирів на Сицилії і один облаштував у власному палаці в Римі. Відмовившись від світської кар'єри, Григорій оселився в монастирі в Римі, де вів суворий спосіб життя, деякий час був представником Папи Пелагія II при дворі візан-

тійського імператора. Коли Пелагій II у 590 р. помер від чуми, Григорія проти його волі обрали Папою Римським.

Початок понтифікату¹ Григорія припав на період, коли Італія переживала не найкращі часи. На неї звалилися всі можливі біди: стихійні лиха, голод, постійні набіги лангобардів. До того ж позиціям церкви загрожувала імператорська влада в Константинополі. Саме завдяки мудрій і послідовній політиці Григорія багато з цих проблем було вирішено. Він, зокрема, домогся встановлення миру з лангобардами й, незалежно від візантійського імператора, призначив префектів. Його влада поширювалася на всю Центральну Італію. Авторитетне слово Григорія було вагомим на Заході. За його понтифікату особливо активно розгорнулася місіонерська діяльність римської церкви. Він уважав, що саме папство здатне згуртувати християнський світ. Григорій підтримував дипломатичні відносини з багатьма європейськими правителями. Так виникла світська влада пап.

Теза про верховенство пап у західному світі обґрунтовувалася грамотою про так званій «Константинів дар». Стверджувалося, що її склав у IV ст. римський імператор Константин I. Хоча насправді це була якісна підробка VIII–IX ст. Згідно з нею, перебираючись у нову столицю Константинополь, світську владу над Римом і Західною Римською імперією Константин передав папі. Цей документ викликав підозри вже в середньовічних учених, і тільки в XV ст. було доведено, що він є підробкою.

У X ст. церква опиняється в руках світських правителів. Німецькі королі, а потім імператори фактично самі призначали римських пап. Єпископства й парафії давали тим, хто міг більше заплатити за них. Це явище згодом назвали симонією², за ім'ям Симона Волхва, який пропонував апостолові Петрові плату за те, щоб той поклав на нього руки, наділивши чудодійною силою.

Дедалі більше спостерігалось й поглиблення конфлікту між західною та східною церквами, які ще з кінця IV ст. співіснували в стані очікування неминучого поділу. Цілком закономірно, що згодом між ними почали виникати дедалі більші розбіжності щодо церковно-адміністративного устрою, віровчення, обрядів. Так, на Заході хрестилися п'ятьма складеними разом пальцями, проводили богослужіння латинською мовою, духовні особи голилися, вибривали тонзуру, на Сході — хрестилися трьома пальцями, службу проводили грецькою мовою, священники носили бороду тощо.

Приводом до остаточного розриву між Папою Римським і Константинопольським патріархом стала суперечка через підпорядкування церкви

¹ *Понтифікат* — церковна влада, діяльність і роки правління папи.

² *Симонія* — купівля та продаж церковних посад або духовного сану.

РОЗДІЛ 2. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

в Південній Італії. Ця область тривалий час належала Візантії, але Папа Римський вважав її своїм володінням. Тривалі переговори не принесли успіху, і 1054 р. представники Рима й Константинополя розірвали відносини між своїми церквами й обмінялися церковними прокляттями — анафемами. Головними дійовими особами розділення від Константинополя були патріарх Михаїл Керуларій, а від Рима — Папа Лев IX та його посол Гумберт. Це докорінно розмежувало християнську церкву й увесь християнський люд на два світи: православний і католицький. В історії християнства події **1054 р.** були витлумачені як **церковний розкол (схизма)**. З того часу західну церкву почали називати *католицькою* (вселенською), а східну — *православною* (істинною).

4. Феодалізм

Упродовж IX–XI ст. у Західній Європі утвердився суспільний лад, який прийнято називати *феодальним*. Він походить від слова «феод» — земельний маєток із залежними селянами, який васал отримував від сеньйора за вірну службу. Спочатку феод був умовним володінням, а згодом став спадковим і передавався від батька до сина. Звідси також назви *феодалізм*, *феодал* тощо. Феодальний лад прийшов на зміну рабовласництву та сформувався в результаті взаємодії пізньоримських світоглядних засад із суспільними відносинами, що утверджувалися в середовищі варварів. У його основі — власність феодала на землю та залежність (поземельна й особиста) селян від нього.

5. Три стани середньовічного суспільства

В XI ст. середньовічні богослови Герард Камбрійський (він же Жерар Камбрійський) і Адальберон Лаонський створили теорію про три суспільні стани. До першого стану вони віднесли «*тих, що моляться*» (*oratores*), тобто священників і ченців; до другого — «*тих, що воюють*» (*bellatores*), тобто рицарів; третій стан — «*ті, що працюють*» (*laboratores*) — селяни. Усі стани були взаємопов'язаними. Тобто святі отці моляться за душі своїх вірників, рицарі всіх обороняють, а селяни годують. Між усіма трьома станами має бути взаємне розуміння, мир і спокій. Тільки так суспільство може повноцінно існувати.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XII ст. Етьєн де Фужер про три стани мовою поезії

Священника уділ — за всіх молитися.   І славою в борні покритися.
А рицаря — на полі бою битися   Обов'язок селян — трудитися.

1. Які обов'язки передбачає належність до певного стану?
2. Які пільги й права мали представники всіх трьох станів?

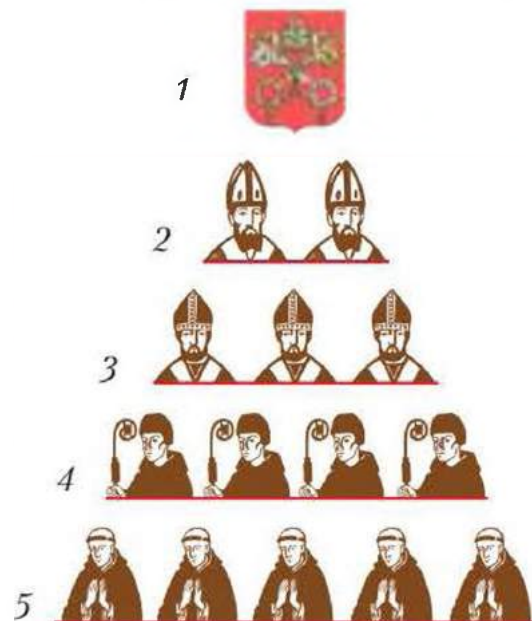
6. Духовенство

Середньовічна людина була глибоко переконана, що головним у її житті є стосунки з Богом, а турбота про спасіння душ християн якраз і лягала на плечі духовенства. Тому винятково важливою, набагато вагомішою, ніж виконання будь-яких інших функцій, була угодна Богу належність людини до духовного сану.

Християнське духовенство поділялося на «біле» та «чорне». До «білого» духовенства належали єпископи й священники, які обслуговували релігійні потреби мирян: правили месу¹, здійснювали церковні таїнства (хрещення, причастя, вінчання, сповідь тощо). Ядром повсякденного церковного життя в Західній Європі була парафія, яка об'єднувала мешканців кількох сіл чи міських кварталів. Парафією управляв священник (парох). Його помічниками могли бути духовні особи нижчого рангу (диякони, іподиякони). У свою чергу, парафія підпорядковувалася єпархії, на чолі якої стояв єпископ. Кілька єпархій об'єднувалися в архієпископство. На підтримку життєдіяльності церкви та духовенства вірники сплачували десятю частину від власних прибутків, тобто десятину.

Християнська церква мала свою ієрархічну структуру. На вершині церковної піраміди був Папа Римський. Другий щабель у церковній ієрархії посідали архієпископи. За ними — єпископи, сходинкою нижче — абати, а ще нижче — священники.

До «чорного» духовенства належали ченці, або монахи (з грецьк. *одинаки, самітники*). Перші ченці з'явилися в III ст. в Єгипті, а ідейним натхненником чернечого життя вважається святий **Антоній** (бл. 250–355). Перші монахи жили в пустелях і печерах. Вони суворо обмежували себе в їжі, цуралися багатой одежі, оминали людське товариство. У такий спосіб самітники ніби зрікалися всього мирського, присвячуючи своє життя служінню Богу. Із часом життя монахів дещо змінилося. Почали з'являтися перші монастирі, як чоловічі, так і жіночі. Слово «монастир» у перекладі з грецької мови

Ієрархічна структура християнської церкви:
1 — Папа Римський;
2 — архієпископи; 3 — єпископи;
4 — абати; 5 — священники

¹ *Меса* — головна щоденна служба Божа в католицькій церкві.

РОЗДІЛ 2. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

означає «відлюдне житло». Однак ченці жили вже не лише усамітнено, а й общинами.

У першій половині VI ст. з'явилися правила чернечого життя, автором яких був святий **Бенедикт Нурсійський**. Він народився в Нурсії (Італія) у знатній родині. В юності став відлюдником і жив у печері, а відтак 529 р. заснував монастир на горі Монте-Касіно. Саме його вважають засновником західної гілки чернецтва.

Монахи за роботою.
Мініатюра.
XII ст.

Згідно з правилами Бенедикта Нурсійського, у стінах монастиря ченці повинні були вести суворе життя, наповнене постами, молитвами й працею. Зрікаючись усього мирського, вони припиняли стосунки з рідними. Трьома необхідними умовами проживання в монастирі були безшлюбність, послух і бідність. Послух розглядався передусім як беззаперечна покірність монахів своєму абатові, тобто настоятелю монастиря. Крім того, монахи повинні були дотримуватись обіцянки мовчати. Усе їхнє майно було спільним.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

VI ст. Зі статуту св. Бенедикта про життя монахів

Особливо твердо треба з корінням вирвати з монастиря жагу до власності, щоб ніхто не мав права нічого ні дати, ні взяти... не мати нічого власного, жодної речі, ні книги, ні дошки, ні грифеля, зовсім нічого: позаяк ніхто з братів уже не має у своїй власності ні тіла свого, ні волі своєї...

Уважаю, що достатньо буде пропонувати дві страви на всіх трапезах... якщо вдасться роздобути фрукти чи овочі, то подавати й цю третю їжу... Від м'яса четвероногих категорично всі мають утримуватися, крім... хворих.

Монастир треба організувати так, щоб усе необхідне, як, наприклад, вода, млин, сад, пекарня, різні майстерні, знаходилося на території монастирського двору, аби монахи не мали необхідності бродити за стінами монастиря, так як це не дуже корисно для їхніх душ.

1. Чи мав монастир землі й господарство? Для чого?
2. Як жили монахи-бенедиктинці?
3. Чого хотів позбутися св. Бенедикт?

Монастир був господарством із замкненим циклом, яке себе повністю забезпечувало. Монахи орали землю, плекали сади й виноградники, будували млини, виготовляли знаряддя праці тощо. Вони найкраще вирощували різні культури, удосконалювали млини, плуги, упряж

тощо. Їхні досягнення використовували у своїх господарствах сеньйори та селяни. Монастирські володіння швидко багатіли. Це відбувалося за рахунок щедрих дарів і пожертв від побожних людей. Тому протягом VIII–X ст. чимало монастирів перетворилося на своєрідні феодальні сеньйорії, які обслуговували залежні селяни.

Однак життя в монастирі не було таким спокійним і благочестивим, як може здатися на перший погляд. Тут приймали королів і знатних сеньйорів, улаштовували бенкети й полювання. З іншого боку, у монастирях могли знайти тимчасовий захист і люди, переслідувані владою, і шукачі пригод, жебраки й каліки.

Монастирі чимало зробили для розвитку середньовічної освіти та науки. Багатьом здібним ченцям довелося замінити рало й мотику на стилет і стилос. На межі VI–VII ст. при монастирях виникли *скрипторії* — спеціальні майстерні для переписування, оформлення та створення книг. Адже в середньовічному суспільстві книга вважалася неабиякою цінністю. Відкривалися також монастирські бібліотеки, де книги зберігалися як справжні коштовності. Подекуди при монастирях виникали школи. Часто середньовічні монастирі були своєрідною кузницею талановитих, мислячих людей, які у своїх помислах і діях випереджали звичний хід історії.

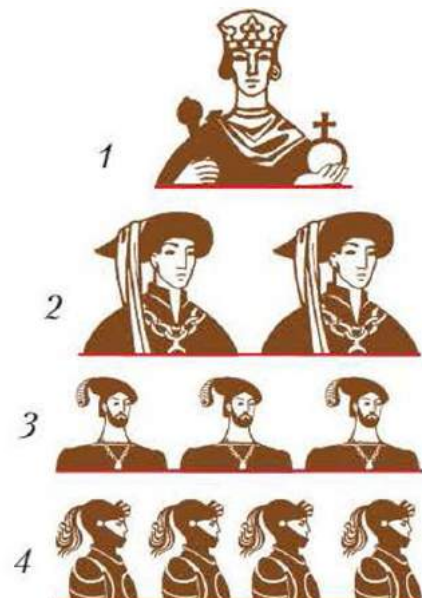

У скрипторії.
Мініатюра. 1025 р.

7. Світські феодалі

Почесне місце в уже згадуваній середньовічній теорії про три стани займають «ті, що воюють», тобто *світські феодалі*.

У середовищі феодалів сформувалася *система васалітету* — ієрархічна феодальна драбина. На її вершині був *король* — найбагатший власник землі. Він уважався верховним *сеньйором*, або *сюзереном* усіх феодалів. Нижче розмістилися *герцоги*, *маркізи*, *графі*, яких наділяв землею сам король. Тому як васали вони формально підпорядковувалися королю. Відповідно вже їхні васали, що називалися *баронами*, посідали ще нижчу сходинку феодальної драбини. Остання сходинка належала *рицарям*, які могли й не мати своїх васалів.

Ієрархічна феодальна драбина: 1 — король; 2 — герцоги; 3 — барони; 4 — рицарі

Обладунок короля Іспанії Карла I. Перша половина XVI ст.

Треба зауважити, що кожна європейська країна, незважаючи на переважну більшість спільних ознак стосовно системи васалітету, мала й деякі відмінності. Наприклад, у Франції діяло правило «васал мого васала — не мій васал». Це, зокрема, означало, що служба й вірність васала призначалися лише тому, від кого він безпосередньо отримував феодал. Натомість в Англії таке правило не діяло. У цій країні було прийнято, щоб усі васали підкорялися безпосередньо королю.

Передача феодалу відбувалася в урочистій атмосфері. У замку сеньйора збиралися всі його васали. У їхній присутності сеньйор вручав новому васалу прапорець, перстень, рукавичку, гілку дерева чи виноградну лозу, грудку землі тощо. Ці символи свідчили про те, що васалові передаються права на володіння землями. Така процедура називалася *інвеститура*. Їй передував обряд визнання себе васалом. Претендент опускався на одне коліно перед сеньйором і брав його за руки. Потім проголошував себе васалом і присягав сюзерену на вірність.

Васал зобов'язувався охороняти честь, життя та майно сеньйора, воювати на боці сеньйора, надавати йому грошову допомогу для викупу з полону, брати участь у засіданні сеньйоріальної ради, що була своєрідним судово-адміністративним органом. До васальних обов'язків входили дарунки сеньйору, його старшому синові на момент посвячення юнака в рицарі, а також доньці — у день її одруження.

Зі свого боку сеньйор зобов'язувався захищати й підтримувати васала, піклуватися про його володіння та потомство на випадок полону або смерті. Сеньйор нерідко визначав долю спадкоємців свого васала — улаштовував їхні шлюби, був опікуном до періоду досягнення ними повноліття. Адже доля нащадків васала стосувалася безпосередньо інтересів сеньйора. Спадкоємці, уступаючи у володіння феодалом батька, сплачували сеньйору належну суму й клялися на вірність.

Феодали вели тривалі міжусобні війни. Щоб приструнити феодалську вольницю, в XI–XII ст. церква прийняла кілька постанов про Божий мир, які забороняли феодалам воювати під час релігійних свят і щотижня — від середи до понеділка.

У безконечних внутрішніх і зовнішніх війнах поступово формувалася психологія та ідеологія середньовічного рицарства, яке згодом переросло в особливий військово-аристократичний стан. Спочатку за терміном «рицар» убачали просто воїна, який ніс васальну, зазвичай кінну, військову службу сеньйору. Згодом поняття набуло ширшого значен-

ня — стало синонімом знатності й благородства. У рицарів сформувалися свої ідеали, розуміння честі. Рицар повинен був боротися за християнську віру, оберігати слабшого, дотримувати слова, бути вірним своєму сеньйору, уміти постояти за себе. Із часом основою рицарської поведінки стала *куртуазність*, тобто дотримання правил хорошого тону. Куртуазний кодекс передбачав не лише хоробрість, а й гнучкість, увічливість, галантність, щедрість, витонченість, тактовність, уміння складати вірші й грати на музичних інструментах, володіти мистецтвом легкої невимушеної розмови з іншими рицарями й чарівними дамами.

Закоханий рицар.
Мініатюра. XII ст.

Почесне звання рицаря потрібно було заслужити. Це могло відбутися через посвячення, яке надавалося за особливі заслуги на полі битви або після спеціального військового виховання, яке могли отримати тільки повнолітні. Заради того щоб здобути таку підготовку, майбутнього рицаря в ранньому віці віддавали на службу до двору сеньйора. Хлопчик служив пажем, з 15 років ставав зброєносцем рицаря-покровителя й скрізь слідував за ним. У битві юнак стояв біля коня рицаря, тримав щит, подавав запасну зброю й бився. Якщо хлопчина добре виконував службу, то його посвячували в рицарі.

Перед посвяченням майбутній рицар усю ніч молився. Після сповіді, причастя та обов'язкового ритуалу купання на нього вдягали біле вбрання. Воно символізувало чистоту й щирість намірів. Юнак клявся: «Поклавши руки свої на Святе Євангеліє, у присутності мого Господа й мого володаря обіцяю й клянуся ретельно дотримуватися всіх законів і оберігати наше славне рицарство». Після цього один із найстар-

Посвята в рицарі. Мініатюра. XII ст.

ших рицарів (або батько) витягав свій меч і тричі торкався ним плеча новобранця. Далі, так само тричі, його цілував. Нарешті юнака підше-різували поясом із мечем, з яким він уже ніколи не смів розлучатися, надівали остроги, вручали щит і шолом.

Той, хто посвячував майбутнього рицаря, бив його долонею або по потилиці, або по шиї, або по щоці, промовляючи: «Будь хоробрим!» Це був єдиний у житті рицаря стусан чи ляпас, на який він не мав права відповідати. Ритуал посвячення завершувався демонстрацією спритності нового рицаря. Він вискакував на коня й на льоту повинен був поцілити списом в опудало. У військовий час процедура посвячення в рицарі відбувалася скромніше. Обряд посвячення в рицарі повинен був пройти навіть король.

Полювання та військові вправи забирали весь час рицаря. Згодом до них долучилися ще рицарські турніри. Це були військові змагання, на яких рицарі билися або в індивідуальних поєдинках, або групами перед шляхетною публікою. Почесні місця серед глядачів надавалися знатним дамам. Головним завданням рицаря було втриматися на коні й тупим кінцем списа вибити противника із сідла. Проте траплялося, що на турнірах доводилося вирішувати й питання рицарської честі. Тоді боротьба могла йти на смерть. Переможці отримували славу й визнання, почесні призи, а також коней і зброю переможених. Залишитися рицареві без озброєння й коня вважалося ганьбою, тому переможець повертав їх своїм невезучим суперникам за викуп. Чимало бідних рицарів, простуючи від замку до замку, здобували собі багатство. Цих шукачів пригод стали називати *мандрівними рицарями*.

На турніри рицарі виходили в шоломах, що повністю закривали обличчя. Їх упізнавали й розрізняли за *гербами*, тобто за знаками й малюнками на рицарському щиті або на прапорці (лев, дракон, орел, сокіл та ін.). Складну науку про розрізнення гербів, тлумачення гербової символіки добре знали розпорядники турнірів — *герольди*, тобто *глашатаї*. Рицар, приїжджаючи на турнір, зупинявся біля бар'єра й, сповіщаючи про своє прибуття, трубив у ріг. Тоді виходив герольд і голосно розповідав присутнім про герб цього рицаря. Із герольдом пов'язується й становлення спеціальної науки про складання та читання гербів — *геральдики*.

Мати свій герб прагнув кожний феодал. Спочатку герби були тільки у великих феодалів. Звичайні рицарі носили щити з гербом свого сеньйора. Пізніше вони також отримали право мати власний герб. У середині XIII ст. герби з'являються в духовних осіб, купців, городян. Доповненням до герба часто був девіз — короткий напис на гербі, щиті про моральні принципи рицаря, події в його житті тощо. Наприклад, «Іду своїм шляхом» — девіз графів Немур Савойських; «Іншим не стану» — девіз бургундського герцога Філіппа Доброго. Власні герби

мали також середньовічні міста. Нині герб є одним із національних символів кожної держави.

8. Селянство

На третьому місці в середньовічній теорії про три стани стоять «ті, що працюють», тобто селяни.

На межі X–XI ст. землю обробляли вже переважно залежні селяни. Простежується кілька шляхів, якими селяни опинялися в залежності від феодала. Із розвитком феодалного суспільства королі почали дарувати своїм васалам не лише землю, а й людей, які на ній проживали. Це поклало початок земельній залежності селянства.

Іншою причиною втрати селянами особистої свободи стало їхнє розорення, яке викликали нескінченні внутрішні й зовнішні війни.

Часто селяни самі шукали захисту в особі як світського, так і церковного феодала, щоб він уберег їх від нападів чи грабунків войовничих сусідів або чужоземних загарбників. За це селяни були змушені відмовлятися від своїх наділів і, таким чином, опинялися в добровільній залежності від феодалів.

За своїм становищем селяни поділялися на поземельно залежних та особисто залежних. До *поземельно залежних* селян у Франції, Західній Німеччині й Італії належали *вілани*, які хоч і були вільними, однак не мали права власності на землю. За користування землею такі селяни несли повинності: вони виконували різноманітні роботи в господарстві феодала (рента відробіткова, панщина), приносили йому продукти харчування й ремісничі вироби (натуральна рента або оброк), а також працювали на так званих громадських роботах (ремонтували мости, мури, будували замки тощо). Був ще ряд прав, що належали феодалу, зокрема право «мертвої руки», тобто вирішення умов успадкування після смерті селянина.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

З грамоти 1060 р. про феодалні повинності французьких віланів

Нехай буде відомо, що всі обкладені оброком двори повинні нести однаковий оброк; кожний двір повинен давати щорічно по 8 денаріїв (...), по 8 мірок пшениці й 24 мірки вівса... А також виноградник, що колись належав абатові, двічі на рік потрібно копати, підрізати й виконувати на ньому всі необхідні роботи, потім вичавлювати виноградний сік і доставляти його для зливання в панські бочки; якщо ж виноградник буде перетворений на поле, повинні трудитися, належно обробляючи поля, скільки буде потрібно, аж до доставки зібраного врожаю в панські комори.

РОЗДІЛ 2. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Найбезправнішими були особисто залежні селяни — *ременси* в Іспанії, *серви* — у Франції. Приблизно в такому ж тяжкому становищі перебували вілани в Англії. Вони не могли покинути свого сеньйора, який був для них і господарем, і суддею.

Про особисту несвободу селян свідчать додаткові платежі, які не стосувалися ренти. Через те, що сеньйор був власником млина, печі, виноградного преса, він змушував селян користуватися саме ними. Селяни розраховувалися чи часткою своїх продуктів, чи грошима. За порушення сеньйор вимагав сплатити штраф або відбирав продукти.

У XII–XIII ст. селяни отримали можливість, заплативши викуп, здобути волю. Земля при цьому залишалась у власності феодалів.

Життя селянина минало в безконечній праці. Кожен займався своєю справою, хто — сезонними польовими роботами, а хто — і надзвичайно шанованими, украй потрібними ремеслами. У селі працювали ковалі, ткачі, гончарі, мірошники, чоботарі, шевці. Практично все необхідне для життя селян і феодалів вироблялося на місці. Такий тип господарства називається *натуральним*.

Важливі питання в житті селянства вирішувала *община (громада)*. Вона об'єднувала селян одного або кількох сусідніх сіл. Ядром общини була група відносно заможних, а отже, і впливовіших сімей. Саме вони давали необхідні кошти на громадські потреби й керували життям общини. З-поміж них, зазвичай, обирали старост.

Нерідко об'єднання селян в общину відбувалося довкола парафії. Адже саме громада будувала церкву, утримувала священика. Громада займалася й розмежуванням спільних угідь, стежила за станом мостів і доріг. Община також опікувалася немічними, знедоленими, бідними, вдовами та сиротами. На зборах громади розбиралися дрібні судові справи. За необхідності община організовувала оборону від зовнішньої загрози. Вигнання з громади могло стати для будь-кого лютою карою.

Англійські вілани. *Мініатюра. XIV ст.*

Влада світська, влада духовна, християнізація, понтифікат, симонія, анафема, схизма, фео́д, феодалізм, суспільні стани, інвеститура, куртуазність, герб, герольд, геральдика, натуральне господарство, община.

1. Визначте походження слів «laboratores», «oratores», «bellatores». Знайдіть слова, подібні до латинських назв станів, у мовах, які ви вивчаєте. Наприклад, українські слова «оратор», «лабораторія» та ін.
2. Середньовічне суспільство поділялося на три стани. Чи становило духовенство окремий стан? Які він мав права, обов'язки та привілеї?
3. Які чинники посилювали роль церкви в Західній Європі? Назвіть основну ідею вчення про світобудову Августина Аврелія.
4. Як, на вашу думку, краще «нести слово Господнє» — силою особистої віри чи «вогнем і мечем»? Обґрунтуйте відповідь.
5. Григорій I уважав, що кожен гріх має бути «знищений жертвою» — милостинею, дарунком на користь церкви. Підтвердіть або спростуйте думку про те, що церква потребувала великих грошей.

6. Складіть детальний перелік обов'язків васала, починаючи словами: «Я хочу, щоб ти...» (Цю роботу можна виконати в групах: одна група — сеньйори, інша — васали).
7. Заповніть таблицю.

1054	Схизма
↓	↓
?	?

8. Знайдіть «зайве» слово в наведених рядках:
  - васал, інвеститура, вілан, сеньйор;
  - абат, монастир, ченці, серви.
9. Уважно прочитайте уривки з тексту й визначте систему васальної залежності.
  - «Жан де Масі зобов'язаний вирушати в похід на вимогу єпископа; Еренбурга, дружина Рено-рицаря, має від паризького єпископа в якості фео́ду землю й несе службу, надаючи йому коней».
  - «Матвій, сеньйор Монморансі, має з'являтися за першою вимогою паризького єпископа з двома рицарями для відправлення їх у похід».
10. Уважно прочитайте уривок з епосу «Пісня про Роланда» і назвіть обов'язки васала.

Васал повинен за свого сеньйора
 Терпіть нестатки, спеку і мороз,
 Віддати тіло й кров і все життя! (Переклад В. Щурата).

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2

Рицарські традиції. Замки. Життя селян

- Уважно прочитайте уривки з джерел. Відтворіть процес розвитку замкової архітектури.

Облаштування пагорба в Ардрі в 1060 р.

«Арно, сенешаль д'Есташ, граф Булонський, усвідомлюючи, що йому все вдається, і все, що відповідає його бажанням, збувається, збудував шлюзи в болоті біля Ардра на відстані, яку подолає камінь, кинутий дужою рукою. Між двома шлюзами серед болота чималої глибини він наказав насипати пагорб і звести вежу неймовірної висоти, що називалася *донжоном*. Вона стала оборонною спорудою [...]. Арно оточив фортецю ровом, увівши в цей ансамбль млин [...]

(З повідомлень хроніста Ламбера д'Ардра).

Зведення будинку або вежі на пагорбі Гінес у 1181 р.

«Бодуен, граф Гінес, збудував у Гінесі на пагорбі круглий дім із тесаного каменю. Він був таким високим, паче впирався в небо. Бодуен передбачив, що верхня частина буде як плоска тераса з покрівлею на кроквах [...] У цьому будинку в нього були кімнати для врочистих прийомів, житлові кімнати, кімнати для усамітнення, коридори, які робили будинок подібним до лабіринту Дедала. Далі за межами будинку він збудував каплицю з кам'яними стінами й дерев'яними кроквами, а також кам'яну стіну вздовж зовнішнього оборонного замкового поясу. Біля входу він спорудив вежі з металевими пристроями для відбиття нападу»

(З повідомлень хроніста Ламбера д'Ардра).

Побудова замку Гайар англійським королем Річардом Левове Серце наприкінці XII ст.

«Над містом Ле Анделі вивищувався дуже великий пагорб, оточений з одного боку річкою Сеною, а з інших боків — невеликими пагорбами приблизно однакової висоти. На найвищому пагорбі Річард Левове Серце звів фортецю, яка була оточена високими стінами, глибокими ровами, видовбаними в природному камені. За ровами Річард зрівняв прилеглий пагорб, додавши таким чином стінам і вежам висоти. Третій пагорб також прорізали глибокі рови. Річард укріпив ансамбль кам'яною стіною чималої висоти й ще одними ровами. Він назвав фортецю *Гайар (Шато-Гайар)*»

(З «Хроніки» Гійома Ле Бретонна, XII ст.).

- Прочитайте уривки з джерел. Дайте відповіді на запитання.

«Тоді, усвідомлюючи себе вождем найхоробріших мужів і очільником значної кількості васалів, він [Гевард], аби отримати законне опоясання за військовим звичаєм, вибрав кількох воїнів із своєї свити, аби і вони разом із ним пройшли посвячення, і прийшов до ... абата містечка Бранда... людини глибоковіруючої... Пройшовши таїнство сповіді й отримавши відпущення гріхів, він дуже наполегливо вмовляв абата посвятити його в рицарі. В англосаксів водилося, аби посвячений у військове звання напередодні з почуттям щирого покаяння висповідався в усіх гріхах перед єпископом, або абатом, або монахом, або яким-небудь священиком, і провів ніч у храмі з молитвою, з покаянням і благочестивими думками; у день посвячення він приносив меч до вівтаря й слухав божественну літургію. Після прочитання Євангелія священик із благословенням покладав на шию воїна

меч; далі посвячуваний прикладався до святих Христових тайн і ставав рицарем» (З праці абата Інгульфа «Історія абатства Кройланд, XI–XII ст.).

«Під час перемир'я між цими королями (французьким королем Філіппом II Августом та англійським королем Річардом Левове Серце) в Англії стали проводитися військові заходи, а саме — вправи зі зброєю, що зазвичай називаються турнірами, і король, який їх проводив, вимагав певну суму грошей від кожного, хто б мав бажання в них брати участь. Ця королівська вимога жодним чином не відбивала прагнення молодих рицарів, які горіли любов'ю до зброї, вона не применшувала їхнього запалу й не боронила їм збиратися на врочистості для проведення цих заходів. Однак добре відомо, що військові сутички такого характеру ніколи не проводилися в Англії, позаяк ніяк не можна було обійтися тільки змаганнями й проявом відваги без того, аби не виникали які-небудь сварки...

Тому славний король Річард, узявши до уваги, що в бою більш досвідчені ті, хто більше тренується й навчається, постановив, що рицарі його власного королівства мають тренуватися в межах своїх власних земель, позаяк у цих військових іграх вони зможуть навчитися справжньому військовому мистецтву й набути військового досвіду, і що французи не зможуть атакувати англійських рицарів як людей невинних і ненавчених...» (З «Історії Англії» Вільяма Ньюбурзького, XII ст.).

«Рицар, який бере участь у турнірі, повинен бути споряджений в обладунки так: спочатку йому варто одягти стьобані панчохи, далі сабатони (латне взуття) і прив'язати їх шнурками. Далі одягається набедреник, кіраса (металеві лати), нап'ручі, рукавиці й бацинет (різновид шолома). Також не варто забувати про гербову накидку, яка повинна надихати рицаря під час бою. Ноги варто обгорнути червоною тканиною, аби в разі чого супротивник не помітив крові» (З «Трактату про правила проведення турніру» Йогана Гілла, 1434 р.).

1. Які складові стали першоосновою рицарських традицій?

2. Поміркуйте, чому інтерес до рицарських турнірів не зникає й у наш час.

• У романі В. Скотта «Айвенго», який ви вивчатимете цього року в курсі зарубіжної літератури, знайдіть уривки про рицарський турнір, зовнішній вигляд рицаря, феодалний замок та його інтер'єр. Напишіть невеликий твір на основі знайдених уривків за однією з тем (на ваш вибір):

«Один день у замку Седріка Сакса»;

«Чому я не хочу (хочу) жити в справжньому середньовічному замку»;

«Якби в мене був замок, то я б...» (Пам'ятайте, що ви у XII ст.!).

• Прочитайте уривок із праці сучасного італійського історика Франко Кардіні. Поміркуйте, чому автор називає середньовічних селян заручниками язичницьких вірувань.

«Робота селян мала сезонний характер, а отже, їхнє життя було не дуже пристосоване до святкування релігійних свят. Це призводило до того, що середньовічний хлібороб не міг бути прикладом побожності або благочестя. Священики звинувачували селян у тому, що вони рідко ходили до церкви й були заручника-

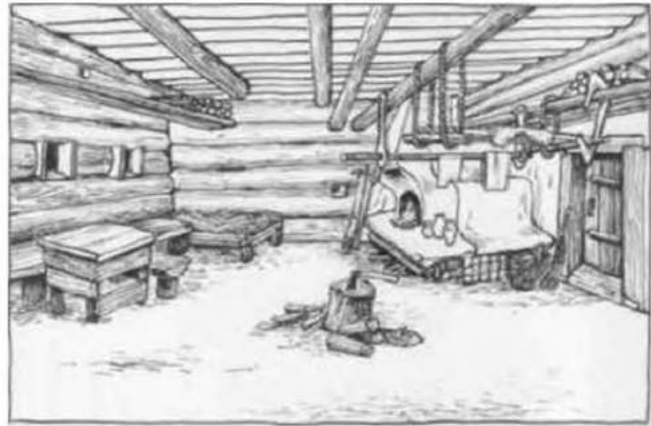
РОЗДІЛ 2. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

ми язичницьких вірувань, пов'язаних із життям полів і лісів. Придворна культура розглядала «селянське» як протилежність усьому тому, що було «палацовим», тобто вишуканим, елегантним, шляхетним» (*Кардіні Франко. Середньовіччя / пер. з італ. — Х. : Ранок, 2004*).

• Розгляньте малюнки. Охарактеризуйте селянське житло та з'ясуйте, що в них спільне, а що відмінне.

Реконструкція інтер'єру курної хати

Реконструкція інтер'єру хати заможного селянина

• Прочитайте уривок із джерела. Дайте відповіді на запитання.

«Він [селянин] був величезний, на диво потворний та огидний: велика приплюснута голова, чорніша за вугільну яму; відстань між очима — з долоню, важкий плаский ніс, товсті губи, червоніші за шмат м'яса, довгі, жовті, страшні зуби. Він був узутий у гетри, обв'язані ликом, і черевики з бичачої шкіри, одягнутий у грубий балахон, що не мав ані правого, ані лівого боку, і спирався на довгу ломаку. Окасен наблизився до нього. Яким же був його жах, коли він розгледів його зблизька» (*«Поема про Окасена та Ніколет», близько 1200 р.*).

1. Про що свідчить вигляд та одяг селянина? Як ви думаєте, чи було щасливим його життя?
2. Знайдіть уривки з описом одягу селян і феодалів у романі В. Скотта «Айвенго».

• Прочитайте уривок із джерела з описом бенкету при дворі французького короля Людовіка IX Святого. Чи міг дозволити собі простолюд таке частування? А ви щось подібне смакували?

«Спочатку нам подали вишні, потім духмяний білий хліб; вина також було вдосталь, причому найкращого, як і належить королівській величі... Після того подали свіжі боби, відварені в молоці, рибу, крабів, пиріжки з вугрем, рис з мигдальним молочком і тертою корицею, смаженого вугря в смачному соусі, пиріжки, сир і безліч різних фруктів. І все це було організовано з неабияким смаком і гречністю» (*«Хроніка» Салімбене із Парми, XIII ст.*).

§7. СЕРЕДНЬОВІЧНІ МІСТА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

- Поясніть значення виразу: «Ремесло відокремлюється від сільського господарства».

1. Виникнення міст

У X–XI ст. спостерігається поживлення старих і поява нових міських центрів. Це було зумовлено вагомими економічними процесами, передусім розвитком сільського господарства. У цей період поширилося двопілля, збільшилося виробництво зернових і технічних культур, розвивалося садівництво, виноградарство, городництво, тваринництво. Надлишок сільськогосподарської продукції селяни почали обмінювати на вироби ремісників. Так виникли передумови для відокремлення ремесла від сільського господарства.

Водночас своє вміння вдосконалювали й сільські ремісники — гончарі, ковалі, теслі, ткачі, бондарі, шевці. Як вправні майстри, вони дедалі менше часу займалися сільським господарством, виконували роботу на замовлення, обмінювали власну продукцію, намагалися віднайти шляхи її реалізації. Тому ремісники йшли в такі місця, де можна було й продати свої вироби, і придбати необхідну для роботи сировину. Саме із сільських ремісників склалося первісне населення середньовічних міст, де ремесло набуло самостійного розвитку. У містах також осідали купці та селяни-втікачі.

Нові міста поступово виникали на руїнах античних поселень або на їхніх околицях, біля замків і фортець, монастирів і єпископських резиденцій, на перехрестях шляхів, біля перевалів, річкових переправ і мостів, на берегах, зручних для швартування суден. Міста розрослися швидко, однак у край нерівномірно. Перші середньовічні міста з'явилися в Італії (Венеція, Генуя, Неаполь, Флоренція), Франції (Арль, Марсель, Тулуза), Іспанії (Валенсія, Барселона). Далі міста виникають на території Англії (Кембридж, Оксфорд), Німеччини (Вальдорф, Мюльгаузен, Тюбінген), Нідерландів (Аррас, Брюгге, Гент).

М. Меріан. Галле.
Гравюра. 1646 р.

А найпізніше, упродовж XII–XIII ст., вони постали в Скандинавських країнах, Ірландії, Угорщині, на території дунайських князівств.

Найбільше міст було в Італії та Фландрії. Скажімо, в італійських містах проживала половина населення всієї країни, а у Фландрії дві третини її мешканців були городянами. Чимало міст розрослося вздовж берегів Рейну й Дунаю.

Отже, наприкінці XV ст. всі західноєвропейські країни мали численні міські поселення, які були місцями жвавого товарного обміну з довколишніми селами.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

IX ст. З «Фландрської хроніки» про походження міста Брюгге

Граф Фландрії Бодуен Залізна Рука збудував укріплений замок із підйомним мостом. Згодом для задоволення потреб його мешканців до мосту перед воротами замку почали приїжджати торговці або продавці більш цінних речей, потім — крамарі, за ними — власники заїжджих дворів із наміром нагодувати й надати притулок тим, хто вів торговельні справи в присутності володаря, який також часто там бував; почали зводити будинки й облаштовувати готелі, де розселяли тих, котрі не могли жити всередині замку. З'явився звичай казати: «Ідемо до мосту». Це поселення настільки розрослося, що невдовзі стало великим містом, яке й досі в просторіччі називається *мостом*.

2. Населення та зовнішній вигляд міст

Склад населення середньовічного міста був досить строкатим. Основна маса — це ремісники, які в ранній період середньовічного міста продавали власні вироби, поєднуючи в одній особі ремісника й торговця.

У містах мешкали також феодала зі своїми васалами й прислугою, представники королівської адміністрації, «чорне» й «біле» духовенство, простолюд, професори, магістри й студенти, юристи, лікарі. Усі вони брали участь у формуванні колориту міста, хоча й жили за законами своїх станів. Верхівку більшості міст становили купці, які прибрали до рук усю торгівлю.

Аптека. Мініатюра.
Італія. XIV ст.

Майже кожне середньовічне місто було наповнене жебраками. Спочатку до них ставилися з розумінням і співчуттям. Знедолені завжди знали, що біля церков і монастирів їм можуть надати притулок, подати їжу, одяг чи гроші. Так тривало до середини XV ст. Саме

тоді в усіх сферах міського життя набуває поширення наймана праця, у зв'язку з чим жебраків починають сприймати як дешеву робочу силу. Тепер випрошувати милостиню можна було тільки з дозволу міських властей. Нерідко це призводило до голодної смерті деяких жебраків, які перебували на дні міського життя.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XV ст. Аугсбурзький регламент про жебраків

Рада визнала за необхідне й постановила: насамперед далі забороняється всім, чи то одружені люди, жінки або чоловіки, вдови або неодружені, захожі або місцеві, бюргери або жителі міста, збирати милостиню як удень, так і вночі, не інакше як з дозволу й за постановою почесної ради, від якої вони [у цьому випадку] повинні одержати особливий значок, а саме — жерстяний жетон. Цей жетон треба носити й мати при собі кожному, хто збирає милостиню, а без нього збирати її забороняється. Виняток становлять чужоземні пілігрими й проїжджі жебраки, яким дозволяється тут просити милостиню протягом трьох днів і не більше. Тим особам жіночої і чоловічої статі, яким, як уже сказано, дозволяється збирати милостиню, належить вичікувати милостиню щоденно перед церквою, маючи коло себе своїх дітей, яких забороняється розсилати за милостинею...

1. Знайдіть у тексті підтвердження, що міська рада контролювала жебраків.
2. Як можна було розпізнати жебраків серед інших перехожих? 3. Де дозволялося збирати милостиню? 4. Для кого й чому встановлювалися пільги?

П. Брейгель. Сліпі. 1568 р.

РОЗДІЛ 2. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Кількість населення середньовічних міст була порівняно незначною. Великими вважалися міста, у яких мешкало 20–30 тис. осіб, середніми — 3–5 тис. осіб. Але були й містечка, у яких проживало 1–2 тис. городян. У містах-велетах населення сягало 80–100 тис. жителів. Ідеться, передусім, про Париж, Мілан, Венецію, Флоренцію, Кордову, Севілью. Цікаво, що в Англії в XIV ст. тільки у двох містах населення перевищувало 10 тис. — це Лондон і Йорк. Столиця Візантії — Константинополь — значно перевищувала західноєвропейські міста за кількістю мешканців. У періоди найвищого розквіту в Константинополі налічувалося від 300 до 400 тис. жителів.

На перших порах городяни разом із ремеслом і торгівлею продовжували займатися й сільським господарством. Вони мали свої сади, городи, тримали худобу. Таке явище спостерігалось, як правило, у дрібних містах. Хоча в цілому зв'язок міського жителя із сільським господарством зберігався ще тривалий час.

Середньовічні міста зазвичай були оточені високими кам'яними або дерев'яними стінами з вежами й глибокими ровами, що наповнювалися водою з метою оборони від можливих нападів. До того ж міські ворота замикалися на ніч. Стіни, що оточували місто, зазвичай обмежували його територію. З переміщенням населення із сільської місцевості ця територія ставала дедалі тіснішою. Її доводилося неодноразово розширювати, зводячи довкола попередньої стіни нові укріплення. Так виникали передмістя, у яких заселялися переважно ремісники, котрі разом із купцями несли сторожову варту й становили міське військове ополчення. Вони повинні були мати зброю й за потреби вміти її застосовувати.

У центрі міста знаходилася ринкова площа. На ній завжди було велелюдно. Городяни приходили сюди не тільки щось купити чи продати, а й зустрітися із знайомими, почути новини. Тут оголошувалися нові укази короля, розпорядження міської влади, проводилися найрізноманітніші святкування. Поруч із ринковою площею височіли дві споруди:

Середньовічне місто Базель. *Нюрнберзька хроніка*. 1493 р.

кафедральний собор як головний християнський храм міста й *ратуша*. Саме в ратуші збиралася й засідала міська рада — *магістрат*.

Невід'ємним атрибутом кожного міста була кам'яна вежа зі дзвоном або дзвіницею, що виконувала сторожову та комунікативну функцію. Середньовічний городянин добре розумів, про що сповіщає дзвін: про вбивство, пожежу, повстання тощо.

Ближче до центру розташовувалися будинки найзаможніших і найшанованіших городян. Але будинок у місті можна було придбати тільки з одержанням усіх міських прав. Таких повноправних городян у кожній країні називали по-своєму: у Німеччині — *бюргерами*, в Італії — *пополанами*, у Франції — *буржуа*. Решту населення становили звичайні міські жителі.

Через нестачу міської території вулиці були вузькими. Їх ширина зазвичай сягала довжини списа. Будинки буквально «наліплювались» один на одного й зводилися у 2–3 поверхи. Основними будівельними матеріалами для них були камінь, дерево й солома. Фундаменти робили вузькі, а верхні поверхи часто нависали над нижніми, позаяк земля в місті була надзвичайно дорогою. На вулицях завжди панувала напівтемрява, навіть у яскраві сонячні дні. Уночі вулиці також не освітлювалися. Якщо ж людина була змушена йти нічним містом, їй доводилося брати каганець чи смолоскип. Міста з дерев'яними прибудовами та солом'яними дахами часто потерпали від спустошливих пожеж. Через це побутувало правило: із настанням ночі гасити в будинках вогні.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

У XII ст. правила міської ради Парижа містили припис: ширина вулиць повинна бути такою, щоб осел, який бреде серединою, міг ухопити, мотаючи головою, жмут трави з низьких огорож по обидва боки.

Міські вулиці заселялися переважно ремісниками певної спеціальності, що засвідчували їх назви. Були вулиці гончарів, ткачів, чоботарів, кожум'як, ковалів, зброярів тощо. Вхід у ремісничу майстерню прикрашала спеціальна емблема. Вона символізувала виріб, який виготовляв ремісник: калач, чобіт, меч, ключ тощо. Вікна кожної майстерні переважно виходили на вулицю. Удень віконниці відкривалися. Верхню половинку використовували як навіс, а нижню — як прилавок, на якому виставляли крам. Через відчинене вікно можна було бачити, як виготовляються ті чи ті вироби.

У середньовічних містах вулиці не покривали бруківкою, тому в літню спеку там стовпом стояла пилюка, а навесні та восени бруд сягав колін. Помії виливали просто на вулицю, туди ж викидали й господарське сміття. Від цього з міських вулиць розносився сморід.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Відомо, що наприкінці XII ст. французький король Філіпп II Август, відчинивши якомсь уранці вікно, раптом знепритомнів. Як з'ясувалося, причиною цього стали вкрай неприємні запахи, що доносилися з паризьких вулиць до його палацу. Після цього прикрого випадку король дав наказ викласти дорогу бруківкою. Либонь, це й була перша бруківка в середньовічному місті. Викладені бруком вулиці починають траплятися частіше тільки приблизно із середини XIII ст. Але так було не в усіх європейських містах. Відомо, що наприкінці XV ст. жителі міста Рейтлінгена вмовляли німецького імператора Фрідріха III не приїжджати до них через жахливий стан вулиць. Однак він не послухав поради й у результаті мало не загинув разом із конем у болоті на одній із міських вулиць.

Скупченість населення, відсутність гігієни, загальний антисанітарний стан перетворювали місто на справжній розплідник збудників хвороб та епідемій. Від них деколи вмирала третина, а то й половина міського населення. Одвічною проблемою середньовічних міст була нестача питної води. Перші водогони з'явилися приблизно у XII–XIII ст. в Італії. Прийшло усвідомлення, що саме бруд і нечистоти спричиняють появу різних хвороб і пошестей. Тому навіть з'являються відповідні накази про дотримання чистоти в містах.

Візит лікаря. Мініатюра з трактату Авіценни «Медичний канон». XI ст.

Невід'ємною частиною різнобарвного життя середньовічного міста були корчми й шинки. Тут городяни та приїжджі могли добре відпочити й розважитися. Починаючи з XII ст. в містах з'являються готелі та громадські лазні, де відвідувачам пропонували також послуги перукарів. Цікаво, що звичайний перукар міг зробити й нескладну хірургічну операцію чи за необхідності пустити хворому кров. Середньовічні лікарні, яких у містах було чимало, називалися *лазаретами* — за іменем біблійного цілителя — святого Лазаря.

3. Міські комуни

Здебільшого середньовічні міста виникали на чийсь землі й формально належали їй верховному власнику (герцогові, графові, баронові, єпископові тощо). Тому міста відразу ж стали об'єктом фінансових і юридичних претензій феодалів. А якщо приводу для цього й не було, усе одно знаходилися охочі мати над містом владу. Усе це викликало

невдоволення з боку городян, яке набуло форм справжньої боротьби між містами й сеньйорами. У Західній Європі таке протистояння тривало впродовж X–XIII ст. й називалося *комунальним рухом*. У ньому простежуються два основні етапи. Перший символізує боротьбу городян за звільнення від непосильних форм феодальної залежності, за зменшення поборів і за торгові привілеї. Другий засвідчує бажання здобути міське самоуправління й права. Часом городянам удавалося відкупитися від сеньйора чималими коштами. Такі міста отримували за гроші спеціальну грамоту, так звану хартію, у якій перераховувалися всі надані місту вольності й привілеї.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XII ст. З хартії міста Сен-Омера

Я, Вільгельм, з Божої милості граф Фландрії, не бажаючи заперечувати проти клопотання городян Сент-Омера... даю їм на віки вічні й наказую, щоб залишалися незмінними нижчеписані права та звичаї:

1. Щоб я забезпечив їм мир відносно будь-кого; щоб я підтримував їх і захищав як своїх людей, без усякої прихованої думки...

4. Я даю їм свободу, яку вони мали за моїх попередників. А саме, щоб сент-омерці в жодному разі не виступали в похід за межі свого міста, за винятком того випадку, коли вороже військо вчинить напад на територію Фландрії; тоді вони повинні будуть боронити мене й мою землю...

8. Усіх, хто живе й потім житиме в стінах Сент-Омера, я звільняю від подушного оброку та від платежів фогтові [управителю]...

10. Я наказую, щоб їхня комуна, яку вони створили, присягнувши, і надалі існувала, і нікому не дозволю розпустити її, а також даю їм усякі права та правосуддя за кращими зразками того, як ця справа розглядається в моїй землі, тобто у Фландрії...

1. Як жителі міста добилися хартії? 2. Які пільги отримали городяни? 3. Які вони мали обов'язки?

Проте в більшості випадків міським мешканцям доводилося здобувати свою свободу навіть у тривалій збройній боротьбі. Чимало міст у результаті такої боротьби ставали *комунами*. Це означало, що верховним органом управління була міська рада, тобто магістрат, членів якого обирали. В Англії і Франції голову ради називали *мером*, а в Німеччині — *бургомістром*.

Міста-комуни домагалися від феодала чи короля прав на вільну торгівлю, вільне заняття ремеслом. За згодою сторін ніхто не смів змушувати городян виконувати повинності й здійснювати виплати, за винятком тих, про які

Й. Шрейбер.
Бургомістр.
XIX ст.

РОЗДІЛ 2. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

домовлено із сеньйором. Зазвичай міста зобов'язувалися виставляти військове ополчення й платити загальний податок. Місто могло заборонити ввозити на свій ринок ті товари, які вже тут вироблялися, і мало право регулювати ціни. Місто набувало прав, згідно з якими селяни з найближчої околиці не сміли варити пиво та виготовляти деякі вироби для продажу, аби не перешкоджати ремісникам збувати свою продукцію в передмісті.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Унікальним прикладом прагнення міста до незалежності є історія, описана в хроніці абата Гюїбера Ножанського. Ідеться про боротьбу за самоврядування жителів північнофранцузького міста Лаона. На початку XII ст. місто було власністю місцевого єпископа Годрі, що славився своєю скупістю та безжальністю. У 1108 р. купці й ремісники, заплативши єпископу кілька сотень золотих монет (ліврів), отримали хартію на самоврядування. Було обрано раду комуни, у яку ввійшло 36 городян. Єпископ склав присягу й пообіцяв, що не порушуватиме міських прав. Король Людовік VI Товстий також визнав права Лаона на самоврядування. Однак коли 1111 р. король прибув до міста, єпископ почав просити монарха скасувати хартію. Довідавшись про це, городяни запропонували королеві 400 ліврів, але єпископ їх випередив і дав королеві 700 ліврів. Самоврядування було скасовано. Ображені городяни підняли повстання, пограбували єпископський палац, а самого Годрі, який сховався в порожній діжці, безжально вбили. Однак король усе-таки відновив у Лаоні старі порядки.

Події, описані в хроніці Гюїбера Ножанського, були лише одним епізодом довготривалої боротьби лаонців за свої права. Перемога опинялася то в руках городян, то в руках короля. Так тривало понад 200 років. Лише 1331 р. король добився свого. Городяни зазнали поразки. Управляти містом стали королівські судді й чиновники. Приклад Лаона засвідчує, що деколи боротьба городян із сеньйорами затягувалася на цілі століття.

Справжнім здобутком комунального руху стало те, що переважна більшість городян усе-таки позбулася особистої залежності від сеньйора. Селянин, якому вдавалося втекти в місто й прожити там рік і один день, також ставав вільним. Навіть «міське повітря робить вільним» — твердить середньовічна німецька приказка. У міському праві міста Бремена було записано: «Якщо хтось, чоловік або жінка, проживе впродовж року й дня в м. Бремені під владою... права... міської межі... і якщо після цього строку хтось захоче заперечувати його свободу, то... нехай буде дозволено йому [тобто звинуваченому] довести свою свободу з посиланням на вказаний термін».

Здобуття свободи, однак, не означало встановлення рівності в містах-комунах. Спочатку влада в містах, що звільнилися від залежності, належала лише кільком родинам з-поміж найбагатших. Це був так званий *патриціат*. Тільки патриціат мав спадкове право засідати в магістраті й обиратися на найвищі посади. У багатьох містах влада так і збереглася в руках патриціату впродовж усього середньовіччя. В окремих містах політичні права здобували ремісники. Разом патриціат і ремісники утворювали стан повноправних городян — бюргерів. Нижчу сходинку посідали плебеї — найбільшні городяни, наймані робітники, слуги, жебраки. Однак навіть жебрак залишався в місті вільною людиною.

Критий ринок. Мініатюра.
Франція. XV ст.

4. Ремесло та цехи

Економічною основою західноєвропейського середньовічного міста було ремесло. Ремісники однієї або кількох споріднених професій об'єднувалися в *цехи*. Цьому сприяло декілька факторів: по-перше, разом ремісникам було легше боронитися від свавілля феодалів; по-друге, цехи мали більше можливостей долати конкуренцію ремісників, які прибували з інших міст чи сіл. У більшості міст належність до цеху була обов'язковою умовою. Головна функція цехів — контроль над виробництвом і продажем ремісничих виробів.

Перші цехові організації виникли в Італії вже в X ст., у Франції, Англії і Німеччині — у XI–XII ст. Спочатку цехів було небагато. Однак із часом їх кількість суттєво зросла. Цехи були найрізноманітнішими. Одні виготовляли продукти харчування (пекарі, м'ясники, пивовари), інші виробляли тканини, одяг, взуття (ткачі, кравці, шевці, чоботарі). Особливо шанувалися цехи, які займались обробкою заліза й деревини (ковалі, столяри, теслі).

Із значним розвитком виробництва розпочалося розшарування цехів. Так, цех ковалів міг розділитися на цехи зброярів, бляхарів, ножівників тощо. Цех зброярів розподілявся на ще вужчі ремесла, кожне з яких займалося виробництвом шоломів, лат, мечів, списів тощо. Існували навіть ще дрібніші цехи, як, скажімо, цех

Герби цехів пекарів (1),
малярів (2), перукарів (3),
рукавичників (4).
Реконструкція. XIX ст.

Коваль.
Мініатюра.
XII ст.

виробників гаманців для подачі милостині жебракам у Парижі або ж цех вишивальників гербів у Кельні. Наприкінці XIII ст. в Парижі працювало понад 130 цехів, які об'єднували майже 5 тис. ремісників.

У XIV–XV ст. цехи поділялися на багатші («старші», або «великі») і бідніші («молодші», або «малі»). Цехи, які нещодавно утворилися, були набагато бідніші від цехів, закладених десятиліття чи століття тому. Водночас відчутною була й різниця в предметі виробництва та продажу, бо гончар не міг мати таких прибутків, як золотар, вироби якого купували багатії. Тому іноді старші цехи підпорядковували собі молодші.

Займатися ремеслом у власній майстерні могла тільки людина, яка мала звання майстра. Саме він був головною фігурою цеху. За власні гроші майстер купував необхідне обладнання, сировину й виготовляв виріб від початку аж до надання йому завершеної форми. У майстра були помічники: підмайстри й учні.

Найважливіші питання забезпечення життєдіяльності цеху регулювалися статутом. Згідно зі статутом, кожному майстрові дозволялося мати строго визначену кількість інструментів і верстатів, підмайстрів і учнів. При цьому було заборонено виконувати роботу в нічний час та у святкові дні. Напередодні свят робочий день скорочувався. Статут також установлював, яку кількість сировини закуповувати та яку кількість продукції виробляти. Заборонялося мати занадто великі запаси сировини, щоб у випадку її надлишку заощадливий майстер не скористався непередбачуваними прибутками. Отже, обсяг виробництва продукції ремісника залежав від можливостей її збуту.

Головним органом управління цеху вважалися загальні збори майстрів. Існувало два типи таких цехових зібрань: звичайні й урочисті. На звичайних зборах обговорювалися поточні справи, і відбувалися вони досить часто. Урочисті ж збори були приурочені вшануванню святих — покровителів цеху, вони скликалися раз-двічі на рік і завершувалися бенкетом. Тут затверджувалися нові члени цеху, розглядалися позови між майстрами, проводилися вибори посадових осіб, напрацьовувалися цехові норми, каралися винні в недотриманні статуту. Велика увага на таких зборах приділялась обговоренню якості товарів. Адже якщо ремісник виготовив бракований виріб, то червонів за нього весь цех. Відомі також винадки жорстоких покарань за таку безвідповідальність. Крім того, неякісні товари могли виставляти біля ганебного стовпа, як це було, наприклад, у Парижі.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XIII ст. Зі статуту паризьких виробників олов'яного посуду

1. Кожен, хто хоче бути в Парижі виробником олов'яного посуду, може вільно ним бути, аби тільки добре й чесно працював, і може мати стільки підмайстрів і учнів, скільки захоче.

2. Ніхто з виробників олов'яного посуду не може працювати вночі або у святкові дні, коли все місто святкує; а хто так учинить, зобов'язаний заплатити королю 5 су штрафу, оскільки нічне освітлення недостатнє для того, щоб він міг добре й чесно виконувати своє ремесло.

3. Виробник олов'яного посуду по праву повинен створювати всілякі вироби свого ремесла лише з якісного сплаву, як справа цього вимагає; якщо ж він робить інакше, утрачає виріб і сплачує королю 5 су штрафу.

4. Ніхто не може й не повинен продавати старі олов'яні вироби як нові; а коли хто так учинить, винен королю 5 су штрафу.

1. Чиїми проблемами переймалися автори статуту? 2. Які покарання передбачалися для несумлінних ремісників?

Кожен цех мав свою емблему із зображенням знарядь праці — символів ремесла, цехову печатку та касу. У разі потреби цех надавав допомогу сиротам чи вдовам майстрів. Цех також споруджував церкву або каплицю на честь святого — покровителя ремесла. У випадку війни цех виступав як окрема бойова одиниця й мав свій стяг.

Після перемоги комунального руху всі важелі правління опинилися в руках патриціату. Цехи, які на той час зміцнили свої позиції, уступили з ним у боротьбу. Вони вимагали, щоб їхніх представників допускали в міську раду. Почалися так звані цехові революції за владу в місті. Там, де міське ремесло було розвинуте слабше, ніж торгівля, перемога залишалася за патриціатом (Гамбург, Любек, Бремен та ін.). Натомість у містах, де ремесло сягнуло високого рівня розвитку, перемога була за цехами (Кельн, Базель, Флоренція). Але й у цьому випадку доступ до влади мали не всі ремісники, а тільки найбагатші цехи.

У кожного цехового майстра були учні й підмайстри. На навчання віддавали зазвичай у семилітньому віці. Це відбувалось урочисто, деколи — у ратуші. Батько вносив плату за хлопчика, а майстер зобов'язувався навчити його ремеслу, годувати й одягати. Учні прислужували по господарству, фактично були хлопчиками на побігеньках. Поводилися з ними доволі строго, завдяки

Висячий замок із ключем.
Південна Німеччина.
1580 р.

чому діти при звичаювалися до дисципліни, училися шанувати старших і працю. Після 5–8, а то й 12 років такого навчання учень ставав підмайстром — головним помічником майстра. Підмайстри отримували платню, могли вільно переходити від одного майстра до іншого. Уважалося корисним, коли молоді люди мандрували різними містами, пізнавали світ.

Щоб стати майстром, підмайстер мав зробити вступний внесок у скарбничку цеху, а також виготовити й подати на розсуд майстрів *шедевр* — вишуканий і дорогий виріб свого ремесла. Якщо іспит було складено, підмайстер за власні кошти частував усіх членів цеху й ставав його повноправним членом.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XV ст. Зі статуту любецьких золотарів

...Хто хоче посісти становище самостійного майстра в цеху, повинен [крім виконання багатьох інших вимог] зробити такі речі: золотий перстень ажурної роботи, англійське зап'ястя, зап'ястя, що дарується при зарученні, гравійоване й почорнене, і кільце для рукоятки кинджала. Ці речі він повинен подати старшинам і найстарішим членам цеху...

1. Що мав виготовити підмайстер? 2. Хто оцінював вироби? 3. Для чого виготовлялись ідеальні вироби?

Зрозуміло, що не всі підмайстри мали кошти для виготовлення шедевру та влаштування бенкету. Крім того, намагаючись захистити себе від конкуренції, майстри обмежували доступ підмайстрів у цех. Повноправними членами цеху могли стати хіба що син або зять майстра. Так утворювався прошарок «вічних підмайстрів». У XIV–XV ст. відбувалося поступове «замикання цехів». Для захисту своїх інтересів підмайстри створювали особливі спілки — *братства*.

Цехи на ранній стадії свого існування відіграли надзвичайно важливу роль у розвитку ремесла. Однак заборона на нововведення й технічні вдосконалення з часом призвела до гальмування процесу виробництва.

5. Торгівля й гільдії

Торгівля разом із ремеслом становила економічну основу середньовічних міст. Для значної частини їхнього населення вона була основним заняттям.

Протягом XI–XV ст. в Західній Європі значно розвинулася зовнішня, а також транзитна торгівля, яка охоплювала передусім два основні європейські регіони. Одним із них був район Середземномор'я, де перехрещувалися торговельні шляхи, що з'єднували Іспанію, Південну й Центральну Францію та Італію, а також із Візантією та країнами

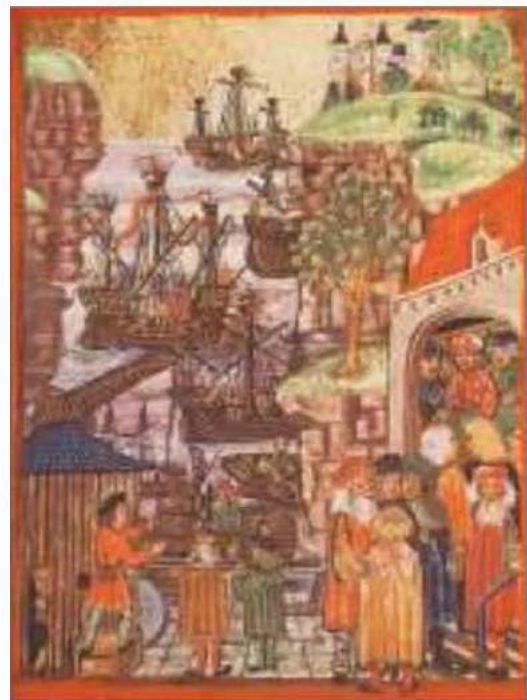

Сходу. Рівних тут не було купцям із Генуї та Венеції. Західна Європа доправляла в східні країни тканину, зброю, золото, срібло. Зі Сходу в Європу широким потоком надходили предмети розкоші, прикраси, а також вино, прянощі, зерно, цукор.

Торгівля поширювалася також у країнах, розташованих у басейні Балтійського й Північного морів. Були активно задіяні Північно-Західна Русь, Польща, Східна Прибалтика, Північна Німеччина, Скандинавські країни, Фландрія, Брабант, Північні Нідерланди, Північна Франція та Англія. Вони торгували найрізноманітнішими товарами. З Новгороду, важливого транзитного центру торгівлі Русі із Західною Європою, надходили хутро, льон, віск, сало. Скандинавські країни постачали деревину, залізо, мідь, рибу. З Англії привозили вовну, із Північної Франції — вина, із Фландрії — різнокольорове сукно, із Північної Німеччини — сіль, зерно тощо.

У торгівлі на Балтійському й Північному морях важливе значення мали міста, об'єднані в союз під назвою *Ганза*. Ще у XII ст. вздовж північнонімецького узбережжя в басейні річок Рейну й Ельби жваво розвивалася торгівля. Німецькі купці розширювали цей ареал уздовж Балтійського моря в напрямку до Польщі й відкривали там нові ринки. У той час найбільш активними торговими центрами були Гамбург і Любек. У 1241 р. ці міста задля безпеки торгівлі й утворили союз — Ганзу. Спочатку провідну роль відігравав Любек, далі лідерство перейшло до Гамбурга. Згодом до них приєдналися й інші міста. У період найбільшого розквіту (середина XV ст.) до Ганзи входило майже 150 міст, які забезпечували регулярні торговельні зв'язки між Руссю, Скандинавськими країнами, Нідерландами й Англією. Ганзейський союз був передусім торговельною організацією, яка боронила інтереси своїх членів. Ганза могла втручатися і в європейську політику, але лише в тому випадку, коли цього вимагала торгівля. У 1367 р. пересіклися торговельні інтереси Ганзи й данського короля Вальдемара IV. Данії було оголошено війну. Ганза здобула перемогу й навіть отримала право голосу під час обрання нового короля Данії.

В епоху Середньовіччя існували також союзи, що об'єднували переваж-

Торгівля в м. Гамбурзі.
Мініатюра. XV ст.

РОЗДІЛ 2. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

но купців одного міста. Вони називалися *гільдіями*. Подібно до законів цеху при вступі в гільдію треба було зробити грошовий внесок і почастивати її членів. Гільдія мала статут, її очолював старшина. До об'єднання купців спонукало намагання утвердити монополію торгівлі у своєму місті тільки за членами гільдії, аби відсторонити конкурентів. Крім того, члени гільдії зобов'язувалися захищати одне одного під час торгових подорожей.

Серйозною перепоною для торгівлі був поганий стан доріг. До того ж кожен феодал і кожна міська комуна збирали *мито* з купця, який проїжджав через їхню територію. Мито платили також при переїзді через міст, перевантаженні товарів у гавані, продажу їх на ринку тощо. Товари з корабля, викинутого на берег під час шторму, ставали власністю феодала, якому ця земля належала. Інколи доходило до трагічного: феодали навмисно виставляли фальшиві сигнали, аби кораблі розбивалися. Проте кількість купців невпинно зростала.

У центрах міжнародного торгового обміну виникали ярмарки. У XIII ст. особливо славилися ярмарки Шампані (Східна Франція), що діяли почергово в чотирьох містах цього графства. Сюди з'їжджалися купці з усіх країн. У Німеччині велике значення мали ярмарки у Франкфурті-на-Майні та Лейпцигу. У XV ст. центром ярмаркової торгівлі в Європі стало місто Брюгге у Фландрії.

Зростання торгівлі гальмував слабкий розвиток грошового господарства, велика кількість різних монетних систем і низька якість монет. У зв'язку з цим велику роль відігравали *мінйяли*, які обмінювали привезені купцями гроші на ті, що були в обігу в конкретній країні. Якщо купець заплатив мінйялові свого рідного міста певну суму грошей, він

Л. К. Массейс.
Лихвар із жінкою. 1539 р.

отримував спеціальний документ, з яким спокійно міг вирушати в подорож. Прибувши до місця призначення, купець показував цей документ агенту мінйяла й отримував потрібну суму місцевими грошми. Так з'явився *вексель*, тобто замітник готівкових грошей.

Із часом у мінйял збиралися чималі суми грошей. Вони починають давати їх у борг за умови повернення в півтора-два рази більше від позиченої суми. Таких мінйял стали називати *лихварями*. Кредитні та лихварські операції призвели до ство-

Вексель — це документ, за яким одна особа доручає іншій виплатити певну суму грошей у певному місті третій особі, що вказана в документі.

рення спеціальних *банківських контор*. Перші такі контори виникли в Ломбардії (Північна Італія). Звідси й походження слова *ломбард*. Для полегшення роботи купцям та їхнім торговим агентам усі банківські операції почали задокументовуватися.

У XIV–XV ст. багаті купці стали скуповувати продукцію ремісників, відірвавши їх у такий спосіб від ринків збуту. Спочатку купець брав сировину оптом, а потім перепродавав ремісникам. Малозабезпечений ремісник опинявся в залежності від купця й був змушений на нього працювати. Подібний вид діяльності привів до створення перших підприємств капіталістичного типу, що отримали назву *розсіяні мануфактури*.

6. Міська культура й повсякденне життя

Середньовічні міста сприяли формуванню своєрідного культурного середовища. Тут з'явилися найбільш вишукані зразки архітектури й мистецтва. Удосконалюється система освіти: до міських шкіл переходить інтелектуальна ініціатива, що раніше належала монастирям.

Саме в місті зародилася й сформувалася демократична культура світського характеру, тісно пов'язана з народною творчістю. Найяскравіше вона проявилася в зразках міської літератури, створеної народною розмовною мовою, а не книжною латиною.

Здавна в народі були популярними веселі, розважальні оповідки, побрехеньки, притчі, які в період розквіту міст зазнали літературної обробки. Так з'явився найпопулярніший жанр міської літератури — невелике оповідання комічного або сатиричного змісту, спочатку віршоване, а потім прозове. У Франції воно називалося *фáбліо*, у Німеччині — *шванк*. Головним героєм такого твору був веселий і мудрий чоловік, який, завдяки своїй дотепності, умів виплутатися з будь-якої ситуації.

У міській літературі розвивалися й інші жанри: сатиричний епос («Роман про Лиса»), алегоричний епос («Роман про Троянду», «Видіння про Петра Орача», «Книга про звичаї») тощо.

Носіями вільнодумства були ваганти. Радощі та прикрощі свого мандрівного життя вони відображали в піснях і віршах. Ваганти творили латинською мовою. Саме в їхньому середовищі зародилася своєрідна

Ломбард — кредитна установа, що надає населенню позички за певний відсоток під заставу цінних речей; приймає також за плату на зберігання деякі предмети домашнього вжитку.

Мануфактура (з латин. *рука* і *роблю*) — виробництво, що характеризується розподілом праці найманих робітників на основі ручної та ремісничої техніки.

Франсуа Війон —
поет-бунтівник.
Гравюра на дереві.
1497 р.

поезія, розквіт якої припав на XII–XIII ст. Тематика творів була досить широкою. Вони писали хвалебні вірші на замовлення знатних осіб, куртуазну лірику, складали заклики до хрестових походів, оспівували веселі розваги, висміювали ниці вчинки тощо. Яскравою постаттю з-поміж вагантів був **Франсуа Війон**, який жив у XV ст. Іноді його називають *останнім вагантом*. Щоправда, митець творив не латиною, а рідною французькою мовою.

Поезія Війона насичена суперечностями, вона відображає кінець епохи Середньовіччя й початок Відродження. Ліричний герой його творів прагне зрозуміти себе — і не може, шукає шляхів — і не знаходить.

Від спраги гину біля водограю,
Зубами біля вогнища січу,
Чужинцем в рідному краю блукаю,
Німую криком, мовчки я кричу...
(Із «Балади поетичного змагання в Блу»)

Духом новизни пронизана творчість ще одного визначного митця — англійського письменника **Джєфрі Чосєра** (1340–1400). Він написав «*Кентерберійські оповідання*», у яких глибоко й правдиво відтворено життя тогочасної Англії.

Жителі міст дуже любили різні театральні вистави. Міська площа стала місцем народження середньовічного карнавалу: грандіозні містерії, які іноді тривали кілька днів; повчальні міраклі й мораліте, що виникли спочатку як доповнення до церковних богослужінь; веселі фарси, сповнені перевдягань, бійок, сварок.

Велику роль у розвитку театрального мистецтва відігравали мандрівні актори — *жонглери*. Це були переважно бідні, бездомні люди, які і в спеку, і в холод мандрували пішки чи на возах шляхами середньовічної Європи. Вони поєднували ремесло співця-музиканта й актора. Жонглери виступали на перехрестях великих доріг, у містах і селах, були незмінними учасниками ярмарків, народних і релігійних свят.

Ратуша, магістрат, бюргери, пополани, патриціат, буржуа, гільдії, вексель, ломбард.

1. Знайдіть на карті Європи міста, походження яких можна пояснити за їх назвою.
2. Опишіть життя в середньовічному місті. Що для людини було найважливішим? Як ви думаєте, чим займалися у вільний час містяни? Чи давало місто людині більше свободи, ніж село?
3. У чому полягає відмінність між цехом і гільдією, міняйлами й лихварями?

4. У XIII ст. в Парижі було майже 100 цехів, а наприкінці XIV ст. — майже 350; у Лондоні кількість цехів збільшилася з 50 до 100. Чому кількість цехів зростала? Про що це свідчить?
5. Оберіть зі списку характерні ознаки цехового ремесла:
  - машинна праця • ручна праця • використання праці підмайстрів і учнів • дрібне виробництво • орієнтоване на ринок • товари виготовлялися для власного споживання • наявність поділу праці між робітниками • відсутність поділу праці між робітниками.
6. Установіть відповідність між поняттями та поясненнями.

1 майстер	A повноправний городянин, який належав до середнього прошарку міського населення
2 цех	B союз купецтва німецьких міст із центром у Любеку
3 бюргер	C людина, яка за встановлену плату міняла на ярмарку гроші
4 Ганза	D об'єднання середньовічних ремісників
5 міняйло	E ремісник, головний працівник, власник майстерні
7. Цехи в разі потреби забезпечували пожежну охорону в місті, а подекуди й охорону міста в цілому, дбали про надійність міських мурів. Поміркуйте, з якою метою вони це робили.

8. Селяни Гурт і Вамба 20 квітня 1234 р. були затримані в Йорку посланцями свого господаря, Седріка Сакса, який вимагав їхнього повернення в маєток на підставі того, що вони втекли із селища 12 квітня 1234 р. Селяни ж привели свідків, які підтвердили під присягою на святому Хресті, що Гурт і Вамба вперше просили милостиню на минулорічну Пасху, яка, як усі знають, була 5 травня. Яке рішення має прийняти суд?

9. Уявіть себе в оточенні Анни Ярославни, яка приїхала до Парижа. Напишіть листа додому. Що ви можете побачити в Парижі таке, чого не було в Києві? Порівняйте Київ Ярослава Мудрого й Париж Генріха I.
10. Витоки сучасних демократичних процесів у країнах Західної Європи можна виявити в житті середньовічних міст, в організації управління, стосунках ремісників, купців та інших жителів міста. Подумайте й поясніть, які міські порядки можна розглядати як витоки майбутньої демократії.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ 2

«СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СВІТ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ»

Стани середньовічного суспільства		
духовенство <i>oratores</i>	рицарі <i>bellatores</i>	селяни <i>laboratores</i>

Основні повинності селян:

- панщина (відробіткова рента) — уся робота на феодала;
- натуральний оброк (натуральна рента) — певна кількість продуктів свого господарства або продукти ремісничого виробництва, які селяни віддавали феодалові;
- грошовий оброк (грошова рента);
- громадські роботи (ремонткування мостів, мурів; будівництво замків тощо).

Середньовічні міста

Причини виникнення:

- відокремлення ремесла від сільського господарства;
- розвиток ремесла та сільського господарства;
- розвиток торгівлі;
- формування християнських центрів.

Ремесло:

- цех — спілка ремісників однієї спеціальності;
- майстерня ремісника — застосування ручної праці, виготовлення виробу від початку до завершення, працюють — майстер, підмайстер, учні.

Торгівля:

- ринки, ярмарки, міняйли, ломбард, банк, Ганза.

Міське самоврядування:

- міста-комуни;
- «Міське повітря робить людину вільною».

Міська культура:

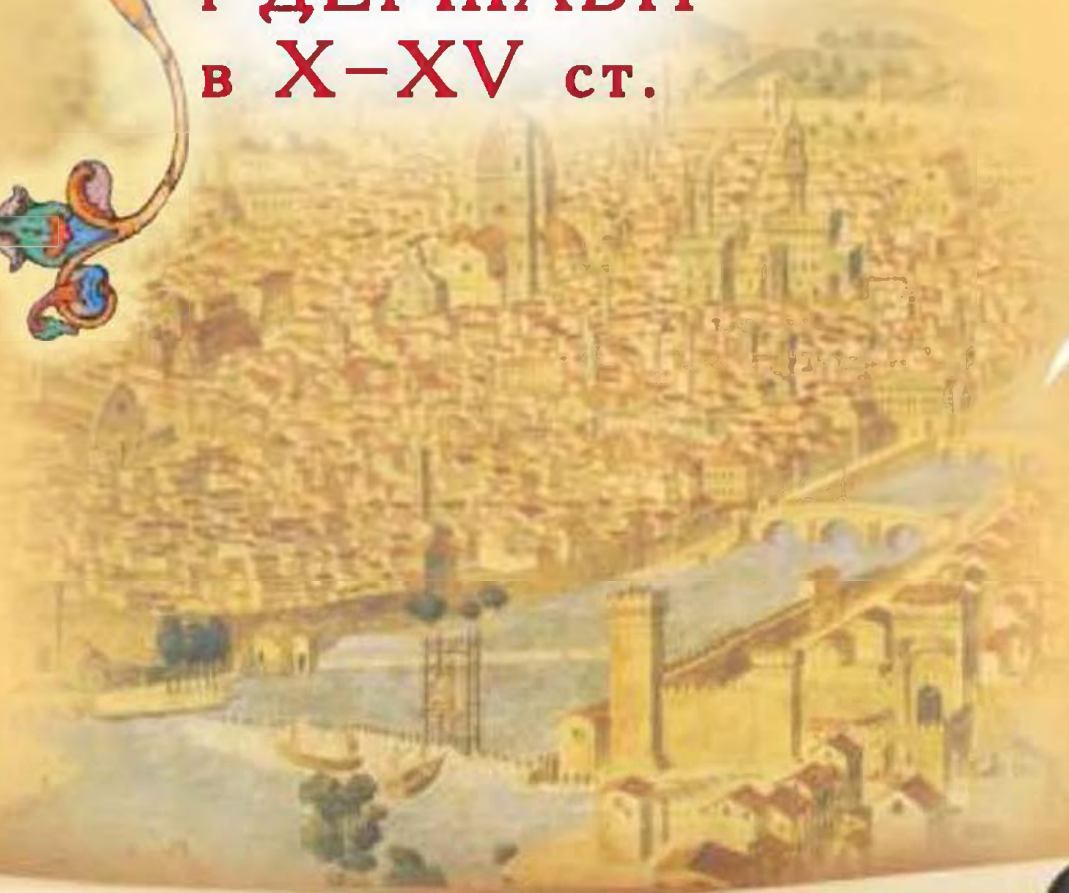
- міська література — байки, фаблію, тваринний епос, алегоричний епос, драматичні жанри; жонглери.

РОЗДІЛ 3

**ВРОПЕЙСЬКЕ
СУСПІЛЬСТВО
і ДЕРЖАВИ
в X–XV ст.**

ЄВРОПА в IX–XI ст. ПОХОДИ НОРМАНІВ

Вікінг

← Походи норманів у IX–XI ст.

§8. ПОХОДИ ВІКІНГІВ ТА ЇХНІ ЗАВОЮВАННЯ

- Визначте за картою (с. 100) природні й кліматичні умови Скандинавського півострова.
- Які моря омивають півострів?
- Як природні умови впливають на зайнятість населення?

1. Нормани

Скандинавський півострів — завдовжки майже 2000 км — найбільший у Європі. Здавна його заселяли північні германські племена, яких у Західній Європі називали *норманами*, тобто «людьми Півночі». Серед них виокремилися данці, шведи та норвеги, які згодом утворили свої держави.

Головні заняття населення Скандинавського півострова — мореплавство, рибальство, скотарство й мисливство. Це було зумовлено переважанням тут лісів і гір. Земля була малоприсадатною для землеробства, тому в житті скандинавів велике значення мало море.

Мореплавство відоме жителям Скандинавського півострова з давніх-давен. Вони добре вивчили морські шляхи та вправно пересувалися *фіордами* — довгими й вузькими затоками з високими, стрімкими, скелястими берегами. Нормани були чудовими майстрами-корабелами, а їхні судна на той час уважалися найкращими. Вони були скріплені з гнучких дерев'яних планок і легко витримували удари морських хвиль. Ніс корабля прикрашали вирізьбленою з дерева головою дракона або змія. За тогочасними віруваннями, це надавало кораблю магичної сили, боронило його від злих духів і відлякувало ворогів. Коли нормани приставали до берега й витягували корабель на сушу, то голову звіра знімали, щоб не розгнівати місцевих богів. Із VIII ст., крім невеликих човнів, нормани будували вже й вітрильні багатовесельні військові кораблі, довжина яких сягала 30–40 м, а ширина — від 4 до 5 м. Такі судна вміщували до 150 осіб, а за потреби їх можна було перенести в потрібне місце. Корма й ніс корабля мали загострену форму, тому для зміни курсу досить було тільки переставити весла. На великому кораблі було 42 пари весел, одним веслом гребли двоє воїнів. Корабель мав вітрило чотирикутної форми, яке часто фарбували в червоний колір.

Самі нормани з гордістю називали свої кораблі «кіньми моря». Жителі Півночі давали кораблям імена («Дракон», «Великий змій»), дорожили ними й берегли їх. Оскільки морських карт не було, то нормани знаходили дорогу за сонцем і зірками чи за обрисами землі.

На світанку епохи Середньовіччя нормани жили племенами, кожне з яких очолював *ярл*, або *конунг*. Це був військовий вождь, який мав добре озброєну дружину. Жителі Скандинавії були передусім воїнами. Вони шанували богів війни — верховного бога й носія магичної сили

*Є. Войтвілло.
Судно вікінгів XI ст.
1991 р.*

Одина та його сина Тора, бога грому й блискавки. Кожний воїн давав своєму вождеві клятву вірності.

Наприкінці VIII ст. в Скандинавії налічувалося не більше 2 млн жителів. Однак на початку IX ст. населення починає зростати. Це спонукало скандинавів здійснювати набіги на сусідні землі. Із насиджених місць їх гнала також жадоба пізнання і пригод. Такі походи організовували й очолювали вихідці зі знатних родин. Так, у VIII ст. з'явилося чимало «берегових вождів», які були безземельними, але мали хоробрі серця. Навесні вони лаштували кораблі та зброю, набирали загін відважних воїнів і вирушали в далеке плавання. Часто перед відплиттям догори підкидали спис і за напрямком його падіння визначали шлях майбутнього походу.

2. Походи вікінгів

Починаючи з кінця VIII до другої половини XI ст. напади скандинавів тривали з перервами. У Франції їх називали *норманами*, в Англії — *данцями*, у Візантії — *варангами*, на Русі — *варягами*. У самій Скандинавії воїнів, які здійснювали походи в інші країни, іменували *вікінгами* (із скандинавськ. *вік*, *затока*, *бухта*).

Перші походи вікінгів були спрямовані на Британські острови наприкінці VIII ст. На той час значна частина Британії перебувала під владою германських племен — саксів, англів і ютів. Вони утворили тут сім королівств: Кент, Вессекс, Ессекс і Сассекс, Нортумбрію, Східну Англію та Мерсію. Між цими англосаксонськими королівствами тривало постійне суперництво за лідерство, чим і скористалися вікінги.

У 793 р. вікінги на своїх кораблях пристали до східного узбережжя Англії, пограбували й спалили тамтешній монастир. Так почався майже трьохсотрічний період походів норманів, який увійшов в історію Північної Європи під назвою *епоха вікінгів*. Як правило, вікінги здій-

снювали свої набіги влітку. Уночі або вранці вони запливали в гирла річок, а потім проникали в глиб країни.

Серед вікінгів найбільшою жорстокістю в бою відзначалися воїни-звірі, так звані *бёрсерки* («подібні до ведмедя»). Крім воїнів-ведмедів, були також воїни-вовки. Можливо, це різні назви тих самих воїнів — багато бёрсерків мали прізвисько Вовк або Ведмідь. Під час атаки вони ніби перевтілювалися в хижаків. Бёрсерки відмовлялися від захисного спорядження й оборонної зброї. За стародавніми переказами, воїни йшли в бій без кольчуг, охоплені божевіллям, неначе скажені пси й вовки. Уважають, що бёрсерки жували отруйні гриби мухомори і це викликало в них якусь гіпнотичну одержимість. Багато хто вірив, що бёрсерки володіли чаклунською силою й тому невразливі. Різноманітні джерела стверджують, що воїна-звіра не могли вбити в бою.

Спроби чинити опір вікінгам спочатку були безуспішними. Приголомшені жителі країн, на які постійно нападали вікінги, тривалий час залишалися беззахисними перед цією загрозою й убачали в ній Божу кару за гріхи. Підтвердженням страху європейців перед «людьми з Півночі» стала молитва, що вперше пролунала 888 р. й була введена в усі церковні та монастирські богослужіння: «...і від лютості норманів убережи нас, Господи!»

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

IX ст. «Ведастинські аннали» про вторгнення норманів на територію Франції (Західнофранкського королівства)

Року Божого 876... данці, або ж нормани, що займалися піратством, увійшли в Сену й, грабуючи та вбиваючи, жорстоко спустошили Королівство франків. Карл (Карл Лисий) відрядив проти них військо, однак це не дало жодних результатів. Тоді він став думати про звільнення королівства за допомогою викупу й 877 року відрядив послів, які поговорили б з норманами [про те], аби вони, наділені дарами, покинули королівство. Після укладення такого договору церкви були пограбовані й усе королівство сплачувало податки для того, аби звільнитися від цієї біди.

1. Чим займалися вікінги на чужих землях?
2. Чи було готове Західнофранкське королівство дати відсіч ворогу?
3. Чим обернулося норманське вторгнення для простих людей?

Європейські правителі були змушені збирати зі своїх підданих і виплачувати норманам чималі суми грошей. Цей вид податку став називатися *данські гроші*. Інколи при сплаті данини з ватажками вікінгів укладалась угода, згідно з якою вони нібито зобов'язувалися надавати

населенню допомогу при обороні від інших скандинавських нападників. Однак усі ці заходи були марними й набіги тривали.

З другої половини IX ст. набіги норманів набувають нових форм. Вони стають дедалі більш незалежними від своїх поселень у Скандинавії і не повертаються туди на зимівлю. Натомість починають споруджувати укріплення в прибережних районах Англії та Франції і використовувати їх як бази для довготривалих грабіжницьких походів і захоплення земель. Своїми набігами скандинави тероризували також населення Німеччини, Іспанії та Італії.

Один з опорних пунктів норманів знаходився в гирлі річки Сени. Саме звідти данські вікінги періодично нападали й плюндрували безборонні міста Північної Франції і навіть чотири рази брали в облогу Париж.

На початку X ст. вікінги захопили частину території Північної Франції. Верховодив ними ярл Роллон. У 911 р. західнофранкський король Карл III Простакуватий в обмін на мир віддав йому ці землі в ленне володіння. Так виникло фактично незалежне герцогство Нормандія.

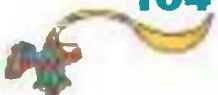
Військові набіги й походи вікінгів відбувались одночасно з освоєнням ними нових земель. Так, 867 р. кораблі з норвезькими переселенцями відпливли в Ісландію. До речі, назва *Ісландія*, тобто «Країна льоду», належить саме їм. Згодом норвеги відкрили Гренландію («Зелена земля»). Приблизно 1000 р. Лейф Щасливий приплив до узбережжя Північної Америки. Оскільки тут ріс дикий виноград, то нову землю він назвав *Вінланд* («Країна винограду»). Однак там норманам не вдалося закріпитися, тому шлях в Америку було надовго забуто. Тільки через 500 років для європейців Америку ще раз відкрив Христофор Колумб.

Вікінги здійснювали також походи в Східну Європу. У цьому напрямку переважно діяли шведи, відомі на Русі як варяги. Вони брали участь у торгово-грабіжницьких походах до Білого моря та Північної Балтики, доходили до Волги й спускалися до берегів Каспійського моря. Тут шведи торгували з арабськими купцями. Дніпром запливали в Чорне море й добиралися до Константинополя. Це був шлях «із варяг у греки», який згадується в давньоруських літописах.

А. Шишкін. Вікінг.
2004 р.

В XI ст. вихідці з Нормандії відвоювали у візантійців Південну Італію, а потім виступили проти арабів і захопили острів Сицилію. На правах ленних володінь нормандські завойовники отримали від Пани Римського Апулію, Калабрію, Беневент, Капую, Салерно та Сицилію. На початку XII ст. нормандський вождь Рожер II отримав титул герцога, а в 1130 р. став королем. Так виникло **Сицилійське королівство**. Пізніше воно перетворилося

на могутню державу — *Королівство Двох Сицилій* (південь Італії вважався другою Сицилією).

На батьківщині норманів, у Скандинавії, самостійну державу ще наприкінці VIII ст. стали формувати данці. На межі IX–X ст. король *Гаральд Пишоволосий* підпорядкував собі значну частину Норвегії. Першим визначним данським королем був *Горм Старий* (помер 936 р.). Найбільшої могутності Данія досягла за правління *Кнута (Канута) Могутнього* (1016–1035), який об'єднав під своєю владою Данію, Англію та Норвегію. Він створив найбільшу на той час державу — Імперію Північного моря, яка після його смерті розпалася. Остаточне оформлення Швеції в єдину державу припало на період правління короля *Улава Скотконунга* (995–1022).

Неповторність духовного світу людей доби вікінгів знайшла своє вираження в мистецтві. Особливу славу мали міфи й епічні твори про богів і героїв. Яскравим зразком є міфологічний скандинавський епос «Едда». Відомі також поети-співці — *скальди* («піднесені»). Основним мотивом орнаменту, яким прикрашали зброю, предмети культу й побуту, було зображення фантастичних звірів, боротьби людини з ними.

3. Англія та вікінги

Наприкінці VIII ст. у зв'язку з появою норманів (вікінгів) серед англосаксонських королівств посилюється прагнення до державної єдності. Оскільки Вессекс був розташований досить далеко від районів набігів норманів, то це давало йому переваги в боротьбі за першість. У 829 р. вессекський король Ёгберт об'єднав під своєю владою всі англосаксонські королівства.

В об'єднаній державі помітну політичну роль почав відігравати новий орган — *Рада мудрих*, яка складалася з найвпливовіших представників знаті й разом із королем вирішувала всі життєво важливі справи країни.

Говірку англів, найуживанішу в країні, з часом було взято за основу англійської літературної мови. Поступово англи, сакси та юти змішалися з місцевим кельтським населенням. Так виник єдиний народ, за яким закріпилася назва *англосакси*. Англосаксонське суспільство складалося переважно з вільних селян і родової знаті. Крім них, були ще напівзалежні селяни та раби. Згодом з'явилися великі землевласники — лорди, у залежність до яких потрапила значна кількість вільних селян.

Із вторгненням германських племен християнізована ще за римських часів Британія знову повертається до поганської віри. Незалежна від Риму християнська церква збереглася тільки в Ірландії. Тож ірландським ченцям-місіонерам довелося докласти чимало зусиль для навернення англосаксів у християнство. Паралельно з ірландцями за

Монета із зображенням
Альфреда Великого.
2004 р.

цю благочестиву справу активно взялася також римсько-католицька церква. Спочатку між двома християнськими церквами тривало гостре суперництво. Та зрештою перемогла підтримана королівською владою римська церква. Процес християнізації Британії завершився наприкінці VII ст.

У 60-х роках IX ст. вікінги, переважно данці, перейшли від піратських набігів до завоювання Британії. Вони захопили значну територію на північному сході країни й витіснили англосаксів на південь. Подальше просування норманів у цьому напрямку було призупинено за правління короля **Альфреда Великого** (871–900).

Король переміг данців і уклав із ними мирний договір, згідно з яким Британію було поділено на дві частини. За Альфредом зберігалася південно-західна територія країни з центром у Вессексі, а данцям залишалася північно-східна частина Британії, яку назвали *Денло*, тобто *Область данського права*.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

IX ст. З «Хроніки про діяння Альфреда Великого» єпископа Ассерія

На суді він (король Альфред) був невтомним шукачем істини, особливо, якщо йшлося про бідних людей...

Він звертав таку увагу на суд заради добробуту знатних і незнатних осіб, які дуже часто під час зборів графів і начальників безжально сварилися між собою... Доведені своєю впертістю до протистояння, усі бажали шукати правди в короля (...), позаяк кожен знав, що не буде найменшої можливості приховати від нього свої недобрі наміри. Король був найчеснішим слідчим під час оголошення вироків, як, зрештою, і в інших життєвих обставинах. Майже всі процеси, що проводилися в державі за його відсутності, він детально вивчав, які б вирок не були оголошені — справедливі чи несправедливі. Якщо йому вдавалося розгледіти в деяких вироків хоч найменшу неправду, він, прикликавши самих суддів до себе або через інших довірених осіб, уважно допитувався, чому вони вершили суд несправедливо...

1. Яка сфера діяльності короля висвітлена в наведеному тексті? 2. Як оцінює автор королівське судочинство в цілому і роль короля зокрема?

Попри підписану мирну угоду, Альфред посилено готувався до нової боротьби: збудував флот, спорудив потужні укріплення, створив професійне військо. Король намагався різними способами посилити систему державного управління. Країну було поділено на *графства*. Альфред дав наказ зібрати всі давні англосаксонські закони, опрацювати їх і звести разом з його королівськими постановами. Так приблизно у 890 р. виник звід законів «*Правда короля Альфреда*».

Король Альфред докладав чимало зусиль для розвитку освіти. Він невтомно вчився сам і змушував учитися інших. За його дорученням при монастирях відкривалися школи, де викладали найкращі вчителі. До здійснення просвітницької місії долучалися також учені монахи з континенту. Саме король Альфред наказав писати «Англосаксонську хроніку».

Успіхи в боротьбі з данцями, досягнуті за правління Альфреда, були закріплені його наступниками. Упродовж першої половини X ст. англосаксонські королі поступово відвоювали Область данського права, приєднання якої до своїх володінь завершив король *Едгар* (959–975). Тоді ж стару назву Британія було замінено на *England* («Земля англів»), тобто *Англія*.

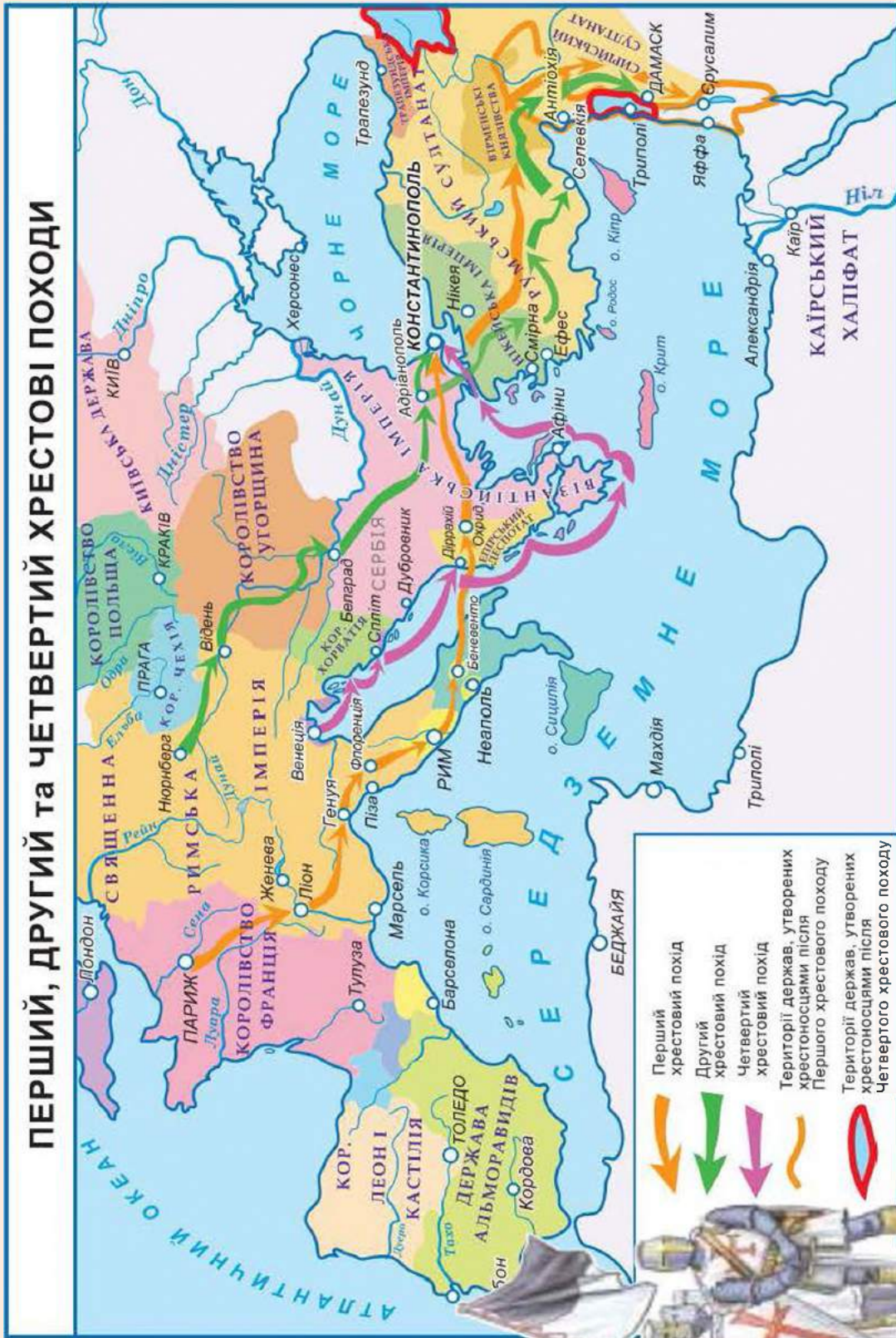
Наприкінці X ст. нова хвиля нашествя зі Скандинавського півострова знову змінила співвідношення сил в Англії на користь данців. У цей період країна була послаблена безконечними міжусобицями та чварами. Тож 1016 р. володарем Англії став данський король *Кнут Могутний*, правління якого не змінило життя країни. У 1042 р. данське панування припинилося й на англійський трон зійшов представник англосаксонської династії *Едвард Сповідник* (1042–1066).

Король Едвард Сповідник виявився слабким правителем. Це використала у власних інтересах англосаксонська знать, передусім Годвін, котрий зумів підкорити його своєму впливу. Король Едвард був бездітним, а тому заповів англійський трон Годвіновому старшому синові *Гарольдові*, який відзначався неабиякою сміливістю й розсудливістю, мав повагу серед народу.

Після Едвардової смерті 1066 р. англосаксонська знать одразу ж обрала Гарольда своїм королем. Цього ж року норвезький конунг Гаральд Суворий, дружиною якого, до речі, була донька великого князя київського Ярослава Мудрого, спорядив великий флот і підплив до берегів Англії з наміром завоювати трон. Однак англосаксонський правитель Гарольд переміг норвезького Гаральда. Той загинув, й Англія назавжди позбулася загрози з боку вікінгів. А невдовзі експансія вікінгів припинилася зовсім.

ПЕРШИЙ, ДРУГИЙ та ЧЕТВЕРТИЙ ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

- Перший хрестовий похід
- Другий хрестовий похід
- Четвертий хрестовий похід
- Території держав, утворених хрестоносцями після Першого хрестового походу
- Території держав, утворених хрестоносцями після Четвертого хрестового походу

Хрестоносці

Нормани, вікінги, фіорди, ярл, англосакси, Альфред Великий, Область данського права.

1. Як називали мешканців Скандинавії в різних країнах?
2. Покажіть на карті (с. 100) напрямки походів вікінгів, нововідкриті землі.
3. Князь Олег прибув до Києва річковим шляхом. Як називався цей шлях? Що він з'єднував?
4. Як вплинула Скандинавія на розвиток Англії, Київської держави?
5. Чому частина території Північної Франції називається *Нормандією*?
6. Назвіть наслідки норманського завоювання Англії.

7. Установіть відповідність.

1 Канут Могутній	А данський король
2 Улав Гаральдсон (Святий)	Б володар Імперії Північного моря
3 Горм Старий	В шведський король
4 Улав Скотконунг	Г норвезький король

8. Уявіть себе вікінгом, який повертається з походу. Ви захопили багато полонених і ділитимете здобич. Кого б із військовополонених ви хотіли залишити в себе на службі? Про що доцільно запитати в полоненого?

§9. ХРЕСТОВІ ПОХОДИ

1. Передумови хрестових походів

Хрестові походи — масовий військово-колонізаційний рух на Схід, у якому взяли участь західноєвропейські правителі, феодалні сеньйори, рицарство, частина городян і селянства. Своєю метою хрестоносці проголошували звільнення християнських святинь, передусім Гробу Господнього в Єрусалимі, з-під влади «невірних» — мусульман.

Наприкінці XI ст. політична ситуація на Сході була дуже важкою. Араби здійснили великі завоювання в Азії, Африці, на Піренейському півострові. Серйозну небезпеку становили турки-сельджуки, які сповідували іслам. На той час вони захопили майже всю Малу Азію, Сирію, Палестину, а також заволоділи Єрусалимом. Християнські паломники втратили можливість вільно відвідувати Гріб Господній, що знаходився саме в Єрусалимі. У цій ситуації візантійський імператор **Олексій I Кóмнін** звернувся до Папи Римського з проханням надати допомогу в боротьбі проти нових ворогів християн.

У листопаді 1095 р. Папа Римський **Урбан II** (1088–1099) скликав у французькому місті Клермоні **церковний собор**. Після його закінчення він виступив із промовою, у якій закликав християн узятися за зброю відвоювати Гріб Господній у «невірних». Усім учасникам походу було обіцяно відпущення гріхів, а душам тих, котрі загинуть, — рай. Відозва Папи Римського знайшла щирий відгук серед присутніх. Із вигуками: «Цього хоче Бог!» вони стали дерти тканину й нашивати на свій одяг хрести. Звідси й пішла назва **хрестоносці**. Усього відбулося вісім **хрестових походів**. Вони охоплювали період з **1096 по 1270 р.**

2. Перший хрестовий похід. Держави хрестоносців на Сході

Першими весною 1096 р. вирушили в похід загони французьких і німецьких селян. Вони часто брали із собою сім'ї і дітей. Хаотичні, майже беззбройні юрби й численні вози заповнили дороги. Це був голодний і неорганізований натовп, до того ж цілком небоєздатний. Дорогою до селян приєднувалися жебраки й розбійники. Щоб якось вижити, учасники цього походу намагалися здобути їжу й одяг грабунками та погромами, під час яких загинуло багато євреїв. Пройшовши довгий шлях, вони нарешті прибули до Константинополя. Візантійці переправили цих злиденних вояків через Босфор у Малу Азію, де в першому ж бою їх перебили турки.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

ХІІ ст. Абат Гюїбер Ножанський про хрестовий похід селян

...Ніхто з бідняків не думав про недостатність своїх засобів і про труднощі такого шляху. Кожний полишав свій дім, виноградник, свій спадок, продавав їх за мізерну ціну й з радістю йшов у похід...

Неймовірно зворушливим видовищем були ці бідні хрестоносці: вони підковували биків, як коней, запрягали їх у двоколісні візки та лаштували на них своє небагате майно й маленьких дітей. На шляху, угледівши будь-який замок, будь-яке місто, діти простягали руки й запитували: «Чи не той це Єрусалим, до якого ми прямуємо?»

- Як ви вважаєте, чому наголошувалося, що селяни йшли в похід «з радістю»?

Восени 1096 р. до Константинополя почали прибувати рицарські загони. Усього в **Першому хрестовому поході**, що тривав упродовж **1096–1099 рр.**, узяло участь майже 100 тис. добре озброєних воїнів.

Церковні собори — збори вищого духовенства в рамках держави (помісний собор) або всієї церкви (вселенський собор).

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

На відміну від правителів Західної Європи, піддані візантійського імператора вбачали в ньому володаря з необмеженою владою, священну особу. Ці уявлення підтримувалися досить складним церемоніалом. Перед появою василевса треба було впасти долілиць, у його присутності не дозволялося сидіти. Ватажки хрестоносців не тільки відмовилися виконувати ці принизливі процедури, а й один із них, граф Роберт Паризький, на очах у всіх усівся на трон Олексія Комніна. Коли його попросили встати, пояснивши, що піддані не можуть сидіти поруч із василевсом, а тим більше на його троні, Роберт відповів: «Що за дикунство! Один сидить, коли довкола нього стільки славних воїнів».

Переправившись з допомогою візантійців у Малу Азію, рицарі-хрестоносці завдали туркам кілька ударів, захопили Едессу й Антіохію. Улітку 1099 р., після п'ятижневого виснажливого штурму, захопили Єрусалим. Переможці жорстоко пограбували місто й по-звірячому перебили більшу частину його жителів. Було винищено десятки тисяч мусульман та євреїв. Як розповідає очевидець, хрестоносці лютували в Єрусалимі так, що їхні коні йшли по коліна в крові.

У результаті завоювань хрестоносці заволоділи значною частиною Східного Середземномор'я. На цих землях вони утворили чотири держави — Єрусалимське королівство, два графства — Едеське й Триполі та Антіохійське князівство. Головну роль серед них відіграло **Єрусалимське королівство**. Завойовники встановили тут феодалні порядки, що побутували в Західній Європі. Місцеві селяни потрапляли в залежність від хрестоносців і були змушені віддавати їм частину врожаю.

3. Рицарсько-чернечі ордени

Хрестоносцям з великими труднощами вдавалось утримувати владу над підкореним населенням. Слабкість позицій хрестоносців на Сході спонукала папство створити там **рицарсько-чернечі ордени**. Рицарі, які вступали до них, давали три чернечі обітниці: бідності, послуху й безшлюбності. Їхнім головним завданням була боротьба з ворогами християнства. Для захисту християнських володінь ордени збудували мережу могутніх замків. Частина з них збереглася й до сьогодні. На чолі орденів стояли великі магістри, які підпорядковувалися тільки Папі Римському.

На Сході було засновано кілька рицарсько-чернечих орденів. Найдавнішим серед них вважається **орден госпітальєрів**, або **іоаннітів**. Незадовго до Першого хрестового походу купцями з Амальфи в Єру-

Печатка тамплієрів

салимі було збудовано притулок (*госпіталь*) для прочан, який отримав ім'я св. Іоанна Милостивого. Під час і після Першого хрестового походу там приймали й лікували поранених і хворих рицарів. Згодом ченці, що доглядали за пораненими, також стали брати участь у бойових діях, і в 1113 р. Папа Римський затвердив статут ордену, згідно з яким госпітальєрам, або іоаннітам, належало боронити прочан і християнські володіння від невірних. Його офіційна назва — Орден вершників св. Іоанна Єрусалимського. Поверх рицарського спорядження іоанніти одягали червоний плащ із білим хрестом. На початку XIV ст. госпітальєри переселилися на острів Родос. Відтак 1530 р. вони отримали у володіння острів Мальту. З того часу орден став називатися *Мальтійським*. Нині цей орден існує як релігійно-політична й благодійна організація.

У 1118–1119 рр. дев'ять французьких рицарів заснували в Єрусалимі *орден тамплієрів*, або *храмовників*. Резиденція ордену знаходилася на місці, де, як припускають, стояв легендарний храм, збудований ізраїльським царем Соломоном. Звідси й походить назва ордену (з фр. *temple* — храм). Офіційно орден називався *Таємне рицарство Христове й храму Соломона*. Метою його діяльності проголошували захист християн-паломників і боротьба з мусульманами. Символом тамплієрів став білий плащ із червоним хрестом.

На офіційній печатці ордену тамплієрів було зображення двох рицарів із списами в руках, які скачуть на одному коні. Це символізувало не лише їхнє братання, а й бідність. Утім, тамплієри досить швидко накопичили великі скарби. Набожна знать дарувала їм землі, замки, золото. Чималі прибутки давали військова здобич і перевезення з Європи до Палестини прочан і хрестоносців. Збагаченню ордену сприяли торгівля й лихварські операції. Тамплієри дедалі активніше стали втручатися в державні справи. В європейських правителів багатство ордену викликало заздрість і стало головною причиною його знищення на початку XIV ст.

У 1190–1191 рр. виник *Тевтонський*, або *Німецький*, орден. Його повна назва — Орден дому св. Марії в Єрусалимі. Він об'єднував переважно німецьких рицарів. Його члени вважали головним своїм завданням боротьбу з язичництвом і поширення ідей християнства. Тевтонські рицарі вдягали білий плащ із чорним хрестом. Згодом Тевтонський орден було переведено в Східну Прибалтику з метою навернення в християнство місцевих язичницьких племен пруссів.

4. Другий і Третій хрестові походи

У XII ст. мусульманські держави стали об'єднувати свої сили для опору хрестоносцям і навіть захопили Едессу. Звістка про це викликала нове духовне піднесення в Західній Європі й призвела до організації **Другого хрестового походу (1147–1149)**. Папа Римський Євгеній III видав спеціальну буллу із закликом до хрестового походу. Його головним подвижником став абат Бернар Клервоський. Похід очолили французький король Людовік VII і німецький імператор Конрад III. Однак обидві їхні армії були розбиті й похід виявився невдалим. Едесса була назавжди втрачена хрестоносцями.

Фрідріх Барбаросса.
Мініатюра. 1188 р.

У другій половині XII ст. лідерство в мусульманському світі перейшло до султана Єгипту, талановитого полководця **Салах ад Діна**. Він відібрав у хрестоносців значні території та захопив Єрусалим. Це стало приводом до **Третього хрестового походу**, що відбувся в **1189–1192 рр.** У ньому взяли участь німецький імператор Фрідріх I Барбаросса, французький король Філіпп II Август і англійський король Річард Левове Серце. Незважаючи на таку кількість коронованих осіб, цей похід також виявився невдалим. Під час переправи через гірську річку в Сирії втопився Фрідріх Барбаросса, а Філіпп II Август і Річард Левове Серце посварилися, і французи повернулися додому. Англійський король намагався взяти Єрусалим, але марно. На зворотному шляху в Європу Річард Левове Серце був захоплений у полон своїм давнім недругом — герцогом австрійським.

Отже, Третій хрестовий похід не привів до бажаної мети — визволення Єрусалима. Натомість він загострив відносини між європейськими державами.

5. Четвертий хрестовий похід і утворення Латинської імперії

Найбільш загарбницьким виявився **Четвертий хрестовий похід**, що тривав у **1202–1204 рр.** Його натхненником був Папа Римський Інокентій III. Спочатку похід планували проти Єгипту, який розглядався як ключ до завоювання Єрусалима. Учасники походу зосередились у Венеції. Звідти венеційські кораблі мали переправити їх через Середземне море. Оскільки хрестоносці не мали грошей, аби заплатити за переправу, очільник Венеції дож Енріке Дандоло змусив їх передусім напасти на християнське місто Задар. Це місто було торговим супер-

ником Венеції. Після цього хрестоносців було втягнуто в династичну боротьбу у Візантії. Вони взяли в облогу Константинополь і у квітні 1204 р. захопили столицю Візантійської імперії. Частина населення загинула, було пограбовано православні храми та знищено чимало пам'яток античного мистецтва.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XIII ст. З хроніки Жоффруа де Віллардуена «Завоювання Константинополя»

У цю ніч ... хтось підпалив квартал, що відділяв нас від греків. І місто почало страшно горіти й було охоплене полум'ям... Це була третя пожежа в Константинополі з часів прибуття франків, і при цьому згоріло будинків більше, ніж їх було на той час у трьох найбільших містах Королівства Франція.

...Інші (крім тих, що були зайняті захопленням палаців) розбрелися містом і збирали здобич; цієї здобичі було так багато, що ніхто не був у змозі визначити кількість золота, срібла, глеків, коштовностей, оксамиту, шовкової тканини, хутра й інших речей...

Кожен обирав для себе будинок, який тільки бажав, і таких будинків вистачало всім.

1. Чим займалися хрестоносці в захопленому Константинополі? 2. Чи відповідали їхні дії меті хрестових походів і християнським ідеалам?

Після захоплення Константинополя виникла ще одна держава хрестоносців — *Латинська імперія*. Частина захоплених земель відійшла до Венеції. Візантії зберегли свої володіння в Малій Азії (Нікейська й Трапезундська імперії) та на заході Балканського півострова (Епірський деспотат). Вони поступово відвойовували від Латинської імперії захоплені хрестоносцями території і в 1261 р. знову заволоділи Константинополем.

6. Занепад хрестоносного руху

Невдачі хрестоносців у боротьбі з невірними викликали своєрідну реакцію в народі. У цих умовах з'явилась ідея дитячого хрестового походу. Поширилися чутки, що Єрусалим можуть звільнити тільки невинні діти. Улітку 1212 р. в Марселі зібралося 10 тис. дітей із різних областей Франції. Їх очолював 12-літній пастушок Етьєн. Юні хрестоносці повинні були відправитися на Схід морем. Однак частина дітей загинула під час шторму, а решту судновласники продали в Єгипті в рабство. Інша армія хрестоносців-підлітків, в основному з Німеччини, під проводом 10-літнього хлопчика Ніколаса зібралася на півдні Італії. Тут вони хотіли сісти на кораблі, але були затримані місцевим єпископом. Більшість

із них загинула на зворотному шляху від голоду й хвороб.

У XIII ст. було організовано ще чотири хрестові походи, однак за масштабами вони не могли зрівнятися з попередніми. За кожним із них стояв хтось з європейських правителів. У 1217–1221 рр. відбувся *П'ятий хрестовий похід*, у якому брав участь угорський король Андраш II. Замість здобуття Єгипту вдалося захопити лише фортецю Дам'єту.

Своєрідний характер мав *Шостий хрестовий похід* (1228–1229), під час якого німецький імператор Фрідріх II Штауфен завдяки успішним перемовинам із мусульманами отримав частину колишніх територій Єрусалимського королівства з містами Єрусалимом, Віфлеємом і Назаретом.

Два останні, Сьомий і Восьмий, походи були організовані французьким королем Людовіком IX проти Єгипту. Під час *Сьомого хрестового походу* (1248–1254) король опинився в турецькому полоні. У результаті похід завершився цілковитою невдачею. Невтішним був результат і *Восьмого хрестового походу* 1270 р. під проводом того ж Людовіка IX. У таборі хрестоносців спалахнула епідемія чуми, від якої помер і сам король. Цей похід став останнім в історії хрестоносного руху. Після цього європейці тільки втрачали позиції, завойовані раніше. У 1291 р. турки захопили Акру — останню фортецю хрестоносців на Сході. Єрусалимське королівство припинило своє існування.

Король Людовік IX зі своєю сім'єю вирушає в хрестовий похід.

Мініатюра. XIV ст.

7. Відносини європейського та східного світів

Головну мету хрестових походів — здобути й утримати Святу землю — реалізовано не було. Однак хрестові походи мали велике значення для подальшого розвитку Європи, передусім у галузі господарства, культури, науки, способі життя. Наприклад, підготовка великої кількості хрестоносців була пов'язана з фінансовою сферою, що активізувало розвиток грошових відносин у Європі. Завдяки хрестовим походам європейські купці освоїли нові торговельні шляхи, на яких до цього часу неподільно господарювали араби й візантійці.

Східний вплив викликав стремління європейських феодалів до розкоші, комфорту та вишуканості, що загострювало потребу в грошах і сприяло переходу до грошової ренти.

Араби краще за європейців були обізнані зі сферою філософських і природничих знань, зберегли в перекладах частину античної філософ-

ської спадщини, утраченої в Західній Європі. У XII–XIII ст. західні монахи активно перекладали з арабської мови трактати з філософії, математики, астрономії, медицини, вони отримали доступ до праць Арістотеля, що викликала нечуване захоплення його вченням у європейських університетах. Через арабський світ у Європу потрапила витончена індійська гра — шахи.

З одного боку, хрестові походи принесли нечувані лиха, призвели до загибелі людей, знищення пам'яток культури й надовго закріпили вороже ставлення Заходу до мусульманського Сходу. З іншого боку, контакти зі Сходом розширили горизонти європейців. Відбулися зрушення у сфері харчування: європейці стали споживати більше прянощів, цукру, культивувати запозичені зі Сходу лимони, абрикоси й гречку. В європейський побут увійшли нові елементи гігієни: лазні, звичка митися милом і гарячою водою, змінювати білизну. Щоправда, цього культурного поступу можна було досягти й ціною меншої крові. Війна — не найкращий засіб переймати позитивний досвід.

Хрестові походи, хрестоносці, рицарсько-чернечі ордени, іоанніти (госпітальєри), тамплієри (храмовники), тевтонські рицарі, Єрусалимське королівство, Латинська імперія.

1. Поясніть походження термінів «хрестові походи», «хрестоносці».
2. З наведеного переліку визначте пункти, що характеризують орден тамплієрів.
  - Був заснований у Єрусалимі дев'ятьма рицарями.
  - Назва ордену походить від французького слова «temple» (тампл), що в перекладі означає «храм».
  - Його повна назва — *Орден дому св. Марії в Єрусалимі*.
  - Печаткою ордену тамплієрів було зображення двох рицарів із списами в руках, які скачуть на одному коні.
  - Згодом резиденцію ордену тамплієрів було перенесено на острів Мальту.
3. Які верстви європейського суспільства брали найактивнішу участь у хрестових походах і чому?
4. У чому був позитив, а в чому — негатив хрестових походів?

5. Папа Римський Урбан II, благословляючи хрестовий похід, сказав: «Хто тут знедолений і бідний, там буде радісний і багатий». Чи назвав він справжню мету походів?
6. Як узгоджувалися заклики до відвоювання в «невірних» Святої землі з християнською заповіддю «Не вбий»?
7. Поміркуйте, чому кінцеву мету хрестових походів не було реалізовано.
8. Що запозичили європейці унаслідок хрестових походів?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3

Наслідки хрестових походів

• Прочитайте уривок із джерела з описом подій 1098 р. Дайте відповіді на запитання.

«Голодні, ми жували цілісінький день нашими зубами медові тростини, подібні до комишів, що росли на оброблених полях, повз які ми проходили; простолюд називає ці рослини тростинним медом» (*Фульхерій Шартрський. Єрусалимська історія, перша чверть XII ст.*).

1. З якою господарською культурою тут уперше познайомилися хрестоносці?
2. Які ще господарські культури стали поширюватися в Європі внаслідок хрестових походів?

• Прочитайте уривок із джерела. Дайте відповіді на запитання.

«У тому ж [1118] році декілька шляхетних мужів з рицарського стану, віддані Богу, набожні й богобійні, віддаючи себе на службу Христу, дали владиці патріархові... обітницю завжди жити в цнотливості, послуху й не мати власності... Позаяк у них не було ані церкви, ані відповідного приміщення, то король надав їм тимчасове житло в тій частині свого палацу, яка па півдні прилягає до храму Господнього... Головним заняттям, яке покладалося на них патріархом та іншими єпископами за відпущення гріхів, полягало в тому, аби вони, у міру своїх сил, оберігали шляхи й дороги, передусім задля безпеки паломників, від підступних розбійників і нападників. Перші десять років після заснування ордену вони ходили в світському одязі, використовуючи те вбрання, яке їм жертвував заради спасіння душі народ. Нарешті на дев'ятому році, на соборі, що проходив у Труа у Франції, за дорученням Папи Гонорія та пана Стефана, Єрусалимського патріарха, для них було встановлено правила й затверджено одяг, причому білого кольору. Упродовж цих перших дев'яти років їх [рицарів] було не більше дев'яти. Однак згодом, під час правління Папи Євгенія, вони стали пришивати на свої плащі хрести з червоної тканини... Їх орден збільшився настільки, що нині їх конвент нараховує майже триста рицарів, одягнених у білі плащі, не враховуючи простих братів, число яких майже безмірне» (*Вільгельм Трійський. Історія священної війни, XII ст.*).

1. Про який духовно-рицарський орден тут ідеться? Після якого хрестового походу він сформувався і з якою метою?
2. Які ще духовно-рицарські ордени було створено на Сході під час хрестових походів?
3. Складіть більш докладну розповідь про духовно-рицарські ордени того часу, залучивши додаткову літературу.

• Уважно прочитайте уривок із джерела. Дайте відповіді на запитання.

«Чимало франків оселилося в наших землях і приятелювало з мусульманами. Ці франки куди кращі за тих, які відносно недавно прибули з франкських країн...

Одного разу я відіслав свого товариша в справах до Антіохії. Начальником там був Теодор ібн ас Сафі, з яким я приятелював. Якось він розказав таке: «Один із моїх франкських друзів запросив мене на гостину... Я пішов з ним, і ми увійшли в будинок рицаря. Це був дім одного із старожилів, які прибули сюди ще під час перших походів франків... У нього були в Антіохії володіння, прибутками з яких він жив. Нас запросили до багато накритого столу, на якому були смачно приготовлені страви. Рицар, побачивши, що я утримуюся від їжі, сказав мені: «Їж, удовольни свою душу. Я сам не їм нічого з франкських страв і тримаю єгипетських куховарок. Я їм тільки те, що вони мені приготують. У моєму домі не буває свинячого м'яса»» (*Усама ібн Мункиз. Книга повчання, XII ст.*).

1. Поміркуйте, чому франки поступово переймали спосіб життя й побут іновірівців.
2. Чи можна на основі наведеного джерела охарактеризувати стосунки християн і мусульман? Чи завжди вони були ворожими?

• Прочитайте уривок із джерела про захоплення хрестоносцями Константинополя в 1204 р. Чи демонструє цей уривок справжню мету хрестових походів?

«...Вороги проводили час у розпусті й забавах, причому в забавах здебільшого безчесних, чинили наругу над римськими (візантійськими) звичаями. Так, одні походжали вулицями, загорнувшись у дорогий, з широкими обшивками, одяг, — не задля потреби, а заради сміху... Інші носили тростинки для писання й чорнильниці, тримаючи в руці книжки, так висміюючи нас як занадто освічених. Кожного дня вони пиячили й об'їдалися: одні, перенасичуючися витонченими стравами, інші, уживаючи їжу батьків своїх — розварені в казанах бичачі хребти, горохову кашу зі свинячим салом, приправлену часником, і соус, що був приготовлений з найрізноманітніших гострих приправ. Поділивши здобич, вони не бачили жодної різниці між начинням і посудом звичайним і священним — усе однаково вживали для тілесних потреб, не зважаючи ні на Бога, ні на закон. Так само образи Христа Спасителя та святих Його використовувалися для сидіння і як осліпчики під ноги» (*Нікіта Хоніат. Історія з часів царювання Іоанна Комніна, початок XIII ст.*).

§10. ДЕРЖАВА В СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ ЄВРОПІ

- Назвіть причини виникнення держави в епоху стародавнього світу (Єгипет, Межиріччя та ін.).

1. Середньовічне королівство

Процес зародження й становлення середньовічних держав був тривалим і непростим. Його коріння сягає періоду розкладу родового ладу

в германських племенах. У ті часи атрибутів влади — корони й скіпетра — ще не було, а тому вибрані особи серед інших воїнів виокремлювались унікальним списом. Їхня влада була тимчасовою, рідко — пожиттєвою. У міру того як основна частина германських племен осідала на відвойованих територіях Західної Римської імперії, влада конунга посилювалася та набувала нових ознак. З часом вона стала спадковою, а сам конунг став королем.

Найкраще процес становлення держави в період раннього Середньовіччя можна простежити на прикладі історії франків. Державі франків був притаманний германський колорит, але водночас вона зазнала впливу римських звичаїв. Королівська влада у франків закріпилася за родом Меровінгів, які стали засновниками спадкової династії. Влада короля поступово посилювалася. Допомогала цьому й церква, яка була носієм ідеї про божественне походження королівської влади.

Система управління у Франкській державі була недосконалою. Посадові особи не мали чітко визначених функцій і виконували будь-які доручення правителя. Франкське королівство за Меровінгів не мало столиці, а відтак і офіційної резиденції. Такого поняття, як «постійний податок», тоді ще не було. Король існував за рахунок прибутків із власного володіння — домену¹.

Для підтримання зв'язків із підданими, збирання з них необхідних платежів король із свитою постійно роз'їжджав своїми неосяжними володіннями. Під час бенкетів із місцевою знаттю він і вирішував найважливіші державні справи.

У короля були й грошові надходження, бо романське населення традиційно продовжувало сплачувати податки. Крім того, на користь короля надходила більша частина прибутків від штрафів різних видів. Усі ці кошти роками лежали в королівській скарбниці й не залучалися в обіг, разом із королем мандрували й скрині з грошима та коштовностями.

Середньовічні королівства зазнавали значних збитків через нерегульованість кордонів. Адже король дивився на свою державу як на приватне володіння, що підлягає звичним законам успадкування: ділиться на стільки частин, скількох прямих спадкоємців чоловічої статі залишив правитель після смерті. Ця практика заходила так далеко, що іноді королівство Меровінгів складалося з наділів, розкиданих по всій Галлії.

¹ *Домен* (від латин. *володіння*) — сукупність спадкових земельних володінь феодала в країнах Західної Європи, на яких безпосередньо здійснюється його влада.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Часто франкські королі вдавалися до свавільних учинків. Єдине, що могло їх стримати від таких дій, був страх перед Божою карою.

У 579 р. король Хільперік наказав увести в усьому своєму королівстві нові обтяжливі податки. Це викликало хвилю невдоволення. У Ліможі навіть спалили нові податкові списки. Король розправився з бунтівниками дуже жорстоко. Якраз у цей час захворіли діти короля й один з його синів помер. Королеву Фредегонду дуже вразило таке непоправне горе, вона побачила в цьому перст Божий — покарання за королівську ненаситність. «От ми вже втрачаємо синів! От їх уже вбивають сльози бідних, скарги вдів, стогони сиріт. І невідомо, для кого ми накопичуємо багатства... — сказала вона королеві. — Ми спалимо всі несправедливі податкові списки...» І королева наказала принести списки податків, якими обкладали її міста, і кинула їх у вогонь. «Чому ти зволікаєш? Бачиш, що я роблю? Роби й ти те ж саме, — говорила вона Хільперікові. — Якщо вже судилося дітей утратити, то хоч самі пекельних мук уникнемо».

2. Феодальна роздробленість

За правління Каролінгів державна система стала більш складною й розгалуженою, проте залишалася недосконалою. Карл Великий намагався запобігти надмірній самостійності своїх посадових осіб. Він ліквідував посаду герцогів, які очолювали підкорені ним великі племена. Усю територію держави було поділено майже на 200 графств. Їх очолювали графи, яких призначав сам король. Графи й були головними представниками центральної влади на місцях і виконували судові, адміністративні та військові функції. Прикордонні області (марки) перебували у віданні маркграфів. До речі, від цієї назви походить слово «маркіз». За Карла Великого з'явилися особливі королівські посланці, які виконували його найрізноманітніші доручення. Вони, зокрема, були покликані боротися зі зловживаннями місцевої влади. Нерідко посланцями призначалися духовні особи, навіть єпископи.

Велика територія країни змушувала Карла Великого перебувати в постійному русі. Тому в його державі не було столиці. Натомість Карл любив подовгу перебувати в Аахені, багатому на природні гарячі джерела.

Труднощі в управлінні віддаленими територіями призводили до того, що іноді королі передавали свої владні функції наближеним особам. Це спричинило посилення влади феодалів на місцях і неконтрольованість їхніх дій. Деякі феодали закріпили за собою посади й привілеї як спадкові. Таке самоуправство зумовило відокремлення певних

областей і послаблення королівської влади. Тому вже наступники Карла Великого не могли домогтися від своїх васалів покірності.

Наприкінці IX — на початку X ст. було відроджено титул герцога, який на цей період уже став великим землевласником і за значущістю посів другу сходинку після короля. Графи не бажали коритися й намагалися перетворити графства на свої сеньйорії. До того ж звичай дозволяв вступати у васальну залежність до кількох сеньйорів, навіть у різних країнах. Це призводило до постійних конфліктів і військових зіткнень. Король не мав ні сил, ні засобів впливу на ці процеси. Його становище характеризувалося формулою «перший серед рівних». Настав період *феодальної роздробленості*.

3. Станова монархія

В умовах феодальної роздробленості в суспільстві поступово визрівала необхідність у зміцненні королівської влади. Особливо цей процес став очевидним у XII ст. Передусім потребу в сильній королівській владі відчували дрібні й середні феодалі, які шукали захисту від нововладних сеньйорів. Неабияку роль при цьому відіграли економічні інтереси феодалів, їхнє прагнення збільшити прибутки. Однак прямий тиск на селян міг призвести до повстань. Тому якраз сильна держава й була покликана гарантувати безпеку землевласникам. Королівську владу зміцнювали й міста. Проте їхній торгово-економічній діяльності перешкоджали митні пости на кордонах численних феодальних володінь, відсутність єдиної грошової одиниці тощо. Водночас міста й королі були надійними союзниками в боротьбі проти великих сеньйорів. За підтримку городяни щедро збагачували скарбницю короля грошима. Об'єднання населення міст навколо трону прискорила також загроза зовнішніх війн.

Водночас із зміцненням королівської влади йшов процес становлення нових форм державної влади. Довкола короля формується королівська рада. До її складу, зокрема, входять *канцлер* (перший міністр королівства), *скарбник* (людина, яка відповідала за фінанси), *маршал* (головнокомандуючий королівським військом). Одночасно створюється чітка система судочинства, що постійно вдосконалювалася, також упорядковувалися королівські податки, зростала кількість чиновників на місцях.

Стани стають усе активнішими у відстоюванні власних інтересів, що сприяє якісно новим взаєминам між королем і підданими. У XIII–XV ст. виникають *органи станового представництва*. Членство в них належало представникам дворянства, духовенства та городян. У кожній країні вони мали різні назви: *кортеси* в Іспанії, *парламент* в Англії, *Генеральні штати* у Франції, *рейхстаги* й *ландтаги* в Німеччині, *сейм* у

Польщі, Чехії та Литві, *державні збори* в Угорщині тощо. Як результат, у середньовічній Європі утвердилися **станові монархії** — форма феодальної держави, у якій разом із королівською владою існує станове представництво.

Відомі випадки, коли дії органів станового представництва були спрямовані на обмеження королівської влади. Однак здебільшого їхні інтереси збігалися. Так утверджувався принцип: що стосується всіх, має бути схвалено всіма. Політику королів тепер підтримували представники провідних станів суспільства. Оподаткування, що проводилося з їхньої згоди, відкривало перед королівством нові фінансові можливості. Отже, для свого часу станова монархія була досить ефективною системою управління.

Домен, маркграф, станова монархія, органи станового представництва, кортеси, парламент, Генеральні штати, рейхстаг.

1. Що таке *станова монархія*?
2. Які представницькі органи в різних країнах мали стани?
3. Назвіть причини феодальної роздробленості.

4. Чому становище франкського короля наприкінці раннього Середньовіччя характеризувалося формулою «перший серед рівних»?
5. Що зумовлює тенденцію до зміцнення королівської влади?
6. Чому середньовічні міста були зацікавлені в сильній королівській владі?
7. Чи впливало зміцнення королівської влади на появу нових органів управління та вдосконалення системи державного апарату?

8. Як ви розумієте вислів: «Що стосується всіх, має бути схвалено всіма»?
9. Поміркуйте, чи могла діяльність станово-представницьких органів впливати на обмеження королівської влади.

§ 11. ФРАНЦІЯ

- Поясніть походження назви династії Каролінгів.
- Пригадайте, що називається доменом.
- На які стани поділялося середньовічне суспільство?

1. Посилення королівської влади

У 987 р., після смерті короля Людовіка V Ледачого, припинилося правління династії Каролінгів. Правителі герцогств і графств обрали нового короля. Ним став представник роду Робертинів — граф *Гуго*

АНГЛІЯ та ФРАНЦІЯ у XII ст.

Середньовічний герб Франції

Середньовічний герб Англії

АНГЛІЯ та ФРАНЦІЯ в XIII – на початку XIV ст.

Ж. Алокс. Проголошення Гуго Капета королем. XIX ст.

Капет. Прізвисько він отримав від назви чернечого капету, який носив як світський абат монастиря св. Мартина. Гуго став родоначальником нової королівської династії *Капетингів* (987–1328).

Проте в ті часи наявність королівського титулу не свідчила про справжню силу та владу. Гуго Капет володарював тільки у своєму спадковому домені, що простягався вузькою смугою з півночі на південь і включав міста Париж та Орлеан. Наприкінці X ст. ці землі дедалі частіше починають називати **Францією**.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Одна подія з правління третього представника династії Капетингів короля Генріха I (1031–1060) становить для нас особливий інтерес. Наприкінці 40-х років XI ст. Генріх I відправив до великого київського князя Ярослава Мудрого посольство з проханням видати за нього заміж доньку Анну.

Генріх I одружився з Анною Ярославною, і вона стала королевою Франції. У шлюбі з Генріхом Анна народила трьох синів. Проте стати французьким королем судилося тільки старшому — Філіппові. У 1059 р., ледве Філіппові минуло 7 літ, як Генріх його коронував і проголосив співправителем. Приблизно через рік після коронації сина Генріх I помер, залишивши опіку над Філіппом його матері, Анні Ярославні. До нас дійшли її власноручні підписи на французьких документах.

За правління **Філіппа I (1060–1108)** поступово починає посилюватися королівська влада. Король вів уперту боротьбу з феодалами, замки яких межували з його володіннями. Син і наступник Філіппа I, онук Анни Ярославни — король **Людівік VI Товстий** — поклав край свавіллю феодалів на землях свого домену, зруйнувавши їхні замки.

Значний крок в об'єднанні Франції був зроблений за правління Людовіка VII. Завдяки шлюбу з Альєнорою, єдиною спадкоємицею герцогства **Аквітанія**, Людовік VII приєднав цю велику й багату об-

Аквітанія — територія на південному заході Франції, розташована між Піренеями й річкою Луарою. У XIII ст. називалася *Гієнь*. Південна її частина, що становила окреме герцогство, називалася *Васконія*. Звідси її пізніша назва — *Гасконь*.

ласть до своїх володінь. Шлюб, однак, виявився нетривалим. Після розлучення Альєнора вийшла заміж за Гєнріха Плантагенєта, який у 1154 р. став англійським королем. Усі його французькі володіння, що простягалися від Ла-Маншу до Піренеїв, перейшли до Англії. Капетінги втратили вихід до моря, який удалося відвоювати **Філіппу II Августу (1180–1223)**. Важливим кроком цього короля стало також завоювання південних областей країни. У результаті королівський домен збільшився майже в чотири рази. Однак Аквітанія залишилася в руках Плантагенетів. Крім того, Філіпп II Август почав упорядковувати королівську адміністративну систему. Неабияку роль в управлінні стали відігравати *Королівська рада*, до якої входили великі світські й духовні феодала, *Верховний суд* (паризький парламент) і фінансове відомство — *Рахункова палата*.

У сфері внутрішнього управління найважливіші реформи були проведені зусиллями короля **Людівіка IX Святого (1226–1270)**, який зміцнив королівське судочинство. За його правління з'явилися перші законотворці, які впроваджували принцип «воля володаря має силу закону». Так утверджувалася віра у священне походження королівської влади. Як подвижник християнських ідеалів, Людвік IX Святий заборонив міжусобні війни у своєму домені, став видавати загальнодержавні закони, запровадив єдину монетну систему. Часто король особисто вислуховував скаржників, які шукали справедливості.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XIV ст. З «Історії Людівіка Святого» хроніста Жана де Жуанвіля

Не раз улітку після меси король, обіпершись об дуб, сідав у Венсенському лісі (поблизу Парижа) і наказував присісти біля нього всім, хто бажав поговорити з ним віч-на-віч. І тоді він питав: «Чи є тут хто-небудь із скаргою?» І ті, у кого вона була, піднімалися. І тоді він кликав монсенйора П'єра де Фонтена й монсенйора Жоффруа де Вілетта (радники короля) і казав одному з них: «Викладіть мені суть справи». І коли він бачив, що можна щось виправити..., то втручався в справу сам. Я бачив якось улітку, як він сам ішов до паризького саду, одягнений у сорочку, камзол без рукавів, шарф довкола шиї, акуратно причесаний, у шапочці з білим павиним пером на голові, для того, аби вершити суд. Він наказав розстелити килим, аби розсадити нас довкола себе; і всі люди, які мали до нього справу, стояли перед ним.

Людвік IX Святий приймає скарги.
Мініатюра. XIV ст.

1. Які риси короля найбільше приваблювали Жана де Жуанвіля? 2. Які добрі справи, на думку хроніста, вершив король?

Людовік IX виступив організатором Сьомого й Восьмого хрестових походів. Під час Восьмого походу він помер від епідемії чуми й здобув славу *Святого короля-хрестоносця*. Упродовж його тривалого правління Франція перетворилася на велику європейську країну.

2. Правління Філіппа IV Красивого

Після Людовіка IX Святого особливо важливих успіхів королівська влада досягла за правління його внука *Філіппа IV Красивого (1285–1314)*. Він прагнув розширити свої володіння й перший шлюб узяв із Жанною, королевою Наварри й графинєю де Шампань, у такий спосіб приєднавши ці території до Франції. Головною ж метою Філіппа було захопити Гієнь і Гасконь, які все ще належали Англії, а також підпорядкувати своїй владі велике графство Фландрію.

Війська Філіппа IV вторглися у Фландрію, але 1302 р. ополчення фландрських ремісників і селян розгромило рицарське військо французького короля в битві під Куртрé. За свідченням сучасників, уцілілі французькі рицарі не могли навіть їсти від пережитого страху. Півтисячі позолочених острогів, знятих із взуття вбитих рицарів, на знак перемоги розвісили в місцевому соборі, а тому ця сутичка отримала назву «битва острогів». Французи були змушені покинути Фландрію. Проте згодом Філіпп IV зумів установити владу над Фландрією завдяки другому шлюбу з Марією Брабантською й приєднати до свого домену кілька її міст. У результаті він заволодів територією, що становила 3/4 частини сучасної Франції, і претендував на вищу судову, законодавчу й адміністративну владу в державі. За його правління феодальне ополчення було замінене найманим військом задля створення відданої армії із суворою дисципліною.

Базар. Філіпп IV Красивий. XIX ст.

Король постійно шукав нові способи отримання грошей, проявляючи при цьому неабияку винахідливість. Спритний і хитрий, Філіпп IV збільшував податки, продав посади, удавався до «псування» монети, яке через зменшення в ній умісту коштовного металу призводило до знецінення грошей. За це Філіпп IV отримав у народі прізвисько «Король-фальшивомонетник». Він також позичав гроші в італійських банкірів, брав податок із священників, конфіскував майно євреїв-лихварів. Король неодноразово оголошував про намір здійснити хрестовий похід, для чого піддані збирали пожертви,

однак потім змінював своє рішення й використовував ці кошти на внутрішні потреби.

Філіпп IV заборонив вивозити з королівства до Рима кошти, зібрані як церковна десятина. Це викликало протест у Пани Римського Боніфація VIII. Між Філіппом IV і Папою Римським розгорівся відкритий конфлікт. Щоб заручитися широкою підтримкою своїх підданих у протистоянні з Боніфацієм VIII, Філіпп IV у 1302 р. скликав збори представників трьох станів — духовенства, дворянства та жителів міст. Так у Франції виник орган станового представництва — *Генеральні штати*.

У французьких Генеральних штатах усі три стани розподілялися на палати й засідали окремо. Палата першого стану — *духовенства* — складалася з архієпископів, єпископів і абатів. Палату другого стану — *дворянства* — презентували середні та дрібні феодалі. Герцоги й графи не входили до жодної з палат: на засіданнях штатів вони з'являлися з королем. У третій палаті засідали *представники міст*. Кожна палата мала лише один голос. Генеральні штати не стали постійно діючим органом. Їх скликали лише за ініціативи короля. Вони не обмежували влади короля, а тільки надавали його рішенням усе-народного характеру.

Генеральні штати схвалили рішення, згідно з яким церковна десятина мала залишатись у Франції, і зобов'язали Філіппа IV всіляко відстоювати інтереси країни в суперечках із Папою Римським. Тому Філіпп IV вийшов із конфлікту з Папою Римським переможцем.

У 1307 р. Філіпп IV отримав від Пани Римського Климента V згоду на знищення ордену тамплієрів. Як відомо, у XIII ст. тамплієри з дозволу Людовіка IX оселились у Франції. Володіючи незліченними багатствами, орден часто позичав гроші правителям. Тамплієри вважалися скарбниками церкви, а тому їхній вплив на політику був величезним. Філіпп IV, який на той час немало заборгував ордену, не хотів мати в країні таку могутню силу. З іншого боку, він плекав думку про привласнення скарбів тамплієрів. За наказом Філіппа IV більшість членів ордену, які перебували у Франції, було заарештовано. Їх звинуватили в ересі, чаклунстві та корисливості. Слідство тривало сім років. Поставлені в безвихідне становище, після тривалих і жорстоких катувань тамплієри «визнали» свої провини. Орден було ліквідовано, а більша частина його майна перейшла в королівську казну.

Процес над тамплієрами завершився в березні 1314 р. спаленням великого магістра ордену Жака де Молле. За легендою, огорнутий полум'ям Жак де Молле прокляв короля та Папу Римського. Він нібито сказав, що смерть забере Климента V через 40 днів, а короля — через рік. «Пророцтво» справдилося швидше: Папа Римський помер

СТОЛІТНЯ ВІЙНА (1337—1453)

Жанна д'Арк на чолі французьких військ вступає в Орлеан

через 33 дні, а король — через неповних дев'ять місяців. Сучасники порівнювали Філіппа IV Красивого з величною статуєю, однак душа його була огидною.

3. Початок Столітньої війни

Після смерті Філіппа IV Красивого французький трон протягом 15 років належав трьом його синам. Однак жоден із них не залишив спадкоємців, і 1328 р. правління династії Капетингів припинилося. На трон зійшов представник її молодшої гілки Філіпп VI Валуа. Свої претензії на французьку корону висунув також англійський король *Едвард III*. Він був сином доньки Філіппа IV Красивого, принцеси Ізабелли, яка вийшла заміж за англійського короля Едварда II.

Династичні претензії Едварда III стали офіційною причиною початку війни між Англією та Францією, яку історики пізніше назвали *Столітньою*. Вона тривала з перервами впродовж **1337–1453 рр.** Справжні причини цього нескінченного воєнного протистояння були значно глибшими й впливали з давніх англо-французьких суперечок: французькі королі прагнули ліквідувати англійське панування в Гієні, обидві держави бажали володіти Фландрією.

У 1337 р. Філіпп VI сповістив про приєднання Гієні до свого домену, звинувативши Едварда III в невиконанні васальних зобов'язань. Натомість Едвард III оголосив війну Франції. Однак рішучі дії англійці розпочали в 1340 р., майже знищивши французький флот біля мису Слейс. У цій битві французи втратили 200 суден і двох адміралів. Англійці, за свідченням хроніста, тоді досить зневажливо підняли французів на кпини: «Якщо б Господь дав рибі дар говорити, то вона заговорила б саме французькою, бо з'їла багатенько французів».

Після цієї перемоги англійський король переніс бойові дії на сушу. Його військо захопило Нормандію й вирушило у Фландрію, розраховуючи за її підтримки розпочати наступ на Париж. Основу англійської армії становила добре вишколена наймана піхота, гордістю якої були вправні стрільці-лучники. Їхні стріли пробивали рицарський обладунок на відстані майже 200 м. Французьке військо вирушило на північний схід, щоб зустріти англійців біля кордонів Фландрії. Майже все французьке військо складалося з розрізнених рицарських загонів, якими командували сеньйори. Французькі найманці-піхотинці були озброєні арбалетами, що випускали за хвилину не більше чотирьох стріл.

У **1346 р.** англійська та французька армії зустрілись у великій битві під містечком *Кресі*. Французькі рицарі загрузли в болоті й стали легкою мішенню для англійських лучників. У битві загинуло 1500 фран-

цузьких рицарів і лише три англійських. Після перемоги під Кресі англійський король повів свою армію на місто *Кале* — важливий порт на північному узбережжі Франції. Його мешканці чинили запеклий опір численному війську ворога. І тільки після 12-місячної облоги англійці заволоділи містом.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Жителі Кале дуже розлютили англійського короля. Він став вимагати привселюдної страти шести найшанованіших городян. Тільки за цієї умови Едвард III погоджувався не вчиняти в місті розбою та різанини. І шестеро сміливців погодилися прийняти смерть заради спасіння рідного міста. Дружина Едварда III королева Філіппа на колінах вимолила для них пощаду. Та попри це розправа над городянами була жорстокою. Їм було наказано швидко покинути місто, яке відразу ж заселялось англійцями. Порт Кале став надійною опорою Англії на континенті.

Становище Франції було критичним. Ситуацію ускладнила ще й епідемія чуми наприкінці 40-х років XIV ст., що забрала життя більшої кількості воїнів, ніж їх загинуло в боях. Восени 1356 р. наступник Філіппа VI король *Іоанн II Добрий* (1350–1364) розпочав битву біля міста *Пуатьє* із сином англійського короля Едварда III, якого за колір обладунку прозвали «Чорним Принцом». Маючи шанс перемогти, французи знову зазнали поразки й утратили майже 6 тис. воїнів. Французький король Іоанн II Добрий і його молодший син Філіпп потрапили в полон до англійців.

4. Народні повстання

Управління Францією тимчасово перейшло до старшого сина Іоанна II Доброго — *дофіна* Карла. Він вирішив запровадити нові податки для озброєння армії та викупу короля Іоанна II Доброго з полону. Проте Генеральні штати не схвалили це рішення, і 1358 р. Париж охопило полум'я повстання. Невдоволених очолив купецький старшина, прево́ Парижа Етьєн Марсель.

Тим часом на півночі Франції повстали селяни. Серед основних причин повстання — господарська розруха, збільшення феодалських рент і податків, епідемія чуми, що забрала від третини до половини жителів країни. Дошкуляли селянам також постійні напади й грабунки як з боку

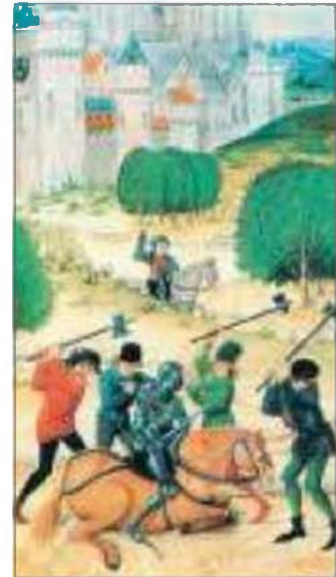

Дофін — із середини XIV ст. офіційний титул спадкоємця трону у Франції, що, як правило, надавався старшому синові короля. Назва походить від провінції Дофінé, яку отримував у володіння принц-спадкоємець.

англійців, так і з боку найманої французької армії. Селянське повстання розпочалося наприкінці травня 1358 р. і ввійшло в історію під назвою **Жакерія** (бо селян зневажливо прозивали «Жак-простак»).

Селяни нищили замки, спалювали податкові списки, убивали феодалів та їхні родини. Рух селян очолив **Гійом Каль**, який мав намір об'єднати 100-тисячне селянське військо з повсталими в Парижі городянами. Однак у червні 1358 р. його було підступно схоплено й страчено феодалами. Після цього рицарі та найманці раптово напали на селян і знищили їх. Відтак було погашено найбільші вогнища Жакерії та приборкано Париж.

Напад жаків на рицаря.
Мініатюра. XV ст.

5. Подвиг Жанни Д'Арк

Скориставшись смутою, Едвард III у 1359 р. висадився в Кале й повів свої війська на Париж. По дорозі англійці взяли в облогу місто Реймс, де Едвард III мав намір коронуватися на французький трон. Проте сильний опір жителів Реймса змусив його відступити.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Для французів місто Реймс мало виняткове значення. Адже, за легендами, саме на місці, де згодом збудували Реймський кафедральний собор, було охрещено й короновано Хлодвіга. Переказують, ніби під час обряду його коронації білий голуб приніс із небес амфору зі священним елеєм, яким згодом помазували при сходженні на престол королів Франції. Уважалося, що тільки після церемонії миропомазання влада короля ставала законною в уяві васалів і підданих. Миропомазаний король отримував від ієрархів церкви обручку, що символізувала його заручини з Богом, і верховну владу над духовенством, а від світських феодалів — меч і остроги — ознаки верховного командувача й зверхника рицарства. Для українців Реймс цікавий ще й тим, що в ньому зберігається Євангеліє, можливо, привезене донькою Ярослава Мудрого — Анною.

Собор у Реймсі.
XII–XIII ст.

У 1360 р. в селі Бретинії дофін Карл підписав з англійським королем мирний договір. За Англією було визнано право на Гасконь, Гієнь, Пуату та Кале. Французи також гарантували англійцям видачу викупу за Іоанна II Доброго. Водночас Едвард III зрікся претензій на французький трон.

Після укладення миру Іоанна II Доброго під чесне слово короля було відпущено з полону додому. Проте 1364 р., коли у Франції виникли труднощі зі сплатою викупу, король Іоанн II як справжній рицар повернувся до Англії, де й помер. Новим королем Франції став його син, дофін Карл, відомий як **Карл V Мудрий (1364–1380)**. Він виявився здібним державцем. Розпочав своє правління з реформ: упорядкував систему збирання податків, запустив в обіг стабільну монету — золотий франк, наповнив державну скарбницю, зміцнив дисципліну в армії.

Після смерті Карла V трон перейшов до його 12-річного сина Карла VI (1380–1422). Однак досить швидко в нього стали проявлятися ознаки серйозної психічної хвороби. Часті спалахи люті короля змінювалися періодами повної бездіяльності та байдужості до всього. Народ сприймав хворобу Карла як вияв Божої волі й заклик до терпіння, тому покійно зносив усі біди, зумовлені слабкістю центральної влади.

Безлад у французькій державі спонукав до рішучих дій англійського короля Генріха V Ланкастера, який висадив 30-тисячне військо в гирлі річки Сени. Англійці вирушили в глиб Нормандії, грабуючи міста й села. Восени 1415 р. в битві під **Азенкур** французьке військо було вщент розгромлене. Цікаво, що союзником англійців став також герцог Бургундський, за сприяння якого вони здобули Париж. Тяжкохворий Карл VI у 1420 р. підписав принизливий мир у Труа, за яким Франція мала співіснувати в персональній унії з Англією. Проте 1422 р. Генріх V і Карл VI померли. Французький дофін Карл, який проголосив себе королем **Карлом VII (1422–1461)**, продовжив боротьбу.

Ж. Фуке.
Портрет Карла VII.
XV ст.

У 1428 р. англійці взяли в облогу Орлеан. Французів охопив жах, повсюдно панував хаос. У цей непростий час у військо прибула Жанна Д'Арк із села Домремі.

Дотепер походження Жанни оповите таємницею. Можливо, вона належала до знатної, але збіднілої рицарської родини, яка за способом життя нагадувала селянську. За іншою версією, Жанна була зведеною сестрою короля Карла VII. Поширеною є думка про те, що дівчина народилася в простій селянській сім'ї. Відомо, що Жанна зростала дуже набожною, виховувалася в душі християнської моралі. Саме тоді серед зневіреного люду побутували різні легенди та пророц-

тва, що нещастя Франції може спокутувати чиста, юна й щира душею діва. Вона, мовляв, прийде з дубового гаю. А поселення на кордоні Шампані й Лотарингії, де проживала родина Жанни, дуже нагадувало місцевість, про яку переповідав люд.

Після того як на рідне село Жанни напали бургундці й жителі змушені були ховатися в довколишніх лісах, у дівчинки почалися видіння. Їй вчувалися голоси святих, які закликали її зняти облогу Орлеана, добитися коронації Карла VII в Реймсі, звільнити Париж. Видіння не припинялися, і Жанна поїхала до Карла VII. Король повірив 17-річній дівчині й дозволив разом із військом вирушити на допомогу Орлеану. На десятий день після прибуття Жанни до міста облогу було знято й англійців розбито. Так здійснилося перше пророцтво. Жанна Д'Арк стала народною героїнею.

Ж. Енгр. Жанна Д'Арк на коронації Карла VII в Реймському соборі. 1854 р.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XV ст. З «Щоденника облоги Орлеана» про в'їзд у місто французького війська під проводом Жанни Д'Арк

Їх зустрічали воїни гарнізону та городяни, чоловіки й жінки з факелами в руках. Вони раділи так, наче до них із небес спустився сам Господь, — і не безпідставно: їм довелося пережити такі незгоди й такі страждання, що вони вже майже втратили надію на допомогу та порятунок... Ось чому всі вони — і чоловіки, і жінки, і діти — дивилися з великою любов'ю на цю просту дівчину, у яку, як їм сказали, уселилася Божа благодать. Була така страшна тиснява через те, що кожен хотів доторкнутися до неї або до її коня, що навіть один із факелоносців випадково підпалив її штандарт. І тоді вона пришпорила коня й так спритно загасила полум'я, ніби була досвідченим воїном. Солдати сприйняли це як велике диво, і городяни погодилися з ними.

1. Чому жителі Орлеана так раділи Жанні Д'Арк?
2. Як вони виявляли цю радість?
3. Чи сприймали орлеанці Жанну Д'Арк як послану їм Господом визволительку?

Згодом французи здобули ряд перемог, які завершилися розгромом англійців у долині Луари. Тоді Жанна запропонувала Карлові VII виступити в похід на Реймс. Увесь шлях, а це 300 км, французька армія пройшла за два тижні. Карл був урочисто коронований у Реймсі. Так здійснилося й друге пророцтво.

Страта Жанни Д'Арк.
Мініатюра. XV ст.

Потім навколо Жанни стали відбуватися дивні речі. Заздрісники намагалися посіяти в душі Карла VII недовіру до неї. Дівчина кілька разів пропонувала королю прискорити воєнні дії й піти на Париж, але марно. Тоді Жанна на свій страх і ризик із невеликим загonom відданих людей вирушила на Париж і намагалася взяти місто штурмом, однак зазнала поразки. Її третє пророцтво чомусь не збулося. Під час однієї із сутичок Жанну було поранено, і вона потрапила в полон до бургундців. А ті за величезні гроші продали дівчину англійцям. Жанну перевезли до Руана, центру англійських володінь у Франції, і віддали на суд інквізиторів як чаклунку та єретичку. Після року слідства, допитів і тортур 30 травня 1431 р. її привселюдно спалили на площі в Руані. Прикро, але Карл VII навіть не подумав визволити свою рятівницю. Тільки у XX ст. католицька церква визнала Жанну Д'Арк святою.

6. Завершення Столітньої війни й об'єднання Франції

Смерть Жанни Д'Арк, як на те сподівались англійці, не змінила хід війни. Французькі війська продовжували успішно наступати. Бургундський герцог, усвідомивши безнадійність становища англійців, поспішив примиритися з французьким королем. Уже навесні 1436 р. Карл VII зайняв Париж.

Він став проводити реформи, розпочаті колись Карлом V Мудрим. За підтримки Генеральних штатів Карл VII добився запровадження постійного податку. У реформуванні фінансів королівства значну роль відіграв талановитий банкір Жак Кер. Завдяки стабілізації фінансового становища країни Карл VII провів військову реформу. Вона передбачала створення постійної армії, яка перебувала б на державному утриманні. Королівським васалам заборонялося мати озброєні загони. Відтепер війну можна було провадити незалежно від політичних уподобань рицарства.

У 1453 р. французи повністю звільнили від англійців територію своєї країни. Англія зберегла на материку лише порт Кале, який утриму-

вала ще понад 100 років. Столітня війна завершилася, хоча мирний договір між Англією та Францією підписаний не був. Франція відстояла свою незалежність. Із війни французи вийшли палкими патріотами своєї держави.

Перемога Франції в Столітній війні створила передумови для завершення її політичного об'єднання. Із цим завданням успішно впорався син і спадкоємець Карла VII король **Людвік XI (1461–1483)**. Це був досвідчений політик і неперевершений дипломат, хоча за натурою — підступний інтриган. За вміння загнати своїх противників у глухий кут за допомогою хитрощів і обману Людвіка XI прозвали «світовим павуком». Навіть власного сина Людвік XI почвав: «Хто не вміє хитрувати, той не вміє панувати».

Найсильнішим і найнебезпечнішим супротивником Людвіка XI на шляху до об'єднання Франції був його васал (герцог бургундський) **Карл Сміливий**. До володінь останнього належало не тільки герцогство Бургундія, а й Нідерланди та землі вздовж Рейну. За своєю військовою силою та політичним впливом Карл Сміливий нічим не поступався королю, а багатством його навіть перевершував. Герцог міг дозволити собі утримувати такий величний двір, який своєю розкішшю не поступався найвишуканішим королівським дворам Європи. Тому цілком закономірно, що він прагнув створити незалежну Бургундську державу. Про свої наміри герцог висловлювався досить відверто: «Я так люблю Францію, що волів би бачити в ній шістьох правителів замість одного». Тож зрозуміло, що боротьба Людвіка XI з Карлом Сміливим була неминучою.

Потрібно визнати, що Карл Сміливий був гідним супротивником і спочатку успіх був на його боці. Однак Людвік XI збунтував проти Карла Сміливого його ворогів, і, заохочені грошима, лотарингці та швейцарці оголосили війну герцогові. В одній із битв 1477 р. бургундська армія була розбита, а Карл Сміливий загинув. Одразу після цього Людвік XI приєднав до своїх володінь графство Пікардію та основну частину Бургундського герцогства, а згодом — графство Прованс. За правління Людвікового сина, короля Карла VIII (1483–1498), до Франції відійшло й герцогство Бретань.

Отже, наприкінці XV ст. об'єднання Франції було практично завершено й вона стала однією з найбільших держав Західної Європи.

Д. Обер. Карл Сміливий із васалами й придворними. 1459 р.

Філіпп IV Красивий, Столітня війна (1337–1453), Жакерія, дофін, Жанна Д'Арк.

1. Покажіть на карті (с. 123), які французькі землі належали Англії до 1337 р.
2. Чому в битвах у 1346 р. та 1356 р. перемагали англійці?
3. Згадайте 1453 р. Які дві події збігаються в часі?

4. Назвіть причини *Жакерії*. Чому повстання отримало таку назву?
5. Що стало приводом для початку Столітньої війни?

6. Наведіть приклади централізації та децентралізації влади у Франції.
7. Як розлучення Людовіка VII з Альєнорою Аквітанською позначилося на подальшій історії країни?
8. Які верстви населення підтримували королівську владу в боротьбі за об'єднання Франції? Обґрунтуйте відповідь.
9. Визначте наслідки Столітньої війни для Англії та Франції.

10. Жан де Жуанвіль пише: «Чи є тут хто-небудь із скаргою?» Складіть скаргу від імені селянина, феодала, майстра, підмайстра чи студента університету тощо.
11. Життя Жанни Д'Арк — подвиг чи диво? Чому населення її підтримало, а король — ні?

§12. АНГЛІЯ

- Покажіть на карті (с. 137) Британські острови. Які народи їх населяли?
- Пригадайте, як нині називаються складові частини Великої Британії.
- Пригадайте, який англосаксонський король відбив останній напад вікінгів на Англію.

1. Вільгельм Завойовник

Як відомо, після смерті 1066 р. Едварда Сповідника англосаксонська знать обрала своїм королем Гарольда. Проте претензії на англійську корону висунув нормандський герцог Вільгельм, далекий родич Едварда Сповідника, який восени 1066 р. переправився через Ла-Манш і висадився на південному узбережжі Англії. Відбивши напад норвежців, Гарольд виступив назустріч завойовникам і став очікувати герцога Вільгельма біля міста *Гастінгса*. Тут 14 жовтня 1066 р. й відбулася кровопролитна битва, у якій англосаксонське військо було розбите, а король Гарольд загинув.

БРИТАНСЬКІ ОСТРОВИ у VII – XI ст.

УЕЛЬС Землі бриттів, скоттів і пиктів

ВЕССЕКС Королівства англів, саксів та ютів у VII ст.

Похід нормандського герцога Вільгельма проти Англії 1066 р.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Донька останнього англосаксонського короля Гарольда — Гіда (Гіта) (?–1107) — була першою дружиною князя Володимира Мономаха. Після загибелі батька родичі вивезли її до Швеції, а звідти вона прибула до Києва. Померла Гіда 1107 р. У шлюбі з нею князь Володимир Мономах мав кількох дітей. Серед них і Мстислав, князь новгородський, білгородський, у 1125–1132 рр. — великий князь київський. Він став останнім великим князем київським, влада якого поширювалася на всі руські князівства, на всю Русь.

Жителі Лондона, побоюючись погромів, самі відчинили Вільгельмові міську браму. Герцог Нормандії став королем Англії й увійшов у історію як **Вільгельм Завойовник** (1066–1087). Однак пройшло кілька років, перш ніж король і його рицарі підкорили англосаксів. Вільгельм зберіг поділ країни на графства, на чолі яких стояли шерифи. Щоб утримувати в покорі місцеве населення, король наказав спорудити в кожному графстві добре укріплений замок.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Найбільш знаним замком цієї епохи є лондонський Тауер, розташований на березі р. Темзи. Він був збудований Вільгельмом Завойовником, хоча, за переказом, його мури нібито зведено ще зусиллями Юлія Цезаря. У давнину Тауер був королівським палацом, державною в'язницею, місцем катувань і страт. Оточений могутніми фортечними стінами, давній Тауер, здається, ще переховує у своїх численних закутках тіні колишніх в'язнів. Нині там зберігаються королівські коштовності й діє музей старовинної зброї. На галявині перед замком завжди можна побачити зграю чорних круків. Держава щорічно виділяє додаткові кошти гарнізону Тауера для годування цих птахів. Адже, згідно з давнім пророцтвом, Британська монархія процвітатиме до тих пір, поки круки не відлетять з Тауера.

Англосаксонська знать, яка чинила опір нормандцям, була повністю позбавлена своїх володінь. Відібрані землі Вільгельм роздав своїм рицарям, з яких згодом виокремилися найбагатші — *барони*. Розподіляючи землі між новими власниками, Вільгельм проводив досить виважену політику: володіння великих феодалів зосереджувалися не в одному, а в різних районах країни. Нові феодали завдячували своїми земельними багатствами королю, а отже, ставали залежними від нього більше, ніж на континенті.

Безпосередніми васалами короля були барони. Проте Вільгельм вимагав васальної служби не тільки від баронів, а й від їхніх васалів. Усі рицарі,

чийми б васалами вони не були, давали клятву вірності королю й на його вимогу зобов'язувалися служити в королівському війську. На відміну від Франції, правило «васал мого васала не мій васал» в Англії не діяло.

У 1086 р. за наказом Вільгельма було проведено перепис усіх земель для виявлення прибутків феодалів, визначення їхньої васальної служби й податків. Спеціальні королівські посланці на місцях з'ясовували, скільки землі в кожному поселенні, хто його власник, яка кількість селян тут проживає, яким майном володіє кожна сім'я тощо. Такі свідчення збиралися надзвичайно ретельно. Жителі говорили: «Як ніщо не приховається в день Страшного суду від Божого ока, так нічого не вдасться втаїти від людей короля». Саме тому цей перепис назвали «*Книгою Страшного суду*». Чимало вільних селян, які не розуміли французької, було записано залежними. Чисельність населення Англії, за даними «Книги Страшного суду», становила приблизно 1,5–2 млн осіб.

2. Правління перших Плантагенетів

Спадкоємці Вільгельма Завойовника продовжували його традиції в справі зміцнення королівської влади. Уже за правління Вільгельмового молодшого сина **Генріха I (1100–1135)** було зроблено вдалу спробу впорядкувати адміністрацію, суд і фінанси королівства. Значну роль стала відігравати постійна королівська рада. До її складу входили канцлер, скарбник, а також найбільш віддані королю великі феодалі. Було створено й фінансове відомство — *Палату шахової дошки*. Вона називалася так тому, що поверхні столів тут за формою нагадували шахівниці. На них ставилися й пересувалися, відповідно до потреби, мішечки з грошима чи викладені стовпчиками монети. Оскільки бухгалтерських обліків тоді ще не знали, необхідні розрахунки проводилися в такий спосіб. Палата шахової дошки відала збором податків і перевіряла фінансові звіти шерифів.

Після смерті Генріха I в Англії упродовж 19 років тривала виснажлива міжусобна війна. Вона закінчилася в 1154 р. Королем Англії став правнук Вільгельма Завойовника граф Анжу — **Генріх II Плантагенет (1154–1189)**. Він став засновником династії Плантагенетів (1154–1399). Генріх II володів значними територіями у Франції (Анжу, Нормандія, Аквітанія та ін.), які з його сходженням на трон були приєднані до Англії.

Французький король Філіпп II та англійський король Генріх II Плантагенет.
Мініатюра. XIII ст.

Зрозуміло, що такою велетенською державою управляти було не легко. Незважаючи на молодий вік, Генріх II зумів приборкати непокірних баронів. Він наказав зруйнувати їхні замки, а на посади шерифів призначив своїх довірених осіб.

Одним із найважливіших заходів Генріха II стало проведення *судової реформи*. Він запровадив *суд присяжних*: залучення до розгляду справи 12 осіб від дрібного рицарства або вільного селянства. Під присягою (звідси — присяжні) вони повинні були назвати шерифу та суддям імена підозрюваних у скоєнні злочину. Верховним у державі став королівський суд. Будь-яка вільна людина за відповідну плату могла перенести розгляд своєї справи із сеньйоріального суду до королівського.

Крім судової, Генріх II провів і *військову реформу*. Після нормандського завоювання військові сили англійських королів склалися з народного ополчення та феодалного війська, у якому по 40 днів на рік несли службу всі васали. Генріх II дозволив феодалам відмовлятися від несення служби, сплачуючи за це своєрідний військовий податок — *щитові гроші*. Так король отримав можливість наймати постійне військо, яке воювало стільки, скільки він вимагав, і став менше залежати від збройних сил феодалів.

Генріх II намагався підпорядкувати своєму впливові й англійську церкву. Він вимагав, щоб вибори єпископів та абатів відбувалися за його участі, а також прагнув контролювати церковні суди. Цей задум гнівно засудив архієпископ *Томас Бекет*. Критика настільки обурила короля, що він спересердя сказав: «Невже з-поміж усіх боягузів, яких я годую, не знайдеться нікого, хто врятував би мене від цього жалюгідного святенника?» Група придворних кинулася в собор, де Томас Бекет саме правив месу, і вбила його біля вівтаря. Цей ганебний учинок викликав шквал обурень. Не залишився осторонь і Пана Римський,

Пам'ятник королю Річарду. м. Лондон

який змусив англійського короля привселюдно покаятися на могилі архієпископа й припинити втручання в церковні справи.

Зміцнення королівської влади гнітило норовливу англійську знать, яка неодноразово організовувала заколоти й піднімала повстання проти Генріха II. У 1189 р. було розкрито велику змову проти короля, у якій брали участь його дружина Альєнора Аквітанська та їхні сини — Річард та Іоанн. Очевидно, Генріхові було важко це пережити, і того ж року він помер. Англійський трон посів його син *Річард (1189–1199)*, який ще за життя отримав прізвисько *Левове Серце*.

Річард народився в Англії, молоді роки провів у Аквітанії, на батьківщині своєї матері, де здобув добру освіту. З дитинства він захоплювався поезією, навіть пробував писати вірші. Річард майстерно володів зброєю та часто перемагав на рицарських турнірах, пристрасно любив полювання й небезпечні пригоди. Англіїці сприймали його як «рицарського» короля, життя якого минало в безконечних мандрах. Загалом за весь час свого правління Річард не провів в Англії й повного року, навіть не вивчив англійської мови. Він розглядав Англію як невичерпне фінансове джерело для утримання армії, що приносила йому славу й задоволення.

Невдовзі після коронації Річард вирушив у Третій хрестовий похід, під час якого захопив острів Кіпр і фортецю Акру. Коли король таємно повертався з походу до Англії, то потрапив у полон до свого давнього недруга — герцога австрійського. Після полону Річард, пробувши в Англії всього кілька тижнів, подався до Нормандії, де розпочав підготовку до війни з французьким королем Філіппом II Августом. Живим до Англії йому повернутися не судилося. У 1199 р. Річард зазнав смертельного поранення отруйною стрілою. Це сталося в рідній йому Аквітанії під час облоги замку, у якому начебто було сховано скарби його батька Генріха II. Незадовго до смерті Річард визнав спадкоємцем англійського трону свого молодшого брата Іоанна.

3. «Велика хартія вольностей» і виникнення англійського парламенту

Король **Іоанн (1199–1216)** у результаті невдалої для Англії війни з Філіппом II Августом утратив у Франції більшу частину родових маєтностей Плантагенетів. За це сучасники нарекли його зневажливим прізвиськом **Безземельний**. Військові поразки, постійне вимагання щитових грошей викликало в підданих справжню ненависть до короля.

Ситуацію загострив і конфлікт із Папою Римським Інокентієм III. Іоанн Безземельний відмовився підтримати кандидата Папи Римського на посаду архієпископа Кентерберійського (главу католицької церкви в Англії). Інокентій III відлучив Іоанна Безземельного від церкви, тому над королем нависла небезпека втрати трону. Папу Римського підтримало майже все населення Англії. Наляканий король визнав себе васалом Папи Римського й зобов'язався щорічно виплачувати йому велику суму грошей.

Усе це викликало обурення народу, який підтримав у 1215 р. заколот баронів — вони ввійшли в Лондон без бою. Іоаннові нічого не залишалось, як капітулювати. Підкоряючись силі, 15 червня 1215 р. він підписав підготовлений баронами документ під назвою «**Велика хартія вольностей**».

Статті хартії гарантували недоторканність володінь баронів і церкви. Король зобов'язувався не стягувати зі своїх васалів поборів більше, ніж установлено звичаєм, не накладати непомірних штрафів, опікуватися торгівлею, обіцяв захист від свавілля королівських чиновників, підтверджував недоторканність міських привілеїв тощо.

«Велика хартія вольностей» стала першим документом у світі, що проголошував *принцип недоторканності особи — основу прав людини й громадянина*.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

Статті з «Великої хартії вольностей»

12. Ні щитові гроші, ні [будь-яка] інша грошова допомога не повинні збиратися в королівстві нашому інакше, як за згодою загальної ради королівства нашого...

14. Щоб мати загальну раду королівства при оподаткуванні грошовою допомогою... або для оподаткування щитовими грошима, ми накажемо покликати архієпископів, єпископів, абатів, графів і старших баронів нашими листами кожного окремо...

39. Жодна вільна людина не буде заарештована й ув'язнена, або позбавлена майна, або оголошена поза законом, або вигнана, або яким-небудь [іншим] способом знедолена... інакше, як на підставі законного вироку рівних їй... і за законом країни.

61. Ми [король] створюємо і даємо ... гарантію, а саме: щоб барони обрали двадцять п'ять баронів із королівства... які повинні всіма силами дотримуватися й охороняти та примушувати дотримуватися миру й вольностей... І коли ми або хто-небудь зі слуг наших... яку-небудь зі статей ... порушимо... , ті двадцять п'ять баронів ... будуть ... утискати нас... шляхом захоплення замків, земель, володінь і всіма іншими способами, якими можуть, поки не буде виправлено [порушення] згідно з їхнім рішенням...

1. Які події спричинили підписання хартії? 2. Інтереси яких верств населення захищала хартія? 3. Який принцип проголошувався в пункті 39? 4. Який орган влади мав право контролювати виконання хартії? Чи мав король необмежену владу?

Проте Іоанн Безземельний не збирався виконувати нав'язану йому «Велику хартію вольностей». Він звернувся за допомогою до Папи Римського. Той став на бік короля, і війна з баронами відновилася. Важко прогнозувати, чим би вона закінчилася, якби не раптова смерть Іоанна Безземельного. Королем було проголошено його малолітнього сина Генріха III (1216–1272), і вся влада опинилася в руках баронів.

Коли ж Генріх III досяг повноліття й почав правити самотійно, він став на шлях продовження політики свого батька. Це викликало озлоблення серед англійських баронів, і 1258 р. вони підняли зако-

лот, унаслідок якого Генріха III було усунуто від влади. Протистояння між баронами й королем вилилося в громадянську війну. Серед баронів виокремився лідер — граф *Симон де Монфор*. Очолюване ним військо розгромило королівські загони. Генріх III і спадкоємець трону принц Едвард потрапили в полон. Правителем Англії став Симон де Монфор. У січні 1265 р. він скликав збори королівства. Сюди, крім баронів і єпископів, було запрошено також представників від рицарства та городян. Так з'явився англійський *парламент* (з фр. *parler* — говорити).

Невдовзі принц Едвард зумів утекти з полону, очолив королівську армію й розгромив військо Симона де Монфора. Самого Монфора було вбито.

Повернувши собі владу, Генріх III, а відтак і його спадкоємець Едвард I не знищили парламент, він продовжував діяти. Спочатку основна функція парламенту полягала в затвердженні податків. Згодом він отримав ще й право видавати закони. У середині XIV ст. англійський парламент розділився на дві палати — *палату лордів* і *палату громад*. У палаті лордів засідало вище духовенство та світська знать. А в палаті громад — рицарі графств і представники міст. Тут одразу намітився союз рицарства й міської верхівки. В англійському парламенті, на відміну від Генеральних штатів Франції, представники цих двох станів діяли спільно. Тому палата громад мала неабиякий вплив на політичне життя Англії. З виникненням парламенту в Англії зародилася нова форма феодальної держави — *становая монархія*.

4. Англія в XIV–XV ст. Війна Червоної та Білої троянд

У 1348 р. англійський народ пережив жахливе лихо. Це була епідемія чуми — «чорна смерть», що забрала майже третину населення країни. Феодали, багаті купці й цехові майстри зіткнулися з проблемою, де взяти необхідну кількість робітників та як зберегти стару оплату праці. Щоб задовольнити їхні інтереси, королівська влада в другій половині XIV ст. видала низку законів, які відомі як «робітниче законодавство». Усі здорові чоловіки та жінки віком від 12 до 60 років без власної землі й інших засобів до життя були змушені найматися на роботу за таку ж платню, яка існувала до епідемії чуми. За відмову працювати на таких умовах загрожував штраф, ув'язнення й таврування розпеченим залізом.

Запровадження «робітничого законодавства» та воєнного податку для продовження Столітньої війни призвело до селянського повстання, яке очолив покрівельник *Уот Тайлер*. Повстання спалахнуло **1381 р.** й охопило значну частину Англії.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Разом з Уотом Тайлером повстання 1381 р. очолив Джон Болл — священник із Йорка. З початку 60-х років XIV ст. він мандрував країною, закликаючи до церковної реформи й утвердження соціальної рівності. Серед простолюду особливо славилася його проповідь: «Коли Адам орав, а Єва пряла, хто ж тоді був дворянином?». Цей вираз у народі став крилатим.

Загони повсталих громили монастирі й маєтки феодалів, відбирали зерно, худобу та інше майно, спалювали документи з переліком селянських повинностей. Особливо жорстоко селяни розправлялися зі збирачами податків і королівськими суддями. Підтримані міською біднотою, повсталі ввійшли в Лондон. Вони вірили в справедливого короля, який прагне добра для свого знедоленого народу. Король Річард II був змушений погодитися на перемовини з повстанцями. Під час зустрічі з королем Уота Тайлера було віроломно вбито. Розправа чекала й на інших.

Повстання Уота Тайлера вплинуло на подальшу долю англійського суспільства. Королівська влада пішла на поступки: було дещо зменшено податки й пом'якшено «робітниче законодавство». Прискорився процес звільнення селян від поземельної залежності й переведення їх на грошову ренту.

У 1399 р. до влади в Англії прийшла династія **Ланкастерів**. За правління Генріха VI, який був психічно хворим, свої претензії на трон висунув герцог Річард Йорк, далекий родич короля. Герб Ланкастерів прикрашала червона троянда, а герб Йорків — біла, тому криваве тридцятилітнє протистояння між ними ввійшло в історію під назвою **війна Червоної та Білої троянд (1455–1485)**. Події розгорталися то на користь одного, то на користь іншого роду. У кривавих сутичках гинули і Йорки, і Ланкастери.

В одній із таких битв Річард Йоркський загинув. На чолі йоркської партії став його син Едвард. Він здобув кілька перемог над ланкастерцями, захопив Лондон і був проголошений королем під іменем Едварда IV. Проте з його приходом до влади кровопролиття тривало.

Незабаром боротьба розпочалася й серед самих Йорків. У 1483 р. Едвард IV раптово помер. Королем мав стати його 12-річний син Едвард. Проте владу захопив Річард Глбстер, рідний брат покійного короля Едварда IV. Він почав правити під іменем Річарда III. Натомість Едварда та його молодшого брата було ув'язнено в Тауері. Там хлопчиків і вбили.

Проти Річарда III об'єдналися ланкастерці та частина баронів йоркців. Вони звинуватили його в узурпації влади, підняли проти нього повстання й висунули на трон Генріха Тюдора, який доводився Ланкас-

терам далеким родичем. Новий претендент на трон зібрав у Франції армію й висадився в Англії. У 1485 р. поблизу містечка Б'оворт між військами Генріха Тюдора й короля Річарда III відбулася вирішальна битва. Військо Річарда III зазнало поразки, а сам він загинув. Генріха Тюдора тут же було проголошено королем. Він посів трон під іменем **Генріха VII**.

Війна Червоної та Білої троянд закінчилася. Генріх VII узяв шлюб із представницею династії Йорків і започаткував нову королівську династію — **Тюдорів**. Їхнє одруження припинило довгорічне протистояння двох знатних родів, чії символи — червона й біла троянди — почали прикрашати один герб.

Вільгельм Завойовник, «Книга Страшного суду», Генріх II Плантагенет (1154–1189), «Велика хартія вольностей» (1215), парламент, станова монархія, війна Червоної та Білої троянд (1455–1485), селянське повстання Уота Тайлера (1381).

1. Визначте, які події пов'язані з наведеними датами.
1066 р.; 1215 р.; 1265 р.; 1445–1485 рр.
2. З якою метою англійський король Вільгельм Завойовник наказав провести перепис усіх земель і населення країни? Чому перепис земель було названо «Книгою Страшного суду»?

3. Визначте, яка подія відбулася раніше.
  - Повстання під проводом Уота Тайлера в Англії чи Жакерія у Франції;
  - скликання Генеральних штатів чи англійського парламенту;
  - підписання Верденського договору чи «Великої хартії вольностей»;
  - нормандське завоювання Британських островів чи захоплення хрестоносцями Константинополя.
4. Поясніть значення понять і термінів «лорд», «парламент», «палата лордів», «палата громад», «барони», «щитові гроші», «робітниче законодавство».
5. Чому короля Вільгельма називали *Завойовником*, а короля Іоанна *Безземельним*?
6. Поясніть, чому в Англії централізована держава виникла раніше, ніж у Франції.
7. Чи вплинула реформаторська діяльність Генріха II Плантагенета на зміцнення королівської влади в Англії?

8. Визначте з поданого переліку основні ознаки англійського парламенту:
  - постійно діючий орган;
  - складався з двох палат;
  - король скликав парламент за необхідності;
  - згодом став органом законодавчої влади;

- парламент — це збори духовенства й дворянства;
  - уперше був скликаний у 1302 р.;
  - членами верхньої палати були вище духовенство й знать, нижньої — рицарі й городяни.
9. Порівняйте англійський парламент і Генеральні штати у Франції: мета скликання, періодичність роботи, склад, функції.

10. Визначте, про яку історичну особу йдеться в поданих уривках.
- «Король-рицар, король-поет. Полюбляв турніри, полювання, небезпечні пригоди. Брав участь у хрестових походах, уклав договір із Салах ад Діном. Помер, поранений отруйною стрілою»;
  - Тепер же Річмонд і Єлизавета,
Домів двох королівських спадкоємці,
Хай з волі Божої з'єднають руки,
А їх нащадки з Божого призову
Мир лагідний дадуть вікам майбутнім... (В. Шекспір «Річард III»).

§13. НІМЕЧЧИНА

1. Оттон I та утворення Священної Римської імперії

- У 843 р. був підписаний Верденський договір. Назвіть, хто його підписав і до яких наслідків це призвело.
- Покажіть на історичній карті держави, що були утворені за Верденським договором.

Східна частина імперії Карла Великого перейшла до Людовіка Німецького як окреме королівство, що об'єднувало землі чотирьох, фактично самостійних, герцогств: Швабії, Баварії, Франконії та Саксонії. Вони й становили ядро середньовічної Німеччини.

Процеси активного державотворення в німецьких землях відбувалися за правління **Оттона I (936–973)**, який після перемоги над угорцями в 955 р. поблизу Аугсбурга став наймогутнішим правителем Європи. Він прагнув установити контроль над папством і виношував плани завоювання Італії з метою відродження імперії на зразок велетенської держави Карла Великого.

Ситуація, що склалася в Італії, полегшувала Оттонові I здійснення його планів. Папство переживало глибокий занепад: знатні римські родини добивались усунення Папи Римського Іоанна XII з престолу й відкрито йому погрожували. Наляканий Іоанн XII попросив допомоги в Оттона I. Це стало приводом для воєнного походу німецького короля в Італію. Не зустрічаючи опору, Оттон I зайняв Рим і приборкав

місцевих феодалів. На знак вдячності в лютому 962 р. Папа Римський коронував Оттона I імператорською короною. Так була створена середньовічна *Німецька імперія*. З XIII ст. вона стала називатися *Священною Римською імперією*. Крім Німеччини, до її складу входили Північна й частково Центральна Італія, деякі слов'янські землі, частина Південної Франції. У першій половині XI ст. до імперії було приєднано ще й Бургундію.

У Священній Римській імперії були два найвищі авторитети — імператор і Папа Римський. Вони постійно змагалися за вищість. Сильні імператори, як Оттон I, виходили з цього протистояння переможцями. Оттон I боронив церкву, однак при цьому підпорядкував її своїй волі й змусив служити інтересам імперії. Самовладно розпоряджаючись церковними справами, він на свій розсуд призначав і звільняв єпископів і абатів. І навіть самого Папу Римського не могли вибрати без його згоди. Відтоді німецькі правителі вважалися захисниками церкви й паломництво до Рима на імператорську коронацію стало незмінним атрибутом їхнього правління.

Коронування Оттона I.
Мініатюра. X ст.

Імператорська
печатка Оттона I

2. Імперія й папство

У середині XI ст. на німецькому троні опинився малолітній король Генріх IV (1050–1106). Зрозумівши, що владна рука ослабла, світські й духовні феодалі вийшли з підпорядкування. У цей самий час у католицькій церкві визрівали сили, які виступали за проведення церковної реформи. Її прибічники прагнули посилити незалежність церкви від світської влади. Ці перетворення проводилися під керівництвом Папи Римського Григорія VII.

Через деякий час, уже ставши імператором, Генріх IV наважився на відкритий конфлікт із Папою Римським Григорієм VII, який заборонив світській владі втручатися в призначення єпископів. Так почалася боротьба за інвеституру. Протистояння між Генріхом IV і Григорієм VII переросло у відкриту війну. Невдачі в ній змусили Генріха IV скоритися долі й три дні на колінах вимолювати в Каноссі прощення в Папи. Однак на цьому боротьба не припинилася. Вона закінчилася в 1122 р., коли в місті Вормсі син Генріха IV — Генріх V — і Папа Рим-

ський Калікст II підписали компромісну угоду. Було встановлено, що єпископи обираються духовенством. У Німеччині імператор або його представник мав право бути присутнім на цих виборах і втручатися в їх перебіг. Після цього здійснювався обряд інвеститури. Імператор передавав новообраному єпископові скіпетр, тобто наділяв його світською владою над землями єпископства, а Папа Римський — перстень і посох — символи духовної влади та пастирського служіння. Тож імператор утрачав колишній вплив на церкву й потрапляв у залежність від знаті, яка стала на шлях створення *територіальних князівств*.

Унаслідок зміцнення позицій світських і церковних князів спадкова монархія в середньовічній Німеччині не утвердилася. Імператор міг проявити наполегливість і змусити князів ще за його життя обрати королем свого сина, проте призначати спадкоємця з власної волі він не мав права.

3. Італійська політика німецьких імператорів

Після смерті 1126 р. Генріха V в Німеччині розпочалася боротьба за трон. Німецькі князі готові були віддати голоси тому, хто надасть їм більше самостійності. Міцніли позиції й римських пап, від яких залежала коронація німецького короля імператорською короною. Спробу повернути імперії колишню могутність здійснили німецькі правителі з *династії Штáуфенів* (1138–1254). Яскравою постаттю серед них був імператор **Фрідріх I (1152–1190)**. Італійці дали йому прізвисько **Барбаросса** — «Рудобородий». Він мав неабиякий талант полководця та дипломата, був обдарованим, відважним, жвавим у спілкуванні, однак схильним до жорстокості.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XII ст. Італійський хроніст Ачербо Морена про Фрідріха I Барбароссу

Імператор походив із вельми знатного роду. Був середнього зросту, мав гарну поставу й стрункі ноги. Його ясне обличчя мало блідо-рожевий колір. Волосся було рудувате, кучеряве, вираз обличчя веселий — здавалося, що він постійно усміхається. Мав білі зуби, вельми гарні руки й привабливі вуста. Був завжди досить войовничий... До рис його характеру належали сміливість, безстрашність, спритність, красномовство. Був щедрим, але не марнотратним, обережним і далекоглядним у судженнях, кмітливим і розумним. До друзів і добрих людей був привітний, до злих — лютий і непримиренний. Любив справедливість і шанував закони, був богобоязливий і завжди готовий подати милостиню нужденним...

1. Як ставиться автор до імператора? Обґрунтуйте свою думку.
2. На що хроніст звертає увагу, описуючи зовнішність Барбаросси?
3. На які чесноти монарха вказує автор?

Ціною значних поступок Фрідріх I Барбаросса добився примирення з наймогутнішими німецькими князями й спрямував усі сили на підкорення Північної Італії. Хоча ця територія формально входила до складу Священної Римської імперії, вона, по суті, залишалася самостійною й підпорядковувалася німецьким королям лише тоді, коли там знаходилися їхні війська.

Упродовж свого правління Фрідріх I Барбаросса здійснив шість походів в Італію. Його приваблювали розвинені італійські міста, особливо Мілан.

У 1158 р., під час другого походу Фрідріха I Барбаросси в Італію, було переглянуто права ломбардських міст: імператор набув право призначати чиновників, управителів, карбувати монету, збирати податки, торгове мито тощо. Мешканці Мілана не бажали коритися. Фрідріх I узяв місто в облогу, яка тривала понад два роки. І тільки в березні 1162 р. виснажені голодом міланці були змушені здатися. Усе населення вийшло з міста: люди були босі, із мотузками на шиях, із посипаними попелом головами, зі свічками в руках. Мілан було зруйновано, його територію переорано, а свіжі борозни посипано сіллю на знак того, що це місце прокляте.

Страшна звістка про розправу з міланцями облетіла всю Італію. Для відсічі імператорові 22 міста об'єдналися в Ломбардську лігу, яку підтримав Папа Римський. У **1176 р.** ополчення Ломбардської ліги біля *Леньяно*, що неподалік від Мілана, розгромило імператорське військо. У руках переможців опинилася навіть зброя Фрідріха I Барбаросси. Він примирився з Папою Римським й визнав самоврядування північноіталійських міст.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Досягти порозуміння з Папою Римським Фрідріх I Барбаросса зумів ціною великого приниження. У 1177 р. на паперті собору св. Марка у Венеції відбулася процедура примирення імператора з Папою Римським. Вона нагадувала зустріч столітньої давності в Каноссі, коли Генріх IV три дні на колінах вимолював прощення. Тільки тепер гордий Барбаросса повинен був поцілувати папський черевик і тримати за вуздечку коня, який перевозив Папу Римського під час урочистостей.

Невдовзі Фрідріх I Барбаросса зумів частково затамувати гіркоту своєї поразки в Італії, улаштувавши шлюб свого сина Генріха зі спадкоємицею Сицилійського королівства, що дало змогу приєднати до Німеччини Південну Італію. Це означало серйозне погіршення позицій Папської держави, яка тепер була оточеною володіннями Штауфенів як з півночі, так і з півдня. Однак подальша доля ви-

явилася неприхильною до Фрідріха I Барбаросси: 1190 р., під час Третього хрестового походу, він безславно загинув — утопився в гірській річці.

4. Фрідріх II Штауфен

Спроби підпорядкувати Італію робили наступники Барбаросси — син Генріх VI (1190–1197) і внук **Фрідріх II (1212–1250)**. Фрідріх II народився в Сицилійському королівстві. Ще в трирічному віці він був проголошений спадкоємцем сицилійського трону. Після смерті Генріха VI малолітнього Фрідріха взяв під опіку Папа Римський Інокентій III. Саме він 1212 р. й допоміг юнакові стати німецьким королем. Через деякий час князі обрали Фрідріха II імператором Священної Римської імперії. Проте в Німеччині він почувався чужинцем і відвідав країну лише тричі, проживши там загалом майже 9 років.

Ставши імператором, Фрідріх II починає зміцнювати владу, насамперед у Сицилійському королівстві — перлині своїх володінь. Тут він запровадив зразкову систему управління, коли вся влада зосереджувалася в руках монарха. Королівський двір у столиці Сицилії — Палермо — відзначався особливою розкішшю й вишуканістю. Фрідріх II оточив себе візантійськими, арабськими та єврейськими вченими, цікавився питаннями математики, фізики, медицини, астрономії й філософії. Він навіть написав трактат про соколине полювання, став одним із фундаторів італійської поезії. У Неаполі імператор заснував університет.

Запровадження різноманітних податків дало змогу Фрідріхові II суттєво поповнити державну скарбницю. Завдяки цьому імператор збудував міцний флот і першим у Європі створив постійне військо, основою якого були сицилійці-мусульмани. Він мав також винятковий дипломатичний хист і під час Шостого хрестового походу зумів домовитися з єгипетським султаном про мирне повернення християнам Єрусалима. У цьому святому місті Фрідріх II сам поклав на свою голову корону й прийняв титул короля єрусалимського.

А. фон Рамберг.
Імператор Священної
Римської імперії Фрідріх II
у Палермо. 1865 р.

В И В Ч А Є М О Д Ж Е Р Е Л А

XIII ст. «Хроніка Фра Саламбене де Адамо» про Фрідріха II

Він був хитрим, лукавим, злим, агресивним, любив розкіш та інтриги... Разом із тим інколи демонстрував і позитивні якості, якщо бажав виявити свою доброту й прихильність; він любив розваги, був привітним, лагідним, діяльним; він умів читати, писати, співати, складати кантилени¹ й канцони²; він був вродливим, мав гарну поставу, хоча зросту був середнього... Він знав також безліч різних мов... Якби він був справжнім католиком і любив Бога, церкву й власну душу, то йому в цьому світі знайшлося б дуже мало рівних з-поміж правителів... Але ... він перекреслив усі свої позитивні риси, бо переслідував церкву Божу.

1. На які риси характеру автор звертає увагу в першу чергу? Як ви вважаєте, чому? 2. Як автор доводить, що імператор був освіченою людиною? 3. Як ви розумієте останнє твердження документа? 4. Чи можна сказати, що Фрідріха II звинувачено в ересі?

Єдиним невирішеним питанням залишалось підкорення Північної Італії. Тут імператор наштотхнувся на протидію незалежних італійських міст і папства. Тривала війна не принесла бажаної перемоги. У розпалі воєнних дій Фрідріх II несподівано помер.

Спадкоємець імператора Конрад IV безуспішно продовжував боротьбу з папством і північноіталійськими містами. На заклик Папи Римського в Сицилії висадився з військом брат французького короля Карл Анжуйський. У війні з Папою та анжуйцями загинули всі представники династії Штауфенів. Останнього з них було страчено 1268 р. в Неаполі. Від імперії відокремились Італія, Бургундія та Нідерланди. У цей час у Німеччині тривало «міжкоролів'я». Сильна колись країна розпалася на самостійні володіння — територіальні князівства. До рук князів перейшли головні функції державної влади.

5. Зміцнення територіальних князівств. Утворення Швейцарського союзу

Унаслідок падіння династії Штауфенів Священна Римська імперія втратила свою колишню силу. Німецькі духовні й світські князі стали

¹ *Кантилена* (із фр. *cantilena* — спів) — у середньовічній французькій поезії ліро-епічний вірш, покладений на музику.

² *Канцона* (іт. *canzone* — пісня) — жанр середньовічної лірики трубадурів Провансу: пісня про лицарську любов, пов'язана з культом Прекрасної дами.

майже незалежними правителями. Головне місце серед них посідали *курфюрсти* — князі, які володіли правом обирати короля. У 1273 р. вони обрали на трон графа Рудольфа Габсбурга (1273–1291), який походив із небагатого швабського роду.

Наприкінці XIII ст. Священна Римська імперія все ще залишалася найбільшою країною Західної Європи, хоча й роздробленою на окремі територіальні володіння, яких налічувалося більше ста. Водночас продовжували з'являтися нові державні утворення, наприклад **Швейцарський союз**, що виник у гірських долинах Альп.

Селяни альпійських областей не знали особистої залежності й звикли до волі. Найбільшою загрозою для них були Габсбурги, які мали тут маєтки. У 1291 р. для боротьби з Габсбургами три *кантони* (області) — Швіц (звідси — Швейцарія), Урі й Унтервальден — підписали Вічний союз самооборони. Так було покладено початок Швейцарському союзу. Представники кантонів запрягнулися спільно боронитися проти зовнішніх нападників. Намагання Габсбургів підпорядкувати собі вільні місцеві общини викликало в них активний протест.

У 1315 р. швейцарське селянське військо розгромило кінних рицарів Габсбургів. Новоутворений союз підтвердив свою спроможність відстоювати власну свободу. Він став центром гуртування інших кантонів. Формально Швейцарський союз залишався в складі Священної Римської імперії, хоча насправді був суверенною державою. Проте лише наприкінці XV ст., після тривалої та виснажливої боротьби, швейцарці добилися незалежності. Вони виявилися найкращими воїнами в Європі й мали попит як найманці (до речі, швейцарська гвардія й донині охороняє Ватикан і Папу Римського).

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

За легендою, повстання швейцарців підняв селянин **Вільгельм Телль**. Він відмовився принизливо кланятися капелюхові габсбурзького намісника Геслера, якого той повісив на стовпі біля свого будинку. Вільгельма Телля було схоплено. Грізний намісник наказав, щоб Телль як управний арбалетник стрілою збив яблуко з голови свого сина. Вільгельм Телль виконав цю божевільну примху. Хлопець при цьому не постраждав. Але коли Геслер спитав, для чого Телль сховав ще одну стрілу за пазухою, той відповів, що якби ненароком влучив у дитину, то ця стріла полетіла б у Геслера. Тоді намісник наказав ув'язнити Телля. Однак він зумів утекти, підстеріг і вбив Геслера, що й стало сигналом до повстання проти Габсбургів.

6. Німеччина в XIV–XV ст.

Для Німеччини XIV–XV ст. характерним було підвищення рівня міського життя, подальший розвиток ремесел (гірничої справи, ткацтва, книгодрукування) і торгівлі. Цьому сприяло вигідне розташування країни — на перехресті міжнародних торговельних шляхів. На початку XIV ст. в Німеччині було майже 3500 міст.

Проте економічний розвиток значно гальмувався політичною роздробленістю країни, що проявлялося у відсутності єдиної грошової системи, одиниць міри й ваги, у запровадженні численних митних зборів тощо. На дорогах банди грабували збіднілих рицарів, повсюдно панували неспокій, невпевненість у завтрашньому дні, страх за життя. Не було також постійної столиці як центру управління та торгівлі, культури й освіти, що свідчило про відставання імперії від інших держав Західної Європи. Слабкість центральної влади, недосконалість адміністративних структур пояснювалися передовсім залежністю німецького монарха від найвпливовіших князів (курфюрстів).

Від князівської всездозволеності найбільше страждали міста, які для захисту власних інтересів об'єднувалися в союзи. Як відомо, ще у XII ст. утворився Ганзейський союз, а в другій половині XIV ст. виникли *Рейнський і Швабський союзи*.

Тим часом князі всіляко намагалися не допустити посилення імператорської влади, обираючи на трон представників небагатих родів. У 1347 р. німецьким королем *Карлом IV Люксембурзьким* (1347–1378), а згодом імператором, було проголошено чеського короля Карла I. Щоб узаконити систему й порядок обрання короля (імператора) колегією із семи курфюрстів, він у 1356 р. видав *«Золоту буллу»*.

Булла зберігала імператорський титул, але наділяла курфюрстів великими правами (карбувати власну монету, стягувати мито, вершити суд, вести феодалні війни), що урівнювало їх з імператором. Це сприяло збереженню феодалної роздробленості.

У 1438 р. імператорська корона знову опинилася в Габсбургові. Цього разу надовго. Представники династії Габсбургів правили Священною Римською імперією до 1806 р. Уся сила Габсбургів була в їхніх власних спадкових землях. Вони, зокрема, володіли Австрією, Штирією, Каринтією, Крайною,

Пам'ятник Карлу IV.
м. Прага (Чехія).
1848 р.

Тіролем і частиною Швабії. Ці території Габсбурги намагалися всіляко розширити. Велику роль у цьому відіграла так звана шлюбна дипломатія, завдяки якій до своїх земель вони приєднали Нідерланди й отримали право на успадкування іспанської корони.

Уплив Габсбургів на решту території Німеччини був незначний. За словами одного хроніста, під час тривалого правління Фрідріха III Габсбурга (1440–1493) у Німеччині навіть почали забувати, що в країні взагалі є імператор. Натомість посилювалися князівські міжусобиці. Припинити їх Фрідріх III був неспроможний. Він не мав ні загальноімперських військ і податків, ні центрального судового й адміністративного апарату.

Становище імператорської й князівської влади в Німеччині наклало відбиток і на розвиток органів станового представництва. Однією з таких установ стало зібрання «імперських чинів», яке наприкінці XV ст. отримало назву *рейхстаг* (дослівно — «імперські дні»). Рейхстаги збиралися ледь не щороку, а іноді й частіше, і на них були присутні монарх із радниками або його представники. Тут зазвичай обговорювали політичну ситуацію та приймали імперські закони й лише зрідка розглядали проблеми економіки та фінансів. Рейхстаг мав три колегії (курії), які окремо одна від одної радилися й голосували: *Рада курфюрстів*, *Рада князів* і *колегія міст*.

У деяких князівствах існували *ландтаги* — збори представників світської знаті, духовенства й городян. Тут обговорювали найважливіші питання місцевого значення: ухвалення нових законів і призначення податків.

Усередині країни визрівало невдоволення існуючими порядками, особливо феодальною роздробленістю. Бюргерство було зацікавлене в політичній єдності й прагнуло реформ. Представники бюргерства вимагали припинити внутрішні війни, установити контроль міст над свавіллям князів, ліквідувати феодальні привілеї, запровадити єдине судочинство, грошову й митну системи, скасувати залежність селянства тощо. У цій програмі було закладено ідею перетворення Німеччини на централізовану державу. Однак утілювати її в життя князі не поспішали.

Оттон I (936–973), Священна Римська імперія, Фрідріх I Барбаросса (1152–1190), курфюрсти, Вільгельм Телль, «Золота булла» (1356), рейхстаг, ландтаги.

1. Назвіть події, які відбулися в 911, 962 і 1356 рр.
2. Хто з названих осіб був сучасником Оттона I: княгиня Ольга, Мешко I, Гуго Капет, Святослав Ігорович, Вільгельм Завойовник?
3. Поясніть значення понять і термінів «курфюрсти», «булла», «рейхстаг».

4. У чому полягала особливість монархічної влади в Німеччині?
5. Чому німецькі імператори хотіли завоювати Італію?
6. Поміркуйте, які суспільні стани населення в Німеччині були прихильниками, а які — противниками об'єднання країни.
7. Яким документом було закріплено феодальну роздробленість Німеччини?
8. Що пов'язує дати 1097 р. (Київська держава) і 1356 р. (Священна Римська імперія)?

9. Як позначилася німецька феодальна роздробленість на формі державного устрою сучасної Німеччини?
10. З курсу історії стародавнього світу згадайте, яке велике місто на півночі Африки спіткала така ж лиха доля, як Мілан.

§14. КРАЇНИ БАСЕЙНУ СЕРЕДЗЕМНОМОР'Я

1. Розвиток італійських міст

- Покажіть на історичній карті Апеннінський півострів.
- Яка держава знаходилася на Апеннінському півострові до 476 р.?
- Які варварські королівства було засновано на її території?
- Яке італійське місто-держава відіграло вирішальну роль у Четвертому хрестовому поході?

Після падіння Західної Римської імперії на багаті землі Італії зазіхали лангобарди й візантійці, франки й араби, нормани й німці. Країна складалася з численних незалежних герцогств, графств, маркізатів і єпископств.

Починаючи з IX ст. переважно в Північній і Середній Італії інтенсивно розвиваються міста. Вони досить швидко багатіли завдяки посередницькій торгівлі між Сходом і Заходом, ремісничому виробництву, кредитно-грошовим операціям. Так, Венеція, Генуя, Піза мали сильний флот і вели жваву торгівлю з країнами Середземномор'я. Деякі міста славилися окремими ремеслами. Мілан, наприклад, став центром зброярства, у Павії були найкращі кушніри, Лукка була відома виготовленням якісного сукна, Венеція — виробами зі скла.

Спочатку італійські міста перебували під владою сеньйорів, переважно єпископів. Уже в XI ст. міста Північної та Середньої Італії розпочали боротьбу за незалежність від місцевих сеньйорів. У результаті багато міст перетворилося на незалежні комуни, які очолювала *колегія консулів* (радників). Вона обиралася, зазвичай, на рік.

Поступово міста-комуни підпорядкували собі сільську округу, перетворивши селянські громади на колективного васала. Наймогутніші

з них стали міськими республіками зі своїм законодавством та адміністрацією, власним військом, правом карбувати монету, збирати мито тощо. У містах-республіках чітко розрізнялися такі групи населення: феодална знать (гранди), середні та дрібні феодала (капітани, вальвассори), торговці й ремісники (пополани), підмайстри та наймані робітники (плебс).

Деякі міста-республіки перетворилися на справжні середньовічні держави європейського зразка. Ідеться передусім про Венецію, Геную та Флоренцію.

2. Італійські торговельні республіки (Генуя, Венеція)

Розквіту Генуї сприяла морська торгівля. Участь у Першому хрестовому поході перетворила Геную на могутню морську державу. У Сирії та Палестині генуезці засновували численні торгові колонії — центри посередницької торгівлі між Заходом і Сходом. На цей час остаточно сформувалася комуна Генуї, що виникла на основі об'єднання всіх міст, які здатні тримати зброю.

Влада в комуні належала знатним землевласникам, які почали займатися торгівлею, і багатим купцям. Унаслідок боротьби між знатними родами колегію консулів замінила посадова особа — *подеста*, яка обиралася з числа іноземців і контролювалася радою з восьми знатних осіб.

Постійні чвари між знатними родами Генуї й піднесення посполанів унаслідок розвитку торгівлі й ремесел, передусім суднобудівництва, стали причиною народного повстання в середині XIII ст. Посадовою особою стає *капітан народу*. У другій половині XIII ст. генуезці зводять торгові опорні пункти в Малій Азії, на берегах проток Босфора й Дарданеллів і в Криму, стаючи повновладними господарями на узбережжі Егейського й Чорного морів. У Криму важливим оплотом генуезців стало місто Кафа (Феодосія). Поступово мережа генуезьких торгових колоній охопила узбережжя Чорного й Азовського морів. Найбільше значення серед них мали Боспоро (на місці сучасної Керчі), Сугдея (Сурож, нині Судак), Калітра (нині Коктебель), Чембало (Балаклава), а також Тана (Азов) у гирлі Дону.

У 1339 р. в результаті народного повстання очільником Генуї стає пожиттєво обраний дож. Однак невдовзі Генуя втрачає зв'язок зі своїми колоніями, що призвело до занепаду торгівлі. У зв'язку з цим генуезькі купці переорієнтувалися на банківську справу. Уже 1407 р. в Генуї з'явився банк Сан Джорджо, названий на честь небесного покровителя міста — св. Георгія. Досить швидко клієнтами банку стали не тільки багаті генуезці, а й майже всі європейські монархи.

Хрестові походи утвердили торгіву й політичну роль Венеції, небесним покровителем якої став св. Марко. Позиції венеційців особливо посилилися після Четвертого хрестового походу. З падінням у 1204 р. Константинополя до них перейшла вся візантійська торгівля. Венеційці подорожували до Палестини й привозили звідти цінний східний крам для паломників. Венеція здобула економічне верховенство в Середземному морі й досягла найбільшого розквіту. Так було покладено початок Венеційській морській державі.

Прагнення до верховенства в Чорному морі та в середземноморській торгівлі спричинило жорстоку боротьбу Венеції з Генуєю. Після відродження в 1261 р. Візантійської імперії Венеція поступилася лідерством Генуї, однак не здавалася й чотири рази воювала з Генуєю на морі. Нарешті 1381 р. в Турині було підписано мирний договір, який розмежував сфери впливу між конкурентками. Венеція поступилася позиціями в Чорному морі, натомість потіснила генуезців у Сирії та Єгипті. Війни зіграли злий жарт саме з Генуєю, виснаживши її остаточно.

Розквіт Венеції забезпечувала могутність її торгового й військового флоту. На початку XIV ст. Венеція першою з італійських морських республік організувала регулярні рейси добре споряджених суден на Схід — у Константинополь, Чорне море, Кіпр, Сирію, Єгипет і на Захід — у Прованс, Фландрію, Англію. З Криму венеційці вивозили хутро, величезну кількість рабів і східний крам. Вони вели торгівлю навіть з Києвом.

У XV ст. населення Венеції сягнуло 200 тис. осіб. Розвивалося виробництво шовкової тканини, зброї, скляних виробів. Венеційський флот налічував 300 великих і 3000 малих суден з екіпажем майже 25 тис. моряків. Безпеку мореплавства охороняли численні екіпажі із 45 військовими галерами.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

Перша чверть XV ст. Із «Заповіту» венеційського дожа Томазо Моченіго про торгівлю й прибутки Венеції

Державні доходи Венеції, які становили майже мільйон *дукатів*, дорівнювали доходам Франції. Вони перевищували доходи таких держав, як Іспанія, Англія, Бургундія (900 тис. дукатів), і залишали далеко позаду такі італійські міста, як Мілан, Флоренція, і навіть папську курію.

Чи засвідчує обсяг торгівлі багатство й могутність Венеції?

Дукат, або *цехін* (від *цекка* — монетний двір) — золота монета, яку почали карбувати у Венеції з 1284 р. Містила майже 3,56 г чистого золота.

Законодавчим органом у Венеції була Велика рада, до якої входили представники знатних родин, а всю повноту адміністративної й військової влади зосередив у своїх руках дож, який обирався пожиттєво. Еліта Венеції складалася з 30–40 багатих і знатних родин.

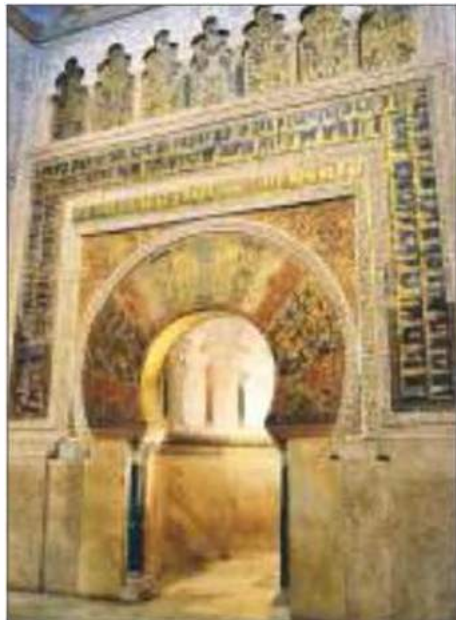
Упродовж XIV–XV ст. Венеція захопила Віченцу, Верону, Падую, Равенну та деякі інші італійські міста, ставши не тільки сильною морською, а й великою континентальною державою.

3. Мусульманська Іспанія

- Пригадайте, де розташовувалося Вестготське королівство, коли й унаслідок чого воно було утворене. Покажіть королівство вестготів на історичній карті.

Наприкінці VII ст. араби відвоювали у візантійців Північну Африку й вийшли до Атлантичного океану. Вони зуміли навернути в іслам місцеві берберські племена. У 710 р. загін арабів здійснив набіг на Іспанію через протоку, яку в давнину називали *Геракловими стовпами*. Командував цим загоном Тарік ібн Зіяд, який першим переправився через протоку. На його честь прибережна скеля, до якої причалювали кораблі завойовників, отримала назву *Джебелъ аль Тарік*, тобто «Гора Таріка». Згодом і протока, що відокремлює Європу від Північної Африки, за його ж іменем отримала дещо змінену назву — *Гібралтар*.

Під час цього набігу араби обмежилися плюндруванням прибережної території, а вже 711 р. значно сильніше військо арабів і берберів під командуванням Таріка ібн Зіяда переправилося через протоку й вторглося в Іспанію. У першій же великій битві вестготське військо було розбите. За кілька років араби й бербери (християни називали їх *маврами*) захопили більшу частину Іспанії та просунулися в глиб Франкського королівства, однак були зупинені Карлом Мартеллом.

Центральна міхрабна ніша
Соборної мечеті
в Кордові. 965–968 рр.

На перших порах мусульманська Іспанія, яку називали *Аль-Андалус*, входила до складу Арабського халіфату. Коли в халіфаті владу захопили Аббасиди, Абдаррахман із династії Омейядів 756 р. заснував в Іспанії емірат зі столицею в К'ордові. Формально він визнавав владу халіфату Аббасидів у Багдаді, але згодом Аль-Андалус став незалежною арабською

державою, яка в X ст. досягла вершини політичної могутності. Тут було створено дієву адміністрацію, податки дозволяли утримувати армію найманців і військовий флот. Правителі використовували східні церемоніал і моду на одяг і страви, запрошували арабських поетів і співців.

Араби збагатили різні сфери життя іспанців. У мусульманській Іспанії почали вирощувати рис, цукрову тростину, гранатові дерева, бавовну тощо. Було розширено систему зрошувальних каналів, що покращувало землеробство. Особливого розмаху досягло виноградарство. Розвивалося й скотарство, передусім вівчарство. Розросталися міста, у яких процвітали різні ремесла: виготовлення тканини, виробництво зброї, скла, предметів розкоші, обробка шкіри. У місті Толедо вже в X ст. стали виробляти папір.

Економічні успіхи супроводжувалися культурним піднесенням: розвивалася наука, відкривалися бібліотеки та навчальні заклади, що вважалися чи не найкращими в тогочасній Європі.

4. Реконкіста

На півночі Піренейського півострова маври так і не змогли підкорити гірські райони Астурії, де існували невеличкі християнські держави. Звідси й розпочалося повернення захоплених арабами земель, яке отримало назву *Реконкіста* (з ісп. *відвоювання*). Початком Реконкісти, що розтяглася майже на вісім століть, вважається битва 718 р. біля поселення *Ковадонга*, у якій іспанці-християни під проводом Пелайо розбили арабський загін.

На початку XI ст. в мусульманській Іспанії розгорілися міжусобні чвари. Вони призвели до розпаду Аль-Андалусу на кілька десятків самостійних князівств. Занепад мусульманської державності суттєво полегшив процес Реконкісти.

У ході Реконкісти на Піренейському півострові утворилося кілька християнських держав, серед яких вирізнялися могутністю *Леон*, *Кастилія*, *Арагон* і *Португалія*. Правителі цих держав стали планомірно й активно наступати на арабів і витіснити їх усе далі на південь Піренейського півострова. У 1085 р. було відвойовано місто Толедо, яке стало столицею Кастилії.

Скринька з Тортоси.
XII ст.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XI ст. «Загальна хроніка Іспанії»

про взяття міста Толедо королем Альфонсо VI

Цього (1085) року король Альфонсо зібрав велике військо... і пішов на Толедо, як це бувало раніше, і почав облогу міста. Маври добре укріпили Толедо, і було обнесене місто мурами, і надійно захищала його річка Тахо. Але скупчилося в Толедо безліч люду, і вичерпалися припаси, і змушені були маври здати його королю Альфонсо...

І звернулися маври до короля з проханням, щоб дозволив їм залишитися в місті, і щоб зберегли вони свої будинки, і майно, і все те, чим вони володіють. І король дон Альфонсо дозволив їм жити... і наказав він, щоб сплачували маври ті ж самі податки, які стягували з них мавританські королі, і, крім того, оголосив, що головна мечеть має довічно належати маврам...

Крім цього, оселилися в Толедо люди, які сповідували християнську віру, й осіли вони тут надійно, і було їх стільки, що чисельністю перевищували вони колишнє населення міста.

1. Про яку подію йдеться в тексті? 2. Що змусило мешканців Толедо відкрити королю Альфонсо VI міську браму? 3. Що свідчить про те, що король толерантно поставився до маврів?

Король
Альфонсо VI.
Мініатюра. XI ст.

Процеси Реконквісти особливо активізувались у XII–XIII ст. У другій половині XII ст. арагонці заволоділи Сарагосою. У 1147 р. було взято Лісабон, що згодом став столицею Португалії. В єдине королівство остаточно об'єдналися Кастилія та Леон. Кастильське королівство стало наймогутнішою державою на Піренейському півострові. Упродовж першої половини XIII ст. кастильці завоювали найбільші мавританські князівства — Кордову та Севілью.

5. Експансія Арагону в Середземномор'ї

Після того як Кастилія заволоділа містом і регіоном Мурсією на узбережжі Середземного моря, вона відрізала Арагону шлях для Реконквісти на південь. Тоді арагонські королі утверджуються у Валенсії, на Балеарських островах, а відтак і на Сицилії.

Як відомо, невдовзі після смерті Фрідріха II Штауфена його спадкоємців на сицилійському троні було розбито братом французького короля, Карлом Анжуйським. У 1268 р. він проголосив себе володарем

Сицилійського королівства. Безчинства й уседозволеність французів, перенесення столиці королівства із Палермо в Неаполь, а також зростання податків призвели 1282 р. до всенародного повстання під назвою «*Сицилійська вечірня*».

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Легенда оповідає, що під час великого весняного свята неподалік від Палермо відбувалися народні гуляння. Крім місцевого населення, тут були й французькі вояки. Один із них причепився до палермської дівчини, обличчя якої прикривала вуаль (сицилійки носили вуаль під впливом східних традицій). Він брутально заявив, що, мовляв, палермські жінки ховають у своїх широких сукнях зброю і зірвав із дівчини вуаль. Присутні обурилися такому нахабству француза. Це й стало приводом до збройного виступу проти ненависних чужоземців. Умовним сигналом до повстання став церковний дзвін, що скликав до вечірньої молитви. Тому воно й отримало назву «*Сицилійська вечірня*».

Повсталі за одну ніч вирізали весь французький гарнізон у Палермо. Далі повстання перекинулося на інші міста Сицилії. Завдяки цьому потужному виступу Сицилію було звільнено з-під влади Карла Анжуйського. Згодом вона увійшла до складу Арагонського королівства. На території ж Південної Італії виникла нова держава — *Неаполітанське королівство*, яке зберегла за собою Анжуйська династія. У 1442 р. Неаполітанське королівство також перейшло до Арагону. Тож Сицилія й Неаполітанське королівство знову опинилися разом, проте на цей раз під владою іспанських правителів.

6. Органи станового представництва

Реконкіста сприяла політичній організації іспанських держав. У ході визвольної боротьби виникли місцеві закони, зросла політична роль дворянства та городян, здобула привілеї знать, що стало основою для формування станово-представницьких установ.

Ще в X ст. в королівствах Леона й Кастилії з'явилися збори-курії, які вирішували питання релігійного, політичного й адміністративного характеру, хоча й не могли самостійно приймати закони. У 1188 р. в Леоні такі збори вперше отримали назву *кортесі*. На це засідання кортесів було запрошено не лише феодалів і духовенство, а й депутатів від міст. У роботі кортесів Кастилії брало участь також вільне селянство, тоді як в Арагоні ця категорія населення не мала свого представництва.

Кортесі, як і королівські курії, збиралися нерегулярно, а термін їх засідань не був чітко встановлений. Спочатку вони були консультативним органом і могли тільки давати поради королю.

Починаючи з XIII ст. роль кортесів у політичному й соціальному житті християнських королівств Піренейського півострова значно зросла. Вони стали прагнути обмеження королівської влади, чіткого розмежування норм діючого права. На середину XIII ст. кортеси приймали присягу короля, давали дозвіл на збирання податків, вирішували питання успадкування трону, брали участь у підготовці законів тощо.

7. Завершення Реконкісти й утворення Королівства Іспанія

У другій половині XIII ст. в руках маврів на Піренейському півострові залишилася тільки *Гранада*, що вже не становило серйозної загрози для християнських держав. Реконкіста призупинилася до кінця XV ст.

У 1469 р. спадкоємиця Кастилії інфанта *Ізабелла* вийшла заміж за спадкоємця Арагону принца *Фердинанда*. Цей династичний шлюб 1479 р. спричинив об'єднання Кастилії та Арагону в єдине *Королівство Іспанія*.

Насправді цей процес затягнувся надовго, позаяк різні частини нової держави чинили опір централізації і зберегли свої закони та кортеси.

Правління Фердинанда й Ізабелли як символ владної рівноправності проходило під девізом «Один важливий так само, як інший». Цей

Ізабелла Кастильська
та Фердинанд Арагонський
з донькою.
Мініатюра. 1482 р.

історичний напис було висічено над двома тронними кріслами, що знаходилися в замку Алькасар у Сеговії. Щоправда, Фердинандові судилося пережити свою дружину.

Особлива роль у новій державі належала церкві, що надавала велику підтримку католицьким королям. Цей титул подарував Ізабеллі та Фердинандові Папа Римський. Він був винятково символічним для країни, де все ще тривала Реконкіста, що здійснювалася під гаслом боротьби християнства з ісламом.

Усе духовне життя Іспанії опинилося під контролем інквізиції. Як знаряддя боротьби з єретиками інквізиція існувала в Європі ще з XIII ст. Однак Фердинанд та Ізабелла створили особливу королівську інквізицію, яка підпорядковувалася їм, а не Папі Римському. Почалося насильне навернення іновірців у християнство, а також переслідування й відселення непо-

кірних. Чимало працюючих і здібних арабів та євреїв спішно покидали країну. У цілому це мало негативні наслідки для економіки Іспанії.

У 1492 р., після тривалої облоги, військо католицьких королів завойовувало Гранаду. Південь Піренейського півострова було приєднано до Іспанського королівства. Португалія продовжувала залишатися самостійною.

Отже, наприкінці XV ст. завершилось і відвоювання, і об'єднання території Іспанії в єдину державу.

Торговельні республіки, консули, подеста, капітан народу, дож, араби, бербери, маври, Аль-Андалус, Реконкіста, кортеси, Фердинанд, Ізабелла.

1. Визначте, які події пов'язані з наведеними датами.
718 р.; 756 р.; 1282 р.; 1479 р.; 1492 р.
2. Поясніть, чому на території Північної та Середньої Італії держави створювалися переважно у формі міст-республік.
3. Поясніть значення понять і термінів «торговельні республіки», «Реконкіста», «кортеси».
4. Установіть відповідність.

1 Альфонсо VI	A завоювання Гранади
2 Фердинанд та Ізабелла	B відвоювання у маврів Толедо
3 Абдаррахман	B битва біля поселення Ковадонга
4 Пелайо	Г заснування Кордовського емірату

5. У ході Реконкісти в християнських державах Піренейського півострова виникли кортеси. Якими були права цих органів станового представництва? Чи існували подібні установи в Англії та Франції?
6. Чим була зумовлена участь у роботі кортесів Кастилії вільного селянства?
7. Покажіть на історичній карті нові незалежні держави, які утворилися внаслідок Реконкісти.

8. Поясніть причини й наслідки Реконкісти.
9. У чому проявлявся вплив церкви на розвиток Іспанії?
10. Уявіть, що ви — гід групи туристів у Венеції. Про що б ви обов'язково розповіли екскурсантам?

11. Опишіть одну з пам'яток арабської культури в Іспанії.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ 3

«ЄВРОПЕЙСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО І ДЕРЖАВИ В X–XV ст.»

Країна (регіон)	Видатні особи	Події
Франція	Капетінги Людвік IX Святий Філіпп IV Красивий Жанна Д'Арк Людвік XI	хрестові походи судова, грошова, військова реформи 1302 р. — скликання Генеральних штатів; знищення ордену тамплієрів початок звільнення Франції від англійців завершення об'єднання країни
Англія	Вільгельм Завойовник Генріх II Плантагенет Річард Левове Серце Іоанн II Безземельний Симон де Монфор Ланкастери і Йорки	1066 — завоювання Англії, «Книга Страшного суду» судова та військова реформи, убивство Томаса Бекета участь у Третьому хрестовому поході 1215 р. — «Велика хартія вольностей» 1265 р. — утворення англійського парламенту 1455–1485 рр. — війна Червоної та Білої троянд
Німеччина	Оттон I Великий Генріх IV Фрідріх I Барбаросса Фрідріх II Штауфен Карл IV Люксембурзький	962 р. — утворення Священної Римської імперії боротьба з папством намагання підпорядкувати своїй владі Італію, боротьба з Ломбардською лігою, участь у Третьому хрестовому поході будівництво флота, створення постійного війська, участь у Шостому хрестовому поході, здобуття титулу короля Єрусалимського 1356 р. — «Золота булла»
Іспанія	Фердинанд та Ізабелла	«католицькі королі» 1479 р. — утворення єдиного Іспанського королівства 1492 р. — завершення Реконкісти

РОЗДІЛ 4

МАТЕРІАЛЬНИЙ і ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

§15. ОСВІТА, НАУКОВІ Й ТЕХНІЧНІ ДОСЯГНЕННЯ

1. Школи й університети

Першими навчальними закладами Середньовіччя були монастирські, парафіяльні та кафедральні (при міських соборах) школи. Однак такі школи мали зазвичай тільки одного вчителя, або магістра, як називали його сучасники. Він проходив із кожним школярем увесь курс освіти.

У школах учні вивчали «сім вільних мистецтв». Це була система предметів, що складалася з двох рівнів. Перший, початковий, рівень — *тривіум* — передбачав засвоєння трьох предметів: *граматики*, *риторики* та *діалектики*. На заняттях із граматики учні отримували знання з латини. Вони вивчали алфавіт, визначення, правила, а також байки, приказки тощо. Після цього читали твори латинських авторів. Граматика була нелегким предметом і вважалася «матір'ю всіх наук». Можливо, тому її змальовували у вигляді грізної королеви з ножом для підчищування помилок у правій руці й з батогом у лівій. Опановуючи діалектику, учні вчилися мислити, будувати докази й вести диспути. Діалектика також розвивала *логіку*, без знання якої не могла обійтися жодна освічена людина. На заняттях із риторики привчалися чітко й виразно говорити, а також вести діловодство, писати твори, листи тощо.

Другий рівень — *квадривіум* — передбачав вивчення чотирьох предметів: *арифметики*, *геометрії*, *астрономії* й *музики*. На заняттях з арифметики навчали додавати та віднімати. Множенням і діленням займалися менше, бо римські цифри утруднювали ці дії. На уроках геометрії розглядалися поняття про фігури (що таке трикутник, прямокутник тощо), а також окремі елементи географії. Астрономія вивчала рух небесних світил. На заняттях із музики засвоювалася нотна грамота, розвивалося вміння складати та співати церковні пісні.

У XII–XIII ст. Західна Європа переживала економічне й культурне піднесення. Розвиток міст, розширення світогляду європейців, знайомство з культурою Сходу стало стимулами до вдосконалення середньовічної освіти. Швидке поширення знань і розвиток науки залишили позаду кафедральні школи. Освіта зосереджується в найбільших містах, де були створені світські школи. Вони давали знання з основ торгівлі й ремесла. Тривалий час навчання в таких школах проводили латинською мовою. Лише в XIV ст. з'явилися школи, де викладали національними мовами.

У тих містах, де існувало кілька хороших шкіл, які могли похвалитися чудовими вчителями, поступово виникали університети. Першим європейським вишем вважається університет у Болоньї (Італія),

заснований 1088 р. У XII ст. виникли університети в Парижі (Франція) та Оксфорді (Англія), а згодом — у Кембриджі (Англія), Саламанці (Іспанія), Празі (Чехія), Кракові (Польща) та ін. Наприкінці XV ст. в Європі налічувалося 79 університетів.

Університет мав юридичну, адміністративну та фінансову самостійність, які надавалися йому спеціальними грамотами монарха або Папи Римського. Учні середньовічних університетів називалися *студентами* (з латин. *studeo* — старанно займатися). Університет поділявся на *факультети* (латин. *facultas* — здатність викладати той чи інший предмет).

Початковим уважався *артистичний* факультет (з латин. *artis* — мистецтво). Його були зобов'язані закінчити всі студенти. Тут вивчали «сім вільних мистецтв». Випускник артистичного факультету мав право викладати в школі або продовжувати навчання на одному з так званих вищих факультетів — юридичному, медичному, богословському. Треба зауважити, що богословські факультети існували не в усіх університетах. Та й навчатися на них потрібно було найдовше. Наприклад, підготовка юриста або лікаря тривала 5–6 років, а богослова — 15.

Заняття в університеті називалися *лекціями* (з латин. *lectio* — читання). Їх читали професори, а студенти слухали й записували. Лекції доповнювалися диспутами — суперечками на тему, що визначалася наперед. Нерідко диспути проходили так бурхливо, що завершувалися бійкою.

Лекції окремих професорів були настільки цікавими й глибокими, що послухати їх приходили студенти з усіх усюд. Існували так звані земляцтва — об'єднання вихідців з однієї країни. Спочатку прибулі студенти винаймали собі помешкання, згодом з'явилися студентські гуртожитки — *колегії*. Поступово колегії перетворилися на центри для проведення занять, лекцій і диспутів. Відтак на їх основі розвинулися *коледжі*.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

У 1257–1258 рр. духівник французького короля Робер де Сорбонна відкрив колегію, яка надала притулок 16 найбільш бідним студентам богословського факультету Паризького університету. Невдовзі, завдяки пожертвам, колегію було розширено, до неї почали приймати студентів із заможних сімей за відповідну плату. Колегія не тільки надавала можливість проживання та харчування, але й стала місцем проведення занять. У XVII ст. на честь засновника цієї колегії Паризький університет почали називати *Сорбонною*.

Студенти середньовічного Болонського університету. Рельєф. XIV ст.

Зрозуміло, що побут студентів бажав кращого, особливо якщо вони походили з бідних родин. Однак хлопці вмiли веселитися, святкувати найрізноманітніші події свого життя з молодечим завзяттям. Найактивнішими серед них були *ваганти* — мандрівні школярі, що простували від міста до міста з метою відвідати лекції іменитих професорів або ж заробити на прожиття. Саме з їхнього середовища вийшло багато обдарованих поетів. Ваганти вважаються авторами студентського гімну, що виконується в усьому світі.

Університети мали великий вплив на культурне життя суспільства. Їх випускники мали змогу влаштуватися на вигідні церковні або державні посади. Найкращі шанси для кар'єрного зростання давала юридична освіта, але й магістри богослов'я, медицини й учителі не мали підстав нарікати на долю.

2. Схоластика

Середньовічна шкільна наука називалася *схоластиком* (з латин. *schola* — школа). Спочатку схоластиками (схоластами) називали людей, причетних до школи: тих, що вчать, або тих, що навчають. З часів Карла Великого слово «схоласт» означало «вчитель». З XI ст. ця назва поширилася на тих, хто займається наукою, особливо філософією.

Основою схоластики була *логіка*. Схоласти намагалися систематизувати й узгодити віру в Бога (релігію) з розумом (наукою). Цю проблему було вирішено так: позаяк і віра, і розум однаково освячені Богом, значить вони із самого початку перебувають у гармонії. При цьому наголошувалося, що наука може помилятися, а християнська віра — ніколи.

До ранніх схоластів належав філософ *П'єр Абеляр* (1079–1142). Він народився в родині рицаря. Батько мріяв, що син продовжить його справу, однак уже з дитинства в хлопчика проявився потяг до наук. Здобувши добру освіту, Абеляр переїжджає до Парижа й відкриває власну школу, де викладає логіку й богослов'я. Слава про неї швидко поширилася по всій Європі, і кожен, хто бажав збагатитися знаннями, приїжджав послухати лекції вченого.

Абеляр добре знав античну філософію, славився як неперевершений майстер диспуту й талановитий учитель. Головним інструментом у пошуку істини Абеляр уважав розум. Опираючись на мудрість Святого Письма, він був переконаний: будь-яке знання треба розвивати за допомогою власного розуму. Його правило було просте: «Можна вірити тільки в те, що ми вже збагнули розумом». Такі вільнолюбні судження викликали гнівний осуд з боку церкви, яка ставила віру вище за розум. Абелярові забороняли викладати, його постійно переслідували.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Про Абеляра переповідали багато цікавих і повчальних історій. В одній із них ідеться про те, як французький король заборонив йому викладати на території своїх володінь. Однак наступного дня слуги доповіли володареві, нібито мудрий Абеляр читає лекції, знаходячись на човні, що плаває по Сені. Його ж учні, сидячи на березі, уважно слухають учителя. Обуренню короля не було меж, і він заборонив Абелярові викладати не тільки на суші, а й на воді. Проте наступного дня слуги повідомили правителю, що мудрий Абеляр знову читає лекції, сидячи цього разу на дереві. Королю нічого не залишалось, як викликати непокірного філософа до себе й зажадати пояснень. Мудрий Абеляр здивувався гніву монарха й сказав, що жодного його наказу не порушив. Адже король ще не забороняв йому викладати в повітрі. Ця гідна відповідь розчулила монарха, і він скасував свої накази щодо заборони Абелярові викладати.

Зрештою, П'єр Абеляр був змушений зректися своїх поглядів і доживати вік у монастирі Клюні. Свої поневіряння він описав у автобіографічному творі «Історія моїх поневірянь».

У XII ст. зростає зацікавлення творами античних філософів. У наукових колах Італії, Франції, Англії та Іспанії швидко здобуло визнання вчення **Арістотеля**. Перед церквою постала необхідність поєднати католицьке богослов'я з поглядами й ідеями Арістотеля. До виконання цього завдання були залучені ченці-домініканці — спочатку німецький схоласт **Альберт Великий**, а згодом його учень **Тома Аквінський (Томмазо Аквінат)**.

Саме Тома Аквінський по праву вважається найвідомішим схоластом Середньовіччя. Він походив із знатної родини італійських графів Аквіно. Усупереч волі батьків, вступив до ордену домініканців. Навчався в Неаполі, Парижі та Кельні.

Після завершення навчання Тома Аквінський став магістром Паризького університету. Викладав богослов'я в різних школах Італії та Паризькому університеті. Його вчення — **томізм** — поєднує християнську віру з природою та розумом, воно визнано офіційною філософією католицької церкви й разом із логікою є головним досягненням схоластики.

3. Роджер Бекон і поява дослідних знань

Схоластичний підхід до пізнання навколишнього світу підтримували не всі середньовічні вчені. Адже схоластика закликала вірити авто-

Д. Гірландайо.
Тома Аквінський.
Вітраж. XV ст.

Роджер Бекон

ритетам і пізнавати світ через книгу. Починаючи з XIII ст. спостерігається поглиблений інтерес до дослідження природи та її явищ.

Одним із перших на необхідності дослідного вивчення природи наполягав професор Оксфордського університету францисканський монах **Роджер Бекон** (бл. 1214 – бл. 1292). Для сучасників він був загадковою особистістю, а дехто навіть уважав його чарівником. Учений цілодобово знаходився у своїй келії, що розміщувалася в монастирській вежі, обкладений книжками й приладами. Не один рік він проводив хімічні досліди, намагався сконструювати мікроскоп і телескоп. Професор перший пояснив явище появи веселки після дощу, обґрунтував необхідність отримання знань шляхом дослідів і математики. Дивує прозорливість Р. Бекона: він переконував, що можна створити самохідні судна й вози, літальні та підводні апарати тощо.

На думку вченого, існувало три джерела знань: авторитет, розум і дослід. Авторитету замало, якщо він не підкріплений розумними доказами, але й розум потребує підтвердження його висновків дослідом.

Учення англійського мислителя сприяло розвитку та поширенню наукових знань. Численні заздрісники звинуватили Бекона у зв'язках з нечистою силою. Тож за свої сміливі досліди та передові ідеї, згідно з вироком церковного суду, він був кинутий до монастирської в'язниці, де провів майже 14 років свого життя. Уже старим його випустили на волю помирати.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XIII ст. З творів Роджера Бекона

Усі науки пов'язані між собою й взаємно одна одну підтримують: успіх однієї допомагає всім іншим, як око, наприклад, керує рухом усього тіла...

Математику помилково вважають наукою складною, а іноді навіть підозрілою тільки тому, що вона мала нещастя бути непізнаною отцями церкви. Між тим, якою вона є важливою, якою корисною!

...Можна побудувати пристрої для плавання без веслярів так, щоб найбільші кораблі, морські та річкові, приводилися в рух силою однієї людини, рухаючись притому зі значно більшою швидкістю, ніж якби на них було повно веслярів. Так само можна зробити вози без будь-якої упряжі, які зможуть котитися з неймовірною швидкістю; літальні апарати, сидячи в яких, людина зможе приводити в дію крила, які розтинатимуть повітря, подібно до пташиних.

1. Які сучасні винаходи передбачав Бекон? 2. Яка наука, на думку вченого, найважливіша для винахідника?

Потяг до пізнання заволодів думками найрізноманітніших верств суспільства. Так, у Сицилійському королівстві, де з особливою шанобою ставилися до науки й мистецтва, розгорнулася діяльність перекладачів. Вони трудилися над філософськими та природничими творами грецьких і арабських авторів. У медичній школі в Салерно вивчали, описували й випробовували лікувальні властивості рослин, досліджували отруту різних видів і засоби, що могли б їй протидіяти.

Велику роботу щодо пізнання природних властивостей речовин проводили середньовічні *алхіміки*. Головним їхнім завданням було віднайдення «філософського каменя», здатного перетворити звичайні метали на золото. Під час пошуків цього каменя паралельно вдалося вивчити особливості окремих сполук і сплавів, способи дії на них різних речовин. Було створено й удосконалено прилади для проведення дослідів.

Суттєво розширилися географічні уявлення європейців. Ще в XIII ст. брати Вівальді з Генуї спробували обігнути західне узбережжя Африки. А венеціанець Марко Поло в 1271–1275 рр. супроводжував батька й дядька в подорожі Центральною Азією та Китаєм, про що детально та яскраво написав у книжці «Про різноманітність світу» (інша назва — «Книга чудес»). У XIV–XV ст. з'являються описи різних земель, зроблені мандрівниками. Суттєво вдосконалюються карти, складаються географічні атласи. Усе це мало величезне значення для підготовки великих географічних відкриттів.

4. Розвиток техніки

В епоху Середньовіччя розвиток техніки відбувався повільно, шляхом накопичення й передачі практичного досвіду. У сільському господарстві вдосконалювалися засоби рільництва. В XI–XII ст. набули ширшого застосування важкий залізний колісний плуг з відвалом і зубчаста борона. Однак у цілому ручна сільськогосподарська техніка мало чим відрізнялася від сучасної (коса, серп, вила, граблі тощо).

Спостерігався вагомий поступ у сфері видобутку й обробки металів. *Горно*, яким користувалися до XII ст., з початку XIV ст. замінює *дбмна* — піч п'ятиметрової висоти, призначена для плавки руди. За добу в ній виплавляли майже півтори тонни заліза, з якого ковалі виготовляли все необхідне: зброю, знаряддя праці, прикраси тощо. Ковалів в епоху Середньовіччя дуже шанували, а їхнє ремесло прирівнювалося до мистецтва чаклунства. Так тривало до XII–XIII ст., поки залізну руду не стали безперервно видобувати в копальнях.

Інша важлива середньовічна галузь металообробки — ювелірне ремесло й карбування монет. У Європі перші монетні двори з'явилися в IX ст. Через нестачу золота основним монетним металом залишало-

ся срібло. Тривалий час провідним районом видобутку срібла, з якого карбувалися монети, були гори Гарцу в Центральній Німеччині. Багаті поклади срібла тут відкрили ще в 970 р.

У V–VI ст. на теренах Європи поширюється водяний млин, відомий ще з часів Римської імперії. Його структура постійно вдосконалюється, і згодом водяні механізми стали використовувати не лише для помолу зерна, а також як пристрої, що приводять у рух молоти для подрібнення руди, під час обробки конопляного волокна, шкір тощо. Там, де не було швидкоплинних річок, в XI чи XII ст. з'являються вітряки — один із найбільш яскравих символів середньовіччя (як і середньовічний замок).

У середні віки справжній розквіт переживало ткацтво. Його розвиток був пов'язаний із винайденням у IX ст. вертикального ткацького верстата. Від іспанських арабів європейці отримували бавовну, що підштовхнуло до зародження плетіння, вишивки, мережива, різнобарвних килимів. Через Візантію країни Західної Європи запозичили технологію виготовлення шовку.

Деякі технічні нововведення, що з'явилися в епоху Середньовіччя, різко змінювали життя людей. Так, у IX–X ст. замість ярма з'явився хомут. Це дозволило запрягати в плуг замість биків коней, а також перевозити великі вантажі. Ярма заважало дихати, сповільнювало швидкість руху, а хомут, змістивши центр ваги на спину, вивільняв сили тварин для роботи.

Технічне піднесення спостерігається й у сфері будівництва. З XI–XII ст. для будівництва використовували обпалену цеглу, цемент, вапняну штукатурку, облицювальні кахлі, черепицю. У XII ст. в Європі спорудили перший водопровід з елементами каналізації.

При зведенні храмів і навіть будинків знаті дедалі частіше використовують кольорове скло й **вітражі**. Скло в Європі виробляли ще з часів античності. Проте грецьке й римське скло було тьмяне та грубе за формою. На початку XIII ст. міцне й прозоре скло створили венеціанські гутники. Завдяки цьому винаходу з'явилася така вкрай необхідна наука, як оптика. Уважається, що першу пару окулярів приблизно в 1260 р. виготовив англійський філософ Роджер Бекон. Цікаво, що на одному з вітражів Стразбурзького собору німецького імператора Генріха VII Люксембурзький (1308–1313) зображено в окулярах. Із виготовленням венеціанцями посріблених дзеркал європейці стали більше дбати про свій зовнішній вигляд.

Вітраж (з латин. *віконне скло*) — складене зі шматочків кольорового скла орнаментальне чи сюжетне зображення, яке розміщували у віконних рамах. Особливо часто вітражами прикрашали храми.

Приблизно в XII ст., очевидно, з Китаю через посередництво арабів, у Європі з'являється *компас*. Спочатку він мав досить примітивний вигляд: магнітна голка, що плавала на шматочку дерева в чашці з водою, на вінця якої було нанесено чотири сторони світу. Сучасної форми компас набув тільки на початку XIV ст.

Удосконалюється й виготовлення виробів з кераміки, зокрема посуду. Пальму першості тут отримали італійські майстри міста Фаєнца, що прославилися виготовленням блюд і чаш. Звідси й назва — *фаянсовий посуд*.

5. Книгодрукування

Поява університетів вплинула на розвиток книжкової справи. У IV ст. замість папірусу починають використовувати *пергамент* — майстерно оброблену шкіру тварин (кози, вівці, теляти). Він був міцним, довговічним, згинався, не ламаючись, і міг використовуватися з обох боків. У VI ст. з'являється основна форма середньовічної рукописної книги (спочатку з пергаменту, а пізніше з паперу), що отримала назву *кодекс*.

Певний період кодекси писалися *стилем* (металевою паличкою) і *каламом* (паличкою з дерева або тростини). У VII–VIII ст. починають послуговуватися гусячими, лебединими та павичевими перами. Букви писали рівними рядками за наведеними лініями. Чорнило виготовляли із соку дубових горішків. Воно було дуже стійке й майже не стиралося. Для перепису того чи іншого тексту використовували й кольорові чорнила. Книги з пергаменту вважалися дуже цінними, тому що матеріал був дорогим. Наприклад, аби переписати одну Біблію, треба було обробити майже 300 телячих шкір. Тому деколи старий текст зішкрябували, щоб на очищену поверхню нанести новий. Дерев'яні палітурки книг обтягували шкірою або тканиною, іноді оковували сріблом,

Часослов герцога Берійського. 1411–1416 pp.

Пам'ятник
Й. Гутенбергу
в м. Страсбурзі. 1468 р.

оздоблювали коштовним камінням. Формат книг міг бути найнесподіванішим: від маленького до дуже великого.

Подібно до того як пергамент витіснив папірус, з часом він сам був змушений поступитися місцем паперу. Секрет виготовлення паперу європейці отримали від іспанських арабів. Сировиною для нього стало лляне ганчір'я. Перша рукописна книга з такого паперу з'явилась у XII ст. Згодом книги стали друкувати. На дошці вирізували текст книжкової сторінки й ілюстрації до нього, а вже потім із неї робили відбитки. Такі книги вимагали менших затрат, ніж рукописні. Однак спосіб цей був досить примітивний. Тільки в середині XV ст. німецький ремісник **Йоганн Гутенберг** (бл. 1398–1468) винайшов новий спосіб книгодрукування. Він був управним ювелірним майстром. У 1430–1434 рр. жив у Франції, потім повернувся до рідного Майнца, де приблизно 1443 р. видрукував перші тексти. Він здогадався відлити з олова й міді окремі букви й розмістити та закріпити їх так, аби вони сторінку за сторінкою утворювали слова й вирази. У 1450 р. від купця Йоганна Фуста отримав грошову позику, на яку видав свою знамениту Біблію. Пізніше Фуст став переслідувати книгодрукаря за борги: він привласнив не тільки обладнання талановитого майстра, а і його винахід. У судових суперечках Гутенберг утратив навіть власне житло й помер у бідності.

Епоха Середньовіччя славилася й винайденням різних механічних пристроїв і перших машин. Гідним подиву є виготовлення у XII ст. залізного протеза руки з рухомими пальцями для німецького імператора Фрідріха I Барбаросси.

Упродовж XIV–XV ст. з'являються землерийна машина, підйомний кран, домкрат, різноманітні верстати. Було винайдено й механічний годинник, який постійно вдосконалювався. Спочатку годинники стали встановлювати на замкових вежах чи міських ратушах, а в XV ст. німецький майстер Петер Генлайн створив кишеньковий годинник.

Тривіум, квадривіум, університет, факультет, лекція, колегії, ваганти, схоластика, томізм, вітраж, кодекс, стиль, книгодрукування.

1. Поясніть значення понять і термінів «схоластика», «томізм», «тривіум», «квадривіум», «скрипторій».

2. Чим уславилися П'єр Абеляр, Роджер Бекон, Марко Поло, Йоганн Гутенберг?
3. Які типи шкіл існували в ранньому Середньовіччі?

4. Чим, на вашу думку, сучасні школи відрізняються від середньовічних?
5. Мовою освіти тривалий час залишалася латина. Як цей факт впливав на розвиток і поширення освіти?

6. Уявіть себе студентом середньовічного університету й вирішіть, які лекції вам потрібно слухати обов'язково. Чому?
7. Чому католицька церква засуджувала погляди П. Абеляра? Чи доцільно, на ваш розсуд, забороняти погляди й ідеї, що вважаються шкідливими?
8. Яку мету ставили перед собою алхіміки? Доведіть, що їхні дослідження спонукали до набуття корисних знань.
9. Простежте етапи творення книги в добу Середньовіччя.

§16. ХРИСТІЯНСЬКА ЦЕРКВА в XI–XV ст.

- Яку роль відігравало християнство в ранньому Середньовіччі?
- Коли відбувся розкол християнської церкви?

1. Піднесення папства в другій половині XI–XIII ст.

Залежність від світської влади знижувала моральний рівень духовенства та церковну дисципліну. Вироджувалося чернецтво, не дотримувалися монастирських статутів, знижувався престиж ченців. На них дивилися як на невігласів і нероб. Це підштовхнуло чернецтво до руху за реформу монастирів, підвищення ролі духовенства та звільнення церкви від світської залежності. Цей рух зародився в середині X ст. в абатстві Ключні в Бургундії й отримав назву *ключнійський*.

Одним із керівників ключнійського руху був монах Гільдебранд, за участі якого в 1059 р. було прийнято важливе рішення, що Папу Римського повинні обирати *кардинали* без будь-якого втручання світської

Кардинал (з латин. *головний, основний*) — найвища після Папи Римського духовна особа в католицькій церкві. Посада існує з VI ст., коли папи почали розділяти тягар своїх непосильних обов'язків з єпископами сімох невеличких міст, розташованих довкола Рима. Згодом кардинали стали чи не найбільш приближеними до папи особами та першими радниками й помічниками в церковних справах.

Імператор Генріх IV
у замку Каносса.
Мініатюра. XI ст.

влади. Позаяк кардиналів міг призначати тільки діючий Папа Римський, то імператори втрачали можливість впливати на їхні рішення.

У 1073 р. Гільдебранд став Папою Римським й прийняв ім'я *Григорія VII*. Він почав здійснювати клюнійську програму на практиці: заборонив «білому» духовенству брати шлюб, а єпископам приймати світську інвеституру. Григорій VII висунув також ідею про те, що духовенство на чолі з Папою Римським стоїть вище за королів світської влади.

Через це виник конфлікт між Григорієм VII і німецьким імператором Генріхом IV. У 1076 р. імператор оголосив Григорія VII недостойним папського сану. Натомість Григорій VII відлучив Генріха IV від церкви, звільнивши його підданих від присяги на вірність. Так почалася боротьба за інвеституру. Імператор був змушений піти на поступки, адже відлучений від церкви монарх не міг правити державою. У січні 1077 р. Генріх IV прибув до Італії і з'явився перед замком Каносса, де в той час знаходився Папа Римський. Імператор три дні стояв під стінами замку босоніж на снігу, одягнений у лахміття, і благав простити його. На четвертий день Генріха IV допустили до Папи Римського, й він припав йому до ніг із криком: «Святий отче, помилуй мене!» Григорій VII дарував імператорові відпущення гріхів.

Проте невдовзі Генріх IV знову повернувся до своєї звички призначати єпископів. У тривалій боротьбі з імператором Генріхом IV за інвеституру єпископів Григорій VII виявився фактично переможеним. Йому довелося покинути Рим і шукати захисту в Салерно. Там Григорій VII й помер у 1085 р. Але він добився одного — зміцнення авторитету папства. Зрештою ворогуючі сторони дійшли згоди й 1122 р. уклали у Вормсі договір. Згідно з його положеннями, імператор відмовлявся від права призначати єпископів, їх вільно обирали. Але за імператором і за Папою Римським зберігалося право затверджувати їх на посаді. В Італії спочатку Папа Римський передавав новообраному єпископові перстень і посох і в такий спосіб робив його духовним владикою в єпархії, а імператор — скіпетр, тобто наділяв його світською владою.

Найвищої могутності папство досягло за понтифікату *Інокентія III (1198–1216)*. Це був один із найбільш впливових римських пап епохи Середньовіччя. Він намагався зміцнити церкву, урегулювати відносини з імператорською владою та встановити зверхність над нею. Усі світські правителі в його очах мали стати васалами Папи Римського. Інокентій III відновив усі папські володіння в Італії. Якщо його попередники називали себе *намісниками св. Петра*, то Іно-

кентій III проголосив себе *намісником Бога на землі*.

У 1274 р. за понтифікату Григорія X було прийнято новий порядок обрання пап конклавом кардиналів. Слово «конклав» у перекладі з латини означає «замкнена кімната». Тепер кардиналам належало проводити засідання в цілковитій ізоляції від зовнішнього світу. Якщо впродовж трьох днів кардинали не змогли обрати Папу Римського, то їм подавали на обід і вечерю лише одну страву, а через п'ять днів — тільки хліб і воду. Такі умови повинні були сприяти прискоренню обрання Папи Римського.

Наприкінці XIII ст. папство, здавалося б, одержало рішучу перемогу. Але конфлікт світської і духовної влади вплинув на політичну й моральну свідомість європейців. Обидві влади, нещадно звинувачуючи одна одну, уносили в думки людей сум'яття, що затьмарювало ореол непогрішності як над папами, так і над імператорами.

2. Чернечі ордени

Важливу роль у зміцненні католицької церковної організації в епоху Середньовіччя відігравало чернецтво. Ви пам'ятаєте, що батьком західного чернецтва в VI ст. став Бенедикт Нурсійський. Поступово утворилося чимало монастирів, що керувалися статутом св. Бенедикта Нурсійського. Статут включав три обітниць: постійне проживання в монастирі, послух і стриманість. Для об'єднання цих монастирів у 530 р. було створено *орден бенедиктинців*.

Наприкінці XI ст. виник *орден цистерціанців*. Його заснував у 1098 р. абат Робер у бургундському містечку Сіто. Звідси й походження слова «цистерціанці». Мета створення ордену — на повернення до суворих правил чернечого життя, запроваджених Бенедиктом Нурсійським. Цистерціанці заробляли на прожиття власною працею й харчувалися тільки рослинною їжею. Своім розвитком орден цистерціанців дуже завдячує абатові *Берна́-*

Папа Римський Інокентій III.
Фреска. XIII–XIV ст.

Джотто. Святий Франциск Ассизький проповідує птахам.
Фрагмент фрески
церкви Сан-Франческо.
Кінець XIII – початок XIV ст.

Ф. Анжеліко. Святий Домінік. XV ст.

рові Клерв'оському (1090–1153). Завдяки його діяльності малочисельний орден став одним із найбільших.

На початку XIII ст. виник новий тип чернечої організації — *жебрущі ордени*. Класичним зразком жебрущого чернецтва вважаються францисканський і домініканський ордени.

Засновником ордену францисканців був *Франциск Ассизький* (1182–1226). Він народився в місті Ассізі в багатій купецькій родині. Спочатку юнак зайнявся торгівлею. Але після полону, у якому він опинився під час прикордонного конфлікту між містами Ассізі та Перуджею, і тяжкої хвороби цілковито присвятив себе релігії. Роздавши своє майно бідним, Франциск

Ассизький деякий час залишався мирянином і проповідував серед знедолених і хворих. Він учив любити не тільки людей, а й тварин, дерева, квіти, сонячне світло, вогонь і воду. Поступово навколо нього зібралася громада послідовників, які називали себе *міноритами*, тобто «меншими братами». За підтримки папства громада міноритів перетворилася на чернечий *орден францисканців*. Його правила передбачали дотримання ідеалів бідності, аскетизму, смирення та послуху.

Орден домініканців виник у 1216 р. Його засновником був іспанський монах *Домінік де Гусман* (1170–1221). Однак його назва є перегрою з латини: *domini canes* — «пси Господні». Цікаво, що емблемою домініканського ордену був собака, що тримав у зубах смолоскип. Орден очолював генерал-магістр, а монахи вдягали чорні плащі із капюшоном. Особливу увагу домініканці приділяли просвітницькій діяльності, а також активно вивчали Святе Письмо. Вони стали надійною опорою пап у боротьбі з їхніми політичними противниками.

3. Єресі та інквізиція

У XII–XIII ст. в середньовічній Європі виникають єретичні рухи, які були пов'язані з розквітом міст. Саме в містах збільшувалася кількість освічених людей, здатних читати релігійні книги й розмірковувати над їх змістом. Вони бачили, що служителі церкви нічим не нагадували Христа та його учнів-апостолів, які не мали ані влади, ані грошей.

Єресі (з грецьк. *heresis* — особливе віровчення, секта) — релігійні течії, що виникали в Європі на знак протесту стосовно офіційного вчення католицької церкви та її надмірної войовничості.

Найбільшого поширення єретичні рухи набули в Південній Франції. Тут зародилися єретичні вчення *катарів* («чистих») і *вальденсів*, що проникли й у інші європейські країни. Катари стверджували, що у світі проходить вічна боротьба добра зі злом. У цьому двобої має перемогти саме добро. Цікаво, що до зла вони відносили й існуючу церкву на чолі з Папою Римським. Тому вони створили свою церкву, яка не мала ієрархії духовних чинів. Вони відмовилися від таїнства причастя, заперечували вшанування ікон, хреста й мощей, виступали проти церковного землеволодіння та десятини.

Особливого успіху церква катарів досягла в районі міста Альбі, що на півдні Франції. За назвою цього міста катарів ще називають *альбігойцями*. Пана Римський Інокентій III організував проти них хрестовий похід. У ході альбігойських воєн було знищено чимало мирного населення. Розправа з альбігойцями була нечувано жорстокою. Так, захопивши останню твердиню альбігойців — замок-собор Монсегюр, переможці спалили живцем до 200 людей, які відмовилися зректися своєї віри. Квітучий південь Франції перетворився на пустелю.

Одночасно з рухом катарів на півдні Франції поширювалося єретичне вчення вальденсів. Його фундатором став багатий купець з Ліона П'єр Вальдó. Наслідуючи апостолів, він роздав бідним усе своє добро й став проповідувати Святе Письмо. Вальденси відкидали більшість християнських таїнств, молитви, ікони, культ святих і не визнавали церковну ієрархію. Вони відмовлялися сплачувати податки й десятину, нести військову службу, виступали проти смертних вироків. Гоніння на вальденсів у Франції призвели до того, що вони роз'їхалися по інших країнах. У Швейцарії та Італії донині існують невеликі угруповання послідовників цього вчення.

Церковній владі єретики здавалися набагато небезпечнішими, ніж люди іншої віри. Єретики вважалися ворогами всередині самої церкви, а з внутрішнім ворогом упоратися куди складніше. Тому передусім церква заборонила мирянам читати й тлумачити Біблію. Це дозволялося лише церковнослужителям.

У XIII ст. для суду й розправи над єретиками з'явилась *інквізиція* (з латин. *розшук, розслідування*). Проведення інквізиції було доручено ченцям-домініканцям. Особи інквізиторів уважалися недоторканими й підпорядковувалися безпосередньо Папі Римському. Була створена ціла система шпіонажу, заохочувалися доноси. Судочинство велося таємно, із застосуванням тортур. Шляхом жорстоких катувань із звинуваченого витягували зізнання в ересі, чаклунстві й інших смертних гріхах. Якщо він погоджувався покаятися, його зазвичай засуджували до позиттєвого ув'язнення, якщо відмовлявся — до спалення на вогнищі. При цьому нерідко влаштовувалися урочисті церемонії проголошення

та виконання вироку інквізиції над групою єретиків — *аутодафэ* (з ісп. *акт віри*). Воно влаштовувалося на головній площі міста при великому скупченні люду, у присутності духовної та світської знаті, іноді й самого короля з родиною.

Найбільшого розмаху діяльність інквізиції досягла в Іспанії. Тут ініціатором та організатором цього жахливого дійства був великий інквізитор Томас Торквемада (1420–1498). За його вироками в Іспанії було спалено від 4 до 10 тис. осіб за єретичні погляди.

4. Церква в XIV–XV ст.

На початку XIV ст. політична ситуація в Західній Європі докорінно змінилася. Далеко просунувся процес державної централізації. Почали формуватися національні держави. Королівська влада підпорядковувала собі феодальну знать — світську й церковну. Але папство все одно намагалося відстояти й навіть зміцнити свою владу над світськими правителями.

На цьому ґрунті розгорнулася жорстока боротьба між Папою Римським Боніфацієм VIII і французьким королем Філіппом IV Красивим. Король заборонив вивозити з королівства до Рима кошти, зібрані як церковна десятина. З цього приводу Папа Римський й король обмінялися гнівними посланнями. Боніфацій VIII готувався відлучити Філіппа IV від церкви. Але король направив в Італію загін на чолі зі своїм радником Гійомом де Ногаре, який захопив резиденцію Папи Римського в місті Ананьї, де Боніфацій VIII якраз перебував. Ногаре взяв Боніфація VIII під варту й поведився з ним дуже грубо. Як зазначено в окремих хроніках, один із французів важкою рицарською рукавицею навіть боляче вдарив Боніфація VIII просто по обличчю.

Дж. Віллані. Арешт Папи Римського Боніфація VIII в Ананьї.
Хроніка XIV ст.

Невдоволені городяни звільнили Папу Римського, але той не витримав такого приниження й незабаром помер.

У 1305 р. Папою Римським було обрано ставленика французького короля, який прийняв ім'я Климент V. Він покинув Рим і переніс свою резиденцію в Авіньйон. Це місто не було підвладне Філіппові IV, але знаходилось у сфері його впливу. Так почався занепад папства, так званий *авіньйонський полон*, що тривав із 1309 по 1377 р.

За ці майже 70 років Рим занепадав. Більшість колишніх папських будівель і храмів були у вкрай занедбаному стані.

У місті вирувала боротьба за владу. Саме в такий нелегкий час Папа Римський Григорій XI вирішив повернути папський престол у Рим. Однак його рантова смерть 1378 р. призвела до неочікуваних наслідків. Колегія кардиналів, у складі якої були італійці та французи, не дійшла згоди: кожна зі сторін обрала свого папу. На чолі християнського світу постало відразу два папи, й кожен із них уважав себе законним. Це призвело до *Великої схизми* західної церкви, що тривала впродовж 1378–1417 рр.

Схизма викликала неспокій як у церковних, так і у світських колах. Щоб припинити протистояння, у Пізі зібрався церковний собор. Він змістив обох пап та обрав нового. Але жоден із пап-суперників не визнав законності свого скинення. У результаті християнський світ раптом отримав трьох пап. Край розколові поклав собор, що зібрався в м. Констанці. На ньому 1417 р. був обраний Папою Римським Мартин V. Так із Великою схизмою нарешті було покінчено.

Загалом у XV ст. політична та духовна роль папства різко зменшилася. Це було обумовлено передусім появою самостійних держав і зростанням національної свідомості європейських народів.

Клюнійський рух, кардинал, Вормський договір, жебрущі ордени, францисканці, домініканці, єреси, єретики, альбігойські війни, інквізиція, авіньйонський полон пап, Велика схизма.

1. Середньовічне суспільство поділялося на три стани. Чи становило духовенство окремий стан? Які він мав права, обов'язки й привілеї?
2. Які риси були спільними для всіх чернечих орденів?
3. Підтвердіть або спростуйте думку про те, що церква потребувала великих грошей. Чи можна важкий гріх відмолити за великі гроші?
4. Куди на початку XIV ст. було перенесено резиденцію римських пап? Що стало причиною такого рішення й чи зміцнило це папську владу?

5. Про яку подію розповідається в уривку: «І тут три дні біля воріт... жалюгідний, просвітлений, у лахмітті, обливаючись безупинними сльозами, благав він про допомогу й розраду апостольського нашого милосердя»?
6. Уявіть, що ви член конклаву кардиналів і обираєте нового Папу Римського. Якими чеснотами він має володіти (риса характеру, моральні якості або здатність вести господарську діяльність)?
7. Що, на вашу думку, спонукало людину стати ченцем (черницею)? Як би ви організували життя монастиря? Чим, крім молитов, були зайняті ченці?
8. Що стало причиною появи та поширення єретичних рухів у католицькій церкві?
9. Як ви вважаєте, чи гальмувала інквізиція розвиток суспільного поступу в добу Середньовіччя?

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4

Середньовічні школи та університети. Життя студентів

Заснування монастирських шкіл

«Він [абат Гільом] заснував школи, у яких зерно освіти міг безкоштовно здобути кожен, хто звертався в підпорядковані йому монастирі. Нікому й ніколи тут не відмовляли. Навпаки, серви чи вільні, багаті чи бідні — усі без винятку були огорнуті цим виявом братерської любові. Чимало їх також, через свою убогість, отримувало в монастирі харчі» (*X ст. З «Життєпису абата Гільома»*).

1. Уважно прочитайте уривок із джерела. **2.** Хто міг навчатися в монастирській школі? **3.** Чи була монастирська школа зразком християнського милосердя?

Сім вільних мистецтв

«Один учень питав учителя: “Оскільки є сім мистецтв, і сім випробувань, і сім занять, я хотів би, аби ви мені їх перерахували й пояснили, що лежить в їх основі?” Учитель: “Рахую. Це такі мистецтва: діалектика, арифметика, геометрія, фізика, музика, астрономія. А до того, що лежить в основі сьомого, то тут існує безліч різних поглядів. Філософи, які не вірять у пророцтва, кажуть, що сьоме мистецтво — це некромантія [викликання душ померлих]. Інші філософи, які довіряють пророцтву й філософії, хочуть, аби це була наука, яка досліджує природу та елементи світобудови. Деякі, які не визнають філософію, стверджують, що це граматика”» (*З джерела початку XII ст.*).

1. Уважно прочитайте уривок із джерела. **2.** Які із «семи вільних мистецтв» належали до тривіуму, а які — до квадрівіуму? **3.** У яких середньовічних освітніх закладах викладалося «сім вільних мистецтв»? **4.** Які зі згаданих дисциплін вивчаються в сучасній школі?

«...У давнину було відомо сім наук. Це — граматика, діалектика, риторика, музика, арифметика, геометрія й астрономія. Їх же всі називають вільними, і тому їх засвоювали діти вільних і шляхетних людей... Однак існує багато інших, більш благородних наук... Ще вельми корисні й необхідні дітям деякі моральні науки, наприклад: етика — наука про управління собою, економіка — наука про управління сім'єю та політика — наука про управління суспільством і державою... Діти шляхетних людей та особливо діти володарів і правителів, якщо вони хочуть стати політиками, управляти й керувати іншими, повинні ці науки опановувати дуже старанно...» (*1285 р. Егідій Римський «Про правління володарів»*).

1. Уважно ознайомтеся з текстом. Чому сім наук освоювали передусім діти вільних і шляхетних людей? Як розуміли в середньовіччі значення термінів «етика», «економіка», «політика»? Як ці науки тлумачаться сьогодні?

Поява міських шкіл

«...Щойно дізнавшись про розквіт де-небудь мистецтва діалектики ... я переїжджав для участі в диспутах з однієї провінції до іншої... Нарешті я прибув до Парижа, де ця галузь пізнання вже давно й усебічно процвітала, і прийшов до Гільома з Шампо, справді видатного на той час магістра в цій галузі, який мав відповідну славу. Він і став моїм наставником... Від самого початку моєї викладацької діяльності в школі поголос про моє мистецтво в галузі діалектики так поширився, що стала потроху тьмяніти слава не тільки моїх шкільних товаришів, але й самого вчителя... Моє вчення здобуло таку славу й авторитет, що особи, які найбільш запопадливо підтримували раніше мого вищеназваного вчителя й особливо сильно нападали на моє вчення, тепер перейшли в мою школу...» (Бл. 1136 р. П'єр Абеляр «Історія моїх поневірянь»).

1. Уважно прочитайте уривок із джерела. **2.** Як у добу Середньовіччя формувалися міські школи? **3.** Чи впливав на цей процес авторитет учителя? **4.** Які дисципліни були в пошані?

Середньовічні університети

«...Опікуючись учнями, котрі мандрують за знаннями, й особливо турбуючись про долю професорів божественного та священного права, ми, у своїй шляхетності, даруємо їм милість...

Оскільки ми вважаємо, що добрі діяння заслуговують нашого схвалення й покровительства, ми з особливою любов'ю будемо захищати тих, ученістю яких удосконалюється світ, чийми зусиллями життя наших підданих спрямовується до шанування Бога й нас, його слуг...

Отож ми ухвалили цим законом, який повинен мати силу на вічні часи, щоб ніхто не осмілювався затримувати школярів з метою їх образити, щоб ніхто не завдавав їм збитків через борги іншої особи з тієї ж провінції... Ті люди, які знатимуть про порушників цього священного закону й не заявлять про це своєчасно місцевій владі, повинні бути засудженні спеціальним рішенням до сплати чотирікратного штрафу...» (1158 р. З грамоти Фрідріха I Барбаросси учням і вчителям болонських шкіл).

1. Уважно ознайомтесь із текстом грамоти, яку Фрідріх I Барбаросса надав Болонському університету в процесі його становлення. **2.** Яку сферу знань розвивав цей університет? **3.** Чому імператор переймався долею його викладачів і студентів? **4.** З'ясуйте, яким Болонський університет є нині.

«...Ми визнаємо за вами право видавати постанови або розпорядження, що стосуються способів і часу читання лекцій і проведення диспутів, зовнішнього вигляду [членів університету], похоронів, а також розпорядження стосовно часу й предмета лекцій бакалаврів [студентів] і орендної плати за житло. Ми також визнаємо за вами й право справедливого покарання виключених із вашого товариства [університету] усіх тих осіб, які виступають проти згаданих постанов і розпоряджень.

І коли трапиться, що з вас [незаконно] стягуватиметься орендна плата за житло, або... вам чи кому-небудь із вас завдадуть образи або непоправних збитків, ...то якщо протягом п'ятнадцяти днів після подання відповідної скарги не буде відшкодування, вам дозволяється призупинити всі заняття в університеті до того часу, поки ви не отримаєте відшкодування...

...Ми надалі забороняємо від цього часу заарештовувати школяра [студента] за борги...» (1231 р. З булли Папи Римського Григорія IX Паризькому університету).

1. Уважно прочитайте уривок із джерела. **2.** Які привілеї надав Папа Римський Григорій IX Паризькому університету? **3.** Визначте побутові й матеріальні проблеми.

Життя студентів

«Своїм дорогим і шановним батькам, рицарю де Вільє та його дружині, посилаємо привіт і засвідчуємо синівський послух. Цим повідомляємо Вас, що ми проживаємо в доброму здоров'ї й старанно навчаємося. Ми винаймаємо добру кімнату неподалік від школи, так що можемо кожного дня ходити на заняття, майже не замочивши ніг. У нас є добрі товариші, які мешкають разом з нами, а також у Сорбонні. Вони старанні у вивченні науки й відзначаються належною поведінкою. Позаяк успіхи в науках залежать від матеріального добробуту, ми просимо прислати нам грошей стільки, скільки потрібно для купівлі пергаменту, чорнила, дошок та інших речей, у яких ми маємо потребу, щоб не потерпати від недостатньої допомоги, а з успіхом завершити заняття й зі славою повернутися додому. Ваші сини П'єр і Жан» (3 листа студентів батькам).

1. Ознайомтеся з листом студентів до батьків. **2.** Як ви думаєте, у якому європейському університеті вони навчаються? **3.** Чим, крім навчання, переймалися середньовічні студенти? **4.** Чи забезпечував університет студентів усіма необхідними для навчання засобами?

«Остерігайтеся багато й дуже часто їсти, особливо вночі. Уникайте вживати в їжу під час вечірніх трапез сирі цибулини, тому що вони дуже притупляють розум і почуття.

Уникайте молочних продуктів – молока й свіжого сиру. Остерігайтеся споживати молоко й рибу разом, так само, як молоко й вино, тому що від цього буває проказа. Не можна дуже часто їсти свіжу свинину, але солена свинина корисна. Не слід уживати багато горіхів. Краще їсти їх зрідка та заїдати рибою. Я кажу те саме про будь-яке поєднання м'яса й фруктів, бо вони шкідливі й важкі для травлення...

Пам'ятайте в Тулузі про добру воду. Тому кип'ятить її так само, як і воду з Гарони, бо сира вода погана...» (1315 р. З листа лікаря з Валенсії Педро Фагароли синам, студентам Тулузького університету).

1. Уважно прочитайте уривок з листа батька до синів-студентів. **2.** Чим він як лікар за фахом переймається передусім, думаючи про дітей? **3.** Які цінні поради їм дає? **4.** А чи знаєте ви про застереження щодо харчування, наведені в листі?

§17. АРХІТЕКТУРА ТА МИСТЕЦТВО

1. Виникнення романського стилю

Середні віки залишили майбутнім поколінням чимало величних пам'яток архітектурного мистецтва. У перші століття епохи Середньовіччя (приблизно до часів Карла Великого) будівельна техніка була недосконалою. Однак уже згодом простежується справжнє піднесення будівельного мистецтва. Недосконалий рівень розвитку будівельної справи спонукав тогочасних майстрів до вивчення архітектурних здобутків давніх римлян. Як наслідок, у X ст. в Західній Європі починає формуватися *романський (римський) архітектурний стиль*. Це був перший загальноєвропейський стиль. Свого поширення він набув в XI–XII ст.

Собор святого Петра у Вормсі.
XI–XII ст.

Процес переосмислення культурної спадщини античності проходив у результаті глибоких змін, що відбулись у свідомості людей після подолання межі 1000 року. Саме тоді начебто мав настати кінець світу. Страх, який опанував людські душі в очікуванні Страшного суду, поволі відступав. Натомість удячні християни почали засвідчувати свою любов до Господа, виявом якої стало будівництво розкішних храмів. Їх зводили вже не абияк, а на віки, використовуючи витесаний білий і рожевий камінь. Храми були настільки великими й міцними, що за необхідності могли витримати ворожі набіги й дати прихисток парафіянам і прочанам.

Формування єдиного романського стилю пов'язане передусім із численними монастирями. Великі монастирі володіли значними багатствами та владою. Саме тут розвивалася духовність і розквітало мистецтво. Своєї вершини романське мистецтво досягло близько 1100 р., коли в абатстві Клюні в Бургундії була зведена найбільша в Європі романська церква. Крім монастирських комплексів і храмів, у романському стилі споруджували численні замки, забудовували міста.

2. Романські храми

Романські храми зводили за зразком *базилік*. Так давні римляни називали великі громадські будівлі, які поділялися на кілька частин, де засідали суди й велася торгівля. Храми, збудовані в романському стилі,

мали, як правило, такий вигляд: продовгуваті приміщення, переділені колонами опорних стовпів на три або п'ять частин. Зверху колони прикрашали *капітелі* (різьблений скульптурний орнамент). У західній частині храму знаходився *портал* (головний вхід), а в східній — *вівтар* (місце богослужіння). Романські храми мали товсті стіни, масивні кутові вежі й невеликі вузькі вікна. Тому романські храми нагадували фортецю. Усередині приміщення стіни прикрашали особливою технікою розпису — *фресками* (з іт. *свіжий, вологий*). Назва пов'язана з тим, що фарби наносилися на свіжу, ще вологу штукатурку.

Саме романська архітектура спричинила появу в Західній Європі *рельєфів* (монументальної скульптури). Найбільш поширеними були величезні рельєфні композиції над порталами храмів. Бувало, що їх розфарбовували. Це надавало зображенням чіткості й виразності.

Через малі вікна, а також порівняно невисокі стіни романські храми виглядали похмурими, наче сповитими мороком. Вівтарні лампади та свічки не могли забезпечити належне освітлення, яке б показало всю їх внутрішню красу.

3. Готичний стиль

Та будівельна справа не стояла на місці: на зміну романському стилю прийшов *готичний*. Він виник у Франції в другій половині XII ст. Це був період розквіту літератури, паризької схоластичної школи, розвитку церковної музики, різних видів ремесел тощо. На хвилі цього піднесення духовних і творчих сил і народилася готика.

Термін «готичний стиль» є не менш умовним, ніж «романський». Його ввели в ужиток італійські гуманісти для позначення всього, що не належить до античності. На відміну від романського, він уважався варварським (від іт. *gotico* — готський, за назвою германського племені готів). Готичний стиль розвинувся в XIII–XIV ст.

Міланський собор.

Основна частина собору збудована в XIV–XV ст.

Розквіт готичного стилю припадає на період перемог міських комун. У містах, що здобули право на самоуправління, артілі ремісників зводили *ратуші*. Тут знаходилися органи міського самоврядування. Ратуша була великою кам'яною спорудою, над якою здіймалося вістря вежі — своєрідний символ незалежності міста.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Класичним зразком готичної архітектури є **міська ратуша в Брюсселі**. Цю триповерхову будівлю було зведено в першій половині XV ст. Над нею підноситься вежа, висота якої сягає 90 м. На вершині вежі розміщується п'ятиметровий флюгер із зображенням святого Михайла, що вбиває дракона. В основі вежі знаходяться широкі овальні ворота. Їх виступи прикрашають скульптури, що символізують Правосуддя, Обережність, Мир, Закон, Стриманість і Силу.

Міська ратуша. м. Брюссель. XV ст.

Але найвеличнішою будівлею готичної архітектури є *собор* — символ багатства й могутності міста. Чимало готичних соборів могли вмістити все міське населення. На площі перед собором доносили до мирян Боже слово проповідники. Тут проводилися запальні диспути між професорами й студентами, відбувалися театральні вистави (містерії), які ставили переважно мандрівні актори.

Позаяк церковне будівництво, яким раніше відали монастирі, переходило до рук городян, то новий архітектурний стиль відображав зміни, які відбулися в їхній свідомості. Готичні собори були величними, прозорими, зверненими до висоти небес. Якщо в романському храмі склепіння спиралося на товсті стіни, то в готичному соборі — на арки, що трималися на стовпах. Це дозволяло зробити споруду просторішою й світлішою. Сприяли цьому й велетенські вікна. Для підсилення гри світла вживали кольорове скло. З нього укладали розмаїті вітражі із зображенням людей і рослин. Окрасою готичних соборів були портали, арки, статуї, кам'яне різьблення, орнаменти й химери (фантастичні фігури звірів), живописні полотна. У сценах Розп'яття та Воскресіння Ісуса Христа, зображеннях Діви Марії, ангелів, інших біблійних персонажів готичні митці передавали риси своїх сучасників.

Діва Марія з дитиною.
Вітраж у Шартрському соборі. XII–XIII ст.

4. Національні особливості готичних храмів

До раннього готичного стилю відноситься собор Паризької Богоматері, будівництво якого розпочалося 1163 р. У його архітектурі ще зберігаються ознаки романського стилю. Його вежі масивні, скульптурний декор стриманий, що викликає враження строгості, величі й непорушності храму.

Однією з чудових архітектурних готичних пам'яток Франції є кафедральний собор у Реймсі, де коронувалися французькі королі. Він будувався з 1212 по 1311 р. Собор зведено на місці паломництва, де ще в поганські часи знаходилося священне джерело. Нижній ярус головного фасаду (зовнішнього боку) складається з трьох порталів. У середині другого ярусу розміщено величезне кругле вікно, кам'яне сплетіння якого за формою нагадує квітку. Це — знаменита готична «троянда», через яку в собор вливається потужний потік світла. По обидва боки «троянди» знаходяться два високих вузьких вікна. Увесь другий ярус прикрашають статуї біблійних царів, які вважалися предками Ісуса Христа та його матері Діви Марії. Собор увінчують дві вежі-дзвіниці.

В архітектурі інших країн Європи готичний стиль розвивається з XIII ст., набуваючи яскраво виражених національних рис.

Близькими до французьких є німецькі готичні храми, однак вежі в них є високими й гостроверхими. Яскравим прикладом є собор у Кельні.

В Англії готичні храми сильно витягуються і в довжину, і в ширину. По середині випинається масивна вежа, яка часто є вищою за вежі на фасадах. Тут майже немає знаменитої готичної «троянди». Прикладом англійської готики є собор в Солсбері (1220–1258) і собор в Лінкольні (1192–1280).

1. Поясніть значення понять і термінів «вітраж», «фреска», «рельєф», «скульптура», «романський стиль», «готичний стиль».

2. Опишіть споруду романського й готичного стилів. Назвіть складові частини будови.

3. У чому полягають основні відмінності архітектурних споруд романського й готичного стилю: за технікою виконання, зовнішнім виглядом і внутрішнім оздобленням?

4. Намалюйте в зошиті споруду романського й готичного стилів (схематично).

5. У романських соборах були поширені настінні розписи (фрески), а в готичних — вітражі, які прикрашали великі вікна. Чим можна пояснити широке застосування вітражів у готичних соборах?

6. Якому з двох стилів (романському чи готичному) ви віддали б перевагу? Аргументуйте свою думку.

7. З'ясуйте, чи є зразки романського й готичного архітектурного мистецтва в Україні.

§18. РАННІЙ ГУМАНІЗМ І ВІДРОДЖЕННЯ В ІТАЛІЇ

1. Формування гуманістичного мислення

У XIV ст. в культурному й духовному житті багатих італійських міст почали простежуватися тенденції, які засвідчили прихід нової епохи, названої пізніше **Відродженням**. За основу цього терміна (у французькому варіанті — *Ренесанс*) узято навернення до античної спадщини. Адже впродовж усього середньовіччя античне письменство було важливим джерелом пізнання світу й людини, однак черпали з його надр тільки одиниці. Творці Ренесансу розглядали середні віки як тисячолітню перерву в розвитку культури, що настала після загибелі античної цивілізації. Вони вважали, що саме їхня доба покликана відродити мистецтво й гуманітарні науки.

Підґрунтям культури Відродження стала нова течія — **гуманізм** (з латин. *людяний*). Він зародився в XIV ст. в Італії, а впродовж XV–XVI ст. поширився і в інших країнах Європи. Характерною ознакою гуманізму було висунення на перший план усебічно розвиненої людини. Важлива роль у її вихованні відводилася культурі, яка після «тисячолітнього занепаду» зараз цілковито переосмислювалася. Зразок для наслідування гуманісти бачили в культурі античних Греції та Риму. Досягнення античних учених, філософів, поетів, архітекторів, скульпторів стали орієнтиром для творців культури Відродження.

Великий інтерес діячі гуманізму починають проявляти до історії, яку вважали «вчителькою життя», адже в ній активною силою є саме людина. Перед педагогікою ставилися завдання виховати вільну, гармонійно розвинену особистість. Основою навчання мали стати повага до учня та прагнення спонукати його до самостійного мислення. Чималі здобутки мала математика, астрономія й медицина.

Попри те, що гуманісти в цілому негативно ставилися до «варварського середньовіччя», вони все-таки не відкидали найбільших його досягнень. Отже, Ренесанс розквітнув із найкращих зразків античної та середньовічної культур. Визначна роль у розвитку культури Відродження належить церкві, світським правителям і міському патриціату.

Гуманісти були щирими християнами. Але центральне місце в їхніх поглядах на життя посідала людина, яка відзначалася не тільки християнськими чеснотами. Вони вважали, що людина є вільною, не-

Гуманізм — рух епохи Відродження, спрямований на утвердження моральних прав людини на земне щастя, визволення науки й людської особистості від церковних обмежень.

залежною, сама творить свою долю й може досягти всього власними зусиллями, використовуючи знання. Саме тому вперше в європейській історії *еліта*, тобто сукупність кращих, найбільш шанованих і освічених людей, формувалася не за походженням, а за своїми здібностями.

Сподвижники гуманізму були різнобічно обдарованими людьми. Серед них — письменники й філософи, мовознавці й історики, живописці та скульптори, архітектори й математики, світські правителі й діячі церкви. Нерідко одна особистість поєднувала кілька талантів.

2. Розквіт літератури

Провісником культури італійського Відродження став визначний європейський поет **Данте Аліг'єрі** (1265–1321). Він народився у Флоренції, брав участь у політичній боротьбі, здійснив низку дипломатичних місій, але невдовзі був змушений покинути рідне місто й опинився

Портрет Данте Аліг'єрі.
Фрагмент фрески
«Рай». Флоренція.
XIV ст.

Невідомий художник.
Франческо
Петрарка. XVII ст.

у вигнанні. У період поневірянь Данте відвідав знамениті наукові центри — Болонью, Париж, жив у таких містах-комунах, як Равенна, Лукка, Верона.

Він відомий як поет-лірик, який писав вірші на любовну тематику. Героїнею й музою поета була флорентійка Беатріче. Крім віршів, писав наукові трактати. Однак в історію світової літератури ввійшов передусім як автор поеми «Божественна комедія». У творі автор досяг мистецької довершеності й глибоких філософських узагальнень.

Структура «Божественної комедії» — це три основні частини: «Пекло», «Чистилище» і «Рай». Написана вона терцинами — трирядковими строфами. Цифра 3 тут символічно пов'язана з християнським ученням про Святу Трійцю.

Коло гуманістичних ідей окреслив першопроходець доби Ренесансу, поет **Франческо Петрарка** (1304–1374). Він виступив проти середньовічної схоластики й став творцем нової системи культурних цінностей, ядром якої була Людина. Крім того, Петрарка є основоположником нової європейської лірики, визнаним майстром найскладнішої поетичної форми — *сонета*, автором знаменитої «Книги пісень» і низки праць гуманістичного характеру.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XIV ст. З праці Франческа Петрарки «Про засоби від мінливостей долі»

1. *Про благородне походження.* Кров завжди одного кольору. Але якщо вона світліша від крові іншої людини, це свідчить не про благородство, а про фізичне здоров'я. Істинно шляхетна людина не народжується з великою душею, але сама себе робить такою чудовими своїми справами.

2. *Про багатство.* У багатого більше заздрісних почуттів, ніж радості. Великі багатства набуваються важко, зберігаються з клопотом, витрачаються з прикрістю. Якщо ти скупий — перетворюєшся на сторожа, і багатство володіє тобою, а не ти багатством.

- Що, згідно із судженнями Ф. Петрарки, робить людину по-справжньому шляхетною?

Визначним гуманістом, талановитим письменником і вченим був сучасник Петрарки — *Джованні Боккаччо* (1313–1375). Він увійшов у літературу як талановитий майстер оповіді, оспівувач краси людини та критик суспільних вад: скупості, зажерливості, нещирості й тупості. Митець яскраво відтворив тогочасне італійське суспільство — життя купців, лікарів, школярів, дворян, ремісників, суддів, ченців і священників. Боккаччо був першим біографом Данте, саме він назвав знамениту Комедію флорентійського поета *божественною* й написав коментарі до першої частини твору.

А. дель Кастаньо.
Джованні Боккаччо.
Фреска. Фрагмент.
XV ст.

3. Мистецтво раннього Відродження

Особливу роль гуманісти відводили також мистецтву живопису, скульптури й архітектури. Уперше в історії в художниках, скульпторах та архітекторах побачили не просто ремісників, а носіїв духовності, авторів чудових зразків, покликаних формувати людину нової доби.

Мистецтво підноситься над наукою та поезією, воно високо цінується. Представники родини Медічі, які в XV ст. на довгі роки стали господарями Флоренції, виявилися щедрими меценатами. Зокрема, Козимо Медічі та його внук Лоренцо Пишний запрошували до свого двору художників, змагаючись за це право з Папою Римським, герцогами та володарями інших держав.

*Джотто. Поцілунок Іуди.
Фреска. XIV ст.*

*Мазаччо.
Апостол Андрій. 1426 р.*

Першими видатними майстрами живопису італійського Відродження були *Джотто* (1266–1337) і *Мазаччо* (1401–1428). Вони писали на церковно-релігійні сюжети, але їх роботам притаманне правдиве відтворення людських рис: радості, скорботи, гніву, надії, покори тощо.

Вершиною раннього Відродження є живопис *Сандро Боттічеллі* (1455–1510). Він залишив великий мистецький спадок, його стиль наділений неповторністю та індивідуальністю. Перші яскраві образи художник створив за мотивами античної міфології. Згодом з'явилися полотна, які прославили митця, — «Весна», «Народження Венери», твори на біблійну тематику. Вони є глибокоодухотвореними. У героїнь митця особлива краса. У тендітній ніжності Богоматері або Венери дивовижно переплетені людська душа та фізична досконалість. Митець зумів побачити й оспівати красу життя як велику радість і глибинний трагізм.

Поряд із живописом в Італії швидкими темпами розвивається також скульптура. Талановитим скульптором був *Донателло* (бл. 1386–1466). Він поклав початок скульптурному портрету. Знаменитий твір Донателло — статуя юного героя Давида, який переміг велетня Голіафа.

Відомими архітекторами були *Філіппо Брунеллескі* (1377–1446) і *Леон Батиста Альберті* (1404–1472). Брунеллескі збудував чимало храмів і палаців, які вражали сучасників своєю витонченістю. Він першим вирішив проблему великої купольної будівлі. Альберті створив наукову теорію «нової архітектури».

В епоху Ренесансу відбувається також розвиток науки. Діячі гуманізму починають проявляти великий інтерес до історії, яку вважали «вчителькою життя». Вони, зокрема, розглядали історію як таку, у якій активною силою є саме людина. Перед педагогікою ставилися завдання виховати вільну й гармонійно розвинену особистість. В основу навчання мало бути закладено повагу до учня та прагнення спонукати його до самостійного мислення. Чималі здобутки мали математика, астрономія й медицина.

Гуманістичне вільнодумство епохи Ренесансу створило чудові передумови для подальшого поступу європейської культури.

Відродження, гуманізм, Данте Аліг'єрі, Франческо Петрарка, Джованні Боккаччо, Джотто, Сандро Боттічеллі, Донателло.

1. Установіть відповідність.

1 Данте Аліг'єрі	A статуя Давида
2 Франческо Петрарка	Б поема «Божественна комедія»
3 Сандро Боттічеллі	В «Книга пісень»
4 Донателло	Г «Народження Венери»

2. Поясніть, чому для вчених і митців епохи Відродження центром Всесвіту стає людина.
3. Поміркуйте, чому чимало філософських і суспільних питань Данте Аліг'єрі намагається порушити за допомогою використання принципу сну та видінь.
4. Які причини спонукали італійських володарів, інших заможних і знатних людей заохочувати розвиток літератури, мистецтва та філософії?
5. Чи можна пояснити нові явища в духовному житті Італії й усієї Європи винятково як відродження античних традицій?
6. Хто з представників італійського Відродження прославився як автор неперевершеного й найскладнішого поетичного жанру — сонета?
7. Як ви думаєте, чому в образі Богоматері Сандро Боттічеллі втілює як велику радість, так і глибокий трагізм?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ 4

«МАТЕРІАЛЬНИЙ І ДУХОВНИЙ СВІТ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ»

Чернечі ордени

Перші ордени	Жебрущі ордени	Рицарсько-чернечі ордени
530 р. — бенедиктинці	1208 р. — францисканці	1113 р. — госпітальєри (іоаніти), «Орден вершників шпиталю св. Іоанна Єрусалимського»
1098 р. — цистеріанці	1216 р. — домініканці	1118–1119 рр. — тамплієри, «Таємне рицарство Христове і храму Соломона»
	з XI ст. в ісламських країнах — дервіші	1190 р. — Тевтонський (Німецький) орден, Орден дому св. Марії в Єрусалимі

Середньовічна культура Західної Європи

Галузь культури	Досягнення
Освіта	Школи при церквах і монастирях, університети (Болонський, Сорбонна, Оксфорд, Кембридж); «сім вільних мистецтв» — тривіум, квадривіум; факультети юридичні, медичні, богословські; схоластика; ваганти — мандрівні студенти
Наука	Поява дослідного знання; Роджер Бекон; алхімія; географія; подорож Марка Поло
Література	Хроніки, героїчний епос — «Пісня про Роланда», «Пісня про Нібелунгів», «Пісня про мого Сіда», «Поєма про Беовульфа», Франсуа Війон, Джефрі Чосер
Рицарська культура	Рицарські романи — «Трістан та Ізольда», романи про короля Артура та ін.; трубадури, трувери, мінезингери — поети-рицарі
Архітектура	Романський стиль — X–XII ст.: базиліки — товсті стіни, приземкуваті споруди, маленькі вікна, напівкругла арка; готичний стиль — XII–XV ст. «Біблія в камені» — стрільчаста арка, високі ажурні вежі, вітражі
Мистецтво	Книжкова мініатюра; фрески; рельєфи; скульптури; вітражі
Ранній гуманізм і Відродження	Італія: Данте Аліг'єрі, Франческо Петрарка, Джованні Боккаччо

РОЗДІЛ 5

КРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ
ТА СХІДНОЇ
ЄВРОПИ
В X–XV ст.

§19. ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА В СЕРЕДНІ ВІКИ

1. Перші держави західних слов'ян.

Виникнення слов'янської писемності

Західні слов'яни — чехи, поляки, словаки — походять від слов'янських племен, які розселилися на північ від Дунаю аж до Прибалтики й Ельби. Слов'янська спільнота Балканського півострова стала ядром формування південних слов'ян: болгар, сербів, хорватів, словенців тощо.

Перша держава західних слов'ян утворилася в ході боротьби з тюркськими племенами — *аварами*. Свою назву — *князівство Само* — вона отримала від імені засновника, напівлегендарного правителя Само. У 623 р. він об'єднав окремі чеські племена й переміг аварів, після чого був обраний князем і правив 35 років. Князівство Само успішно відбивало також напади франків, які намагалися підкорити слов'янські землі. Після смерті в 658 р. Само його держава розпалася.

У першій половині IX ст. на частині території сучасних Словаччини та Чехії утворилася *Великоморавська держава*, засновником якої став князь *Моймир* (822–846). У 846 р. східнофранкський король Людовік Німецький скинув Моймира й посадив на княжий трон його племінника Ростислава, який вирішив звільнитися від німецької опіки. У пошуках союзників він звернувся до візантійського імператора й попросив відрядити місіонерів для християнізації місцевого населення, бо це й було нібито причиною нападів німецьких феодалів.

У 863 р. в країну прибули проповідники — брати *Кирило* та *Мефодій*. Вони створили перші зразки слов'янської писемності, проповідували християнство, переклали старослов'янською мовою богослужбні книги.

Почалося створення церкви, незалежної від німецького єпископа.

Такий хід подій зовсім не влаштував східнофранкського правителя Карломана. Він учинив у Великоморавській державі переворот і віддав її в управління двом німецьким маркграфам. Проти німців спалахнуло повстання, яке відновило незалежність країни. Однак великоморавський князь Святополк визнав себе васалом німецького короля. Щоб зменшити натиск німців, Святополк став шукати підтримки в особі Папи Римського. Він погодився при-

3. Зограф. Святі Кирило та Мефодій. Фреска. Болгарія. 1848 р.

йняти місіонерів Папи Римського, а учнів Кирила та Мефодія вигнав із країни. Богослужіння слов'янською мовою майже припинилося.

Наприкінці IX ст. Великоморавську державу охопили міжусобиці, а в 906 р. сюди вторглися угорці й спопелили квітучі слов'янські землі. Великоморавська держава розпалася. Центр політичного розвитку перемістився в чеські землі.

2. Чеське королівство

Із занепадом Великоморавської держави відбувається процес становлення **Чеського князівства**. На межі IX–X ст. помітно підноситься князівський рід **Пршемисловичів**, який очолював племінний союз чехів. Саме Пршемисловичі заклали основи самостійної Чеської держави з центром у Празі. Їхня влада особливо зміцніла за роки князювання **Вацлава (921–935)**. Він запроваджував у своїх землях християнство, збирав податки, приборкував непокірну знать. Головною зовнішньою небезпекою для молодого князівства Пршемисловичів стали загарбницькі устремління німецького короля Генріха I Птахолова, який напав на Чехію. Князь Вацлав визнав себе його васалом і зобов'язався сплачувати данину. Це викликало невдоволення чеських вельмож, і Вацлава підступно вбили змовники, яких найняв його рідний брат Болеслав.

Німецьким феодалам не вдалося повністю підпорядкувати Чеську державу, але в 1041 р. князь Бржетислав I усе-таки був змушений як васал принести клятву вірності імператору Генріху III. Чехія стала частиною імперії. Проте васальна присяга була лише особистим зобов'язанням, яке аж ніяк не обмежувало самостійність чеського правителя у своїй країні.

Пршемисловичі ревно боронили свої права й для зміцнення влади вміло використовували чвари в німецькій імперії. Так, князь Вратислав II (1061–1092) підтримав імператора Генріха IV в його протистоянні з Папою Римським під час боротьби за інвеституру. У 1085 р. він отримав від нього титул короля. Проте спадкову королівську владу в Чеській державі було встановлено аж наприкінці XII ст. Зростання могутності Пршемисловичів наштовхнулося на опір із боку Папи Римського та німецьких правителів із династії Габсбургів. Після підступного вбивства в 1306 р. чеського короля Вацлава III династія Пршемисловичів припинила своє існування.

У 1310 р. чеський трон опинився в руках німецьких князів Люксембургів, які в політичному й культурному плані перебували під впливом Франції. За правління чеського короля Яна з Люксембурзької династії королівська влада суттєво послабилася. Він майже весь час перебував за кордоном і навідувався в Чехію лише за грошима. Це посилило значення чеського *сейму* — зібрання вищої шляхти. Ян

ЧЕХІЯ В XIV–XV СТ. ГУСИТСЬКІ ВІЙНИ (1419–1434)

Ватажок таборитів –
Ян Жижка

Люксембурзький загинув 1346 р. у відомій битві при Кресі, де воював на боці французів.

На відміну від Яна Люксембурзького, його син **Карл I (1347–1378)** зміцнив королівську владу й перетворив Чеську державу на могутню монархію. Він дбав про розвиток ремесла й торгівлі, зростання міст. Найбільше уваги Карл I приділяв Празі: тут було відкрито 1348 р. університет, зведено розкішні палаци, собори тощо.

Це був перший чеський правитель, який став німецьким королем, а згодом — імператором Карлом IV Люксембурзьким. Через деякий час він підтвердив незалежність Чеського королівства «Золотою буллою».

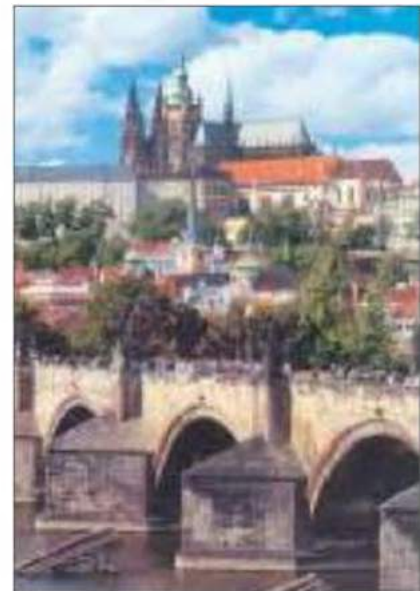
Хоча Чехія фактично здобула політичну незалежність, вона продовжувала перебувати під німецьким впливом, який наприкінці XII ст. посилювався внаслідок німецької колонізації. Німців вабили міста, бо чеські правителі надавали іноземцям різні привілеї. Невдоволи в руках німецьких колоністів опинилися гірничі справи, торгівля, ремесло, а також міське самоврядування. Така ситуація не могла не викликати обурення з боку чехів.

Особливо чехи були невдоволені діями католицького духовенства. До папського Рима надходила велика частина церковної десятини, що збиралася в Чехії. Чи не на кожному кроці продавались *індульгенції* та місця в церковному правлінні. Усе це давало чехам підстави для жорстокої критики католицької церкви.

3. Ян Гус і гуситські війни

На початку XV ст. рух чеського народу проти німецького засилля та католицької церкви очолив **Ян Гус (1371–1415)**. Він народився в селянській родині в містечку Гусинці на півдні Чехії. Після закінчення Празького університету Ян Гус отримав ступінь магістра й почав викладати тут богослов'я. Згодом він став деканом факультету, двічі виконував обов'язки ректора університету. Це був перший ректор чеського походження.

Водночас Ян Гус розпочав проповідницьку діяльність. Свої проповіді він виголошував чеською мовою й мав великий успіх. Ян Гус критикував ненаситність і зажерливість вищого духовенства, закликав позбавити

Прага. Сучасне фото

Індульгенція — папська грамота про «відпущення гріхів», що надавалася за відповідну плату.

церкву майна й підпорядкувати її світській владі, засуджував симонію та продаж індульгенцій. На його думку, єдиним авторитетом у справах віри та християнських обрядів має бути Святе Письмо, а не накази пап і постанови церковних соборів. Крім того, проповідник вимагав, щоб богослужіння та навчання здійснювалися чеською мовою. Задля цього Ян Гус уклав граматику й орфографію чеської мови.

Папа Римський звинуватив Яна Гуса в єресі й став вимагати його покарання. Чеського проповідника викликали на церковний собор у місто Констанц. Тут йому було запропоновано зректися своїх поглядів або вмерти. Однак глибока віра у свою правоту й велика людська гідність не дозволяли Яну Гусові відступити від власних переконань. Тоді собор засудив його до страти, і 6 липня 1415 р. проповідника було спалено як єретика.

ВИВЧАЄМО ДЖЕРЕЛА

XV ст. Італійський учений, секретар папської курії Поджо Браччоліні про засудження Яна Гуса на церковному соборі в місті Констанц

Голова собору запропонував Гусові зректися цього всього; але той чех [Гус], звівшись, вигукнув: «Я не збираюся відступати від свого вчення і віри...»

Так само й Сигізмунд [імператор] настійливо й суворо запропонував чеху зректися свого вчення... Тоді Гус сказав таке: «Я не можу зректися жодного положення, написаного або проголошеного мною...»

Усі були настільки збуджені, що ламали столи й кидалися їх уламками. Під цей гамір володар пішов. Міг би піти й Гус, якби схотів. Він, проте, повернувся у свою в'язницю. Коли в храмі вже не було нікого, противники Гуса спохватилися за ним. Вони розпорядилися бити на сполох і стерегти міські брами, аби він не зміг утекти з міста. Однак, увійшовши у в'язницю, знайшли Гуса, що стояв на колінах і щиро молився. Сторожа навіть не зачинила двері в'язниці, захоплюючись благородством Гусової душі.

Страта Яна Гуса.
Мініатюра. XV ст.

1. У чому проявилася глибока віра Яна Гуса?
2. Як ви вважаєте, чому він обрав смерть, а не зречення?
3. У чому виявилася підступність імператора?

Страта Яна Гуса спричинила спалахи невдоволення та обурення в чеських землях. Вона стала поштовхом до розгортання широкого руху його прибічників — *гуситів*. У липні 1419 р. в Празі вибухнуло повстання міщан, у ході якого владу короля, по суті, було ліквідовано. У результаті розгорнулися *гуситські війни*, що тривали впродовж 1419–1434 рр.

У гуситському русі сформувалися дві течії: *чашники* й *таборити*. Чашники — переважно заможні міщани та знать — хотіли встановити єдиний для духовенства та мирян обряд причастя хлібом і вином. Такий обряд католицькою церквою передбачався для священників, миряни ж причащалися лише хлібом. Символом чашників стала чаша — посудина для церковного вина. Крім того, вони вимагали проведення богослужіння чеською мовою.

Таборити (назва походить від місця розташування їхнього укріпленого поселення — на горі Табор) були налаштовані більш рішуче. Вони не заперечували вимоги чашників, але хотіли радикальних політичних і церковних змін. Таборити виступали за державу без короля, за загальну рівність у суспільстві та скасування селянських повинностей. До таборитів належали збіднілі рицарі та священники, селяни й городяни.

У декількох битвах гусити вщент розбили військо феодалів-католиків. Основною силою гуситів була армія таборитів, яку очолював рицар **Ян Жижка**. Він уміло керував піхотинцями під час наступу й оборони. Таборити винахідливо будували укріплення з возів. До подібного способу згодом удавалися й запорозькі козаки. На зупинках чехи скріплювали вози ланцюгами, а між ними робили загороди з дощок. Такі укріплення та використання легких гармат сприяли воєнним успіхам.

Папа Римський й імператор також пішли на хитрість: вони задовольнили вимоги чашників, які після цього припинили боротьбу, що спричинило ослаблення гуситського руху. У 1434 р. чашники разом із німецьким військом виступили проти таборитів і розбили їх у битві під Ліпанями. Гуситські війни загалом припинилися, хоча окремі вцілілі загони таборитів продовжували боротися, а їхнє укріплення — Табор — трималося до 1452 р.

Наприкінці XV ст. Чеська держава стала зразком віротерпимості серед християнських держав Європи: тут існували католицька та незалежна від Рима гуситська церква. Унаслідок гуситських воєн також було покінчено з німецьким засиллям і створено можливості для розвитку чеської мови та культури.

4. Угорське королівство

На землі Середнього Подунав'я — територію сучасної Угорщини — угорські племена прийшли у 896 р. На чолі угорських племен стояв вождь **Арпад**. Саме від нього бере початок князівська, а згодом і перша королівська династія Угорщини — **Арпадовичів** (правили до 1301 р.). Першу половину X ст. загони угорських кіннотників спустошували й грабували землі Італії, Франції, Німеччини й навіть доходили до Ютландії. «О Боже, порятуй нас від угорських стріл!» — молилися ченці в монастирях. У 955 р. німецький король Оттон I ущент розгромив

угорське військо. Як наслідок, набіги припинилися, а самі угорці остаточно осіли в Паннонії, завдяки чому збереглися як народ.

Засновником Угорської держави традиційно вважають *Іштвана I Святого* (бл. 974–1038), прямого нащадка Арпада. Здолавши в боротьбі родичів і приборкавши знать, він об'єднав зайняті угорськими племенами землі. По всій країні Іштван наказав будувати замки, які стали адміністративними центрами. У розбудові держави він використовував досвід іноземців, передусім німців. Після його одруження з баварською принцесою країну наводнили рицарі та місіонери з німецьких земель для навернення населення в християнську віру. Визнаючи заслуги Іштвана, Папа Римський надіслав йому королівську корону, яка увінчала голову мудрого правителя в перший день 1001 р. Так Угорщина стала королівством. У країні швидко поширювалося католицитво.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

Легенда розповідає, як напередодні Різдва 1000 р. Папа Римський Сильвестр II побачив сон. Ніби з'явився до нього від Господа ангел і прорік: «Знай, завтра рано-вранці до тебе прибудуть послы від невідомого народу й будуть просити в тебе для свого князя разом з апостольським благословінням і королівську корону. Так ось, корону, яку вже раніше виготовили за твоїм наказом, без вагань віддай тому князеві, як тебе про це попросять. І знай: корона має належати йому разом із почесним титулом короля за його життєві заслуги». І так сталося. Невідомим народом були угорці, і просили вони корону, яку насправді виготовили для польського князя Мешка. Та виконуючи волю Небес, Папа Римський віддав корону Іштванові.

В XI ст. угорські правителі тривалий час вели запеклу боротьбу з німецькими імператорами, які прагнули перетворити їх на своїх васалів. Водночас королі Угорщини намагалися підтримувати дружні відносини з Київською державою. Так, донька великого князя київського Ярослава Мудрого, Анастасія, була одружена з угорським королем Андрашем I (1045–1051). Разом з тим Угорське королівство починає завойовувати чужі терени. Ще в XI ст. в складі Угорщини опинилися землі сучасного Закарпаття. Згодом угорські володарі приєднали до своїх володінь Славонію, Хорватію, Далмацію та інші території. Вони виступали також із претензіями на Галицько-Волинську Русь, але, врешті-решт, були змушені відмовитися від намірів підпорядкувати ці землі. Незважаючи на військові успіхи угорських королів, їхня влада послаблювалася через міжусобиці, які зміцнювали становище верхівки знаті — баронів або магнатів. Середні та дрібні землевласники змусили короля Андраша II в 1222 р. видати *«Золоту буллу»*, яка містила гарантії дотримання свобод і вольностей усіх знатних людей, обмежувала

вплив іноземців, а також надавала право чинити опір королю, якщо він не виконуватиме своїх обіцянок.

У середині XIII ст. країна була розгромлена монгольськими військами на чолі з ханом Батием. Після відходу загарбників Угорська держава тривалий час піднімалася з руїн. У 1301 р. помер останній представник династії Арпадовичів. За підтримки Папи Римського на угорському троні утвердився Карл Роберт, представник династії Анжу, яка правила в Неаполітанському королівстві.

У середині XV ст. в Угорському королівстві формується вищий орган станового представництва — *державні збори*. Як правило, вони збирались один раз на рік і виконували законодавчі функції, давали дозвіл на збирання податків, обирали королів тощо. У державних зборах засідали магнати, дворяни, представники духовенства й міст. Але через недостатню організацію міст роль городян у державному управлінні була мізерною.

У розбудові Угорської держави значних успіхів досяг король **Матяш Корвін** (1458–1490). Це був розумний правитель, мужній полководець, високоосвічена людина, яка розумілася на мистецтві й підтримувала розвиток науки. Він зумів зосередити всю повноту влади у своїх руках, використовуючи королівську канцелярію, у якій працювали фахівці з університетською освітою. Головних службовців Матяш Корвін вибирав із середнього дворянства, бюргерів і навіть селян. Щоб позбутися впливу магнатів, король наймав військо, залежне тільки від нього. Правління Матяша Корвіна стало для Угорщини золотим періодом, якому, однак, не судилося тривати довго. До кордонів країни невпинно насувалися турецькі завоювання. Після поразки угорської армії під Могачем (1526) країна розпалася на три частини.

Матяш Корвін.
Гравюра на дереві.
1575 р.

5. Середньовічна Польща. Велике князівство Литовське

Слов'янські племінні союзи, з яких постала Польська держава, займали простір між ріками Одером, Віслою та Вартою. У X ст. серед них підноситься князівська *династія П'ястів*, яка й об'єднала під своєю владою майже всі польські землі. Головною резиденцією перших П'ястів було Гнезно. Легенда пов'язує виникнення Гнезна з міфічним прародичем поляків — Лехом. На цьому місці Лех нібито побачив орлині гнізда, а високо в небі над ними — білого орла в променях сонця, що заходило за обрій. Зображення білого орла на червоному щиті поширилося саме за правління П'ястів, а з кінця XIII ст. воно стає офіційним символом Польської держави.

ПОЛЬЩА та ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ у XII–XV ст.

 Польське королівство на початку XV ст.

 Велике князівство Литовське в 1462 р.

Держави, у яких правили представники династії Ягеллонів наприкінці XV ст.

1410 Битва під Грюнвальдом

1385

Кревська унія – угода про союз Польщі та Литви

Польський гусар

Першим достовірно відомим польським князем із цієї династії був **Мешко I (963–992)**, який відкинув поганство й разом із своїм народом прийняв християнство католицького зразка. Наприкінці свого правління Мешко I об'єднав усі польські терени між Одером і Віслою, за винятком Краківської землі.

Польське князівство зміцніло за правління Мешкового сина **Болеслава I Хороброго**. Йому вдалося приєднати до своїх володінь Краківську землю. Так було завершено процес об'єднання польських територій в єдину державу. Болеславові довелося побувати й у Київській державі: він допомагав своєму зятеві Святополку в боротьбі з Ярославом Мудрим за великокняжий стіл. Війська Болеслава зайняли Київ — і князем став Святополк. Повертаючись додому, Болеслав захопив Червенські міста й приєднав їх до Польщі. Проте невдовзі Ярослав Мудрий вигнав Святополка з Києва, а згодом повернув і Червенські міста.

У 1025 р. Болеслав I Хоробрий коронувався в Гнезні королівською короною. Це місто ще деякий час залишалося столицею Польської держави, а в середині XI ст. нею став Краків, який був столицею Польщі до XVI ст.

Після смерті Болеслава I Хороброго Польське королівство втрачає могутність і розпадається на окремі князівства. Країна стає легкою здобиччю для сусідніх держав. У 1157 р. німецький імператор Фрідріх I Барбаросса змусив польських князів визнати його зверхність і сплачувати данину. Через півстоліття більшість із них зуміла звільнитися від цієї опіки, але водночас зросла залежність польських князів від папства. У середині XIII ст. Тевтонський (німецький) орден захопив Пруссію, а 1308 р. — Східне Помор'я, заклавши Польщі вихід до Балтійського моря.

Великим лихом для країни була також монгольська навала. Завойовники спустошили й пограбували значну територію Польщі, спалили багато міст, серед яких — Люблін, Сандомир, Краків. Навесні 1241 р. в битві під Легницею польське ополчення зазнало поразки від монголів. І хоча польські землі не потрапили в монгольське ярмо, країна неодноразово відчувала на собі лихе сусідство. Про ті далекі часи в старому Кракові нагадує передзвін, що доноситься з храму святої Марії. Дзвін лунає щогодини, і вдень і вночі, узимку й улітку, і завжди повторюється чотири рази: для півночі, півдня, сходу й заходу. Передзвін відтворює просту мелодію й завжди раптово обривається. Він нагадує про сурмача, якому поцілила в горло монгольська стріла, коли той подавав сигнал тривоги мешканцям міста. Цей перерваний сигнал дав змогу городянам утекти. Ті, хто вижив, у такий спосіб увічнили пам'ять про героя.

Наприкінці XIII ст. визріли передумови для відродження Польської держави. З метою централізації країни король **Казимир III (1333–1370)**,

М. Бачіареллі.
Казимир III Великий.
1768–1771 рр.

Владислав II Ягайло.
Фрагмент триптиха в
соборі м. Вавель.
XV ст.

прозваний **Великим**, провів ряд реформ. Він видав кодекс законів, поділив Польщу на адміністративні одиниці — воєводства, створив центральні органи влади: королівську раду, канцелярію, скарбницю, суд тощо. Було проведено грошову реформу й запроваджено єдину монету — краківський гріш. У 1364 р. було засновано Краківський університет.

У XV ст. Польська держава перетворилася на *станову монархію*. Дії королівської влади обмежував орган станового представництва — *сейм*.

З другої половини XIV ст. історія Польщі надовго поєдналася з Великим князівством Литовським, яке виникло в середині XIII ст. Безпосередньою причиною зближення була загроза з боку тевтонських рицарів, чії напади завдавали чималої шкоди як Польщі, так і Литві. Проте були й інші причини. Польща, відродившись після монгольської навали, пожадно оглядала відкриті простори на Сході. Натомість литовська знать із тривогою придивлялася до піднесення сусідньої Московської держави й у разі протистояння з нею сподівалася на підтримку Польщі.

У серпні 1385 р. в замку Крево було укладено польсько-литовську унію — **Кревську унію**. Згідно з її положеннями, литовський

князь Ягайло зобов'язався разом із своїми підданими прийняти християнство за католицьким зразком, узяти шлюб з Ядвигою, польською королевою, та об'єднати Велике князівство Литовське з Польським королівством. Наступного року Ягайло охрестився, був обраний польським королем і одружився з Ядвигою. Він зійшов на польський трон під іменем **Владислава II** (1386–1434). Так було започатковано правління *Ягеллонської династії* (від польського варіанта імені Ягайла — Ягелло).

Кревська унія значно зміцнила позиції Польщі й Литви в боротьбі з Тевтонським орденом. У 1410 р. біля села **Грюнвальд** об'єднане польсько-литовське військо вщент розгромило тевтонських рицарів. Військову могутність Тевтонського ордену було зламано, і він припинив наступ на Схід. Це сприяло посиленню авторитету Польщі й Литви.

Князівство Само, Великоморавська держава, Ян Гус (1371–1415), гуситські війни (1419–1434), Матяш Корвін (1458–1490), Казимир III Великий (1333–1370), Кревська унія (1385), Владислав II (1386–1434), Грюнвальдська битва (1410).

1. Поясніть значення понять «сейм», «шляхта», «магнати», «унія».
2. Визначте, які події пов'язані з наведеними датами.
863 р.; 1356 р.; 1419–1434 рр.; 1410 р.

3. Покажіть на карті територію Чехії, Польщі, Угорщини, Великого князівства Литовського.

4. Поясніть, що було причиною утворення держав у слов'янських народів Центральної та Східної Європи.
5. З'ясуйте причини й наслідки гуситських війн. Чи можна вважати їх визвольними? Чому?
6. Порівняйте спільні та відмінні ознаки у двох течіях гуситського руху.

7. У чому полягає значення Грюнвальдської битви? Уявіть, що Грюнвальдську битву виграли тевтонці. Як це вплинуло б на розвиток країн регіону?

§20. ПІВНІЧНО-СХІДНА РУСЬ. УТВОРЕННЯ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

- Згадайте, у чому полягає значення Любецького з'їзду князів. Назвіть причини феодалної роздробленості.
- Охарактеризуйте географічне положення території між Окою та Волгою. Які вигоди забезпечувало таке положення населенню порівняно з Подніпров'ям?

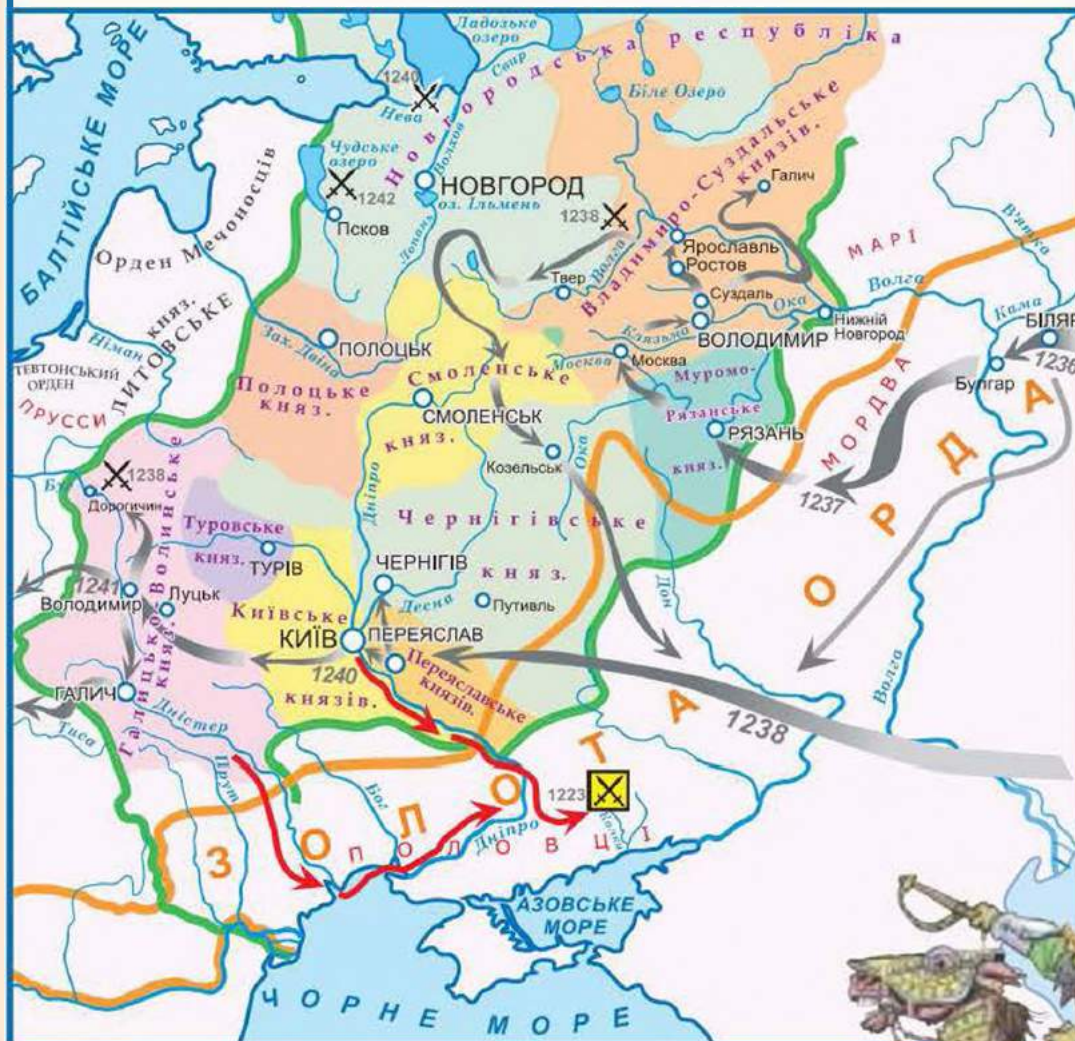
1. Володимиро-Суздальське князівство

Далекою околицею могутньої Київської держави Рюриковичів була територія між Окою та Волгою. Вона називалася землею *за великим лісом* — *Заліським краєм*. Найдавнішими містами цього краю були Ростов і Суздаль. За цими назвами стали іменувати весь край.

Володимир Мономах, якому ця територія дісталася за рішенням з'їзду князів у Любечі, відправив князювати в ній свого малолітнього сина **Юрія**, прозваного згодом **Довгоруком**. Князь Володимир Мономах неодноразово бував у Заліському краї. У 1008 р. на річці Клязьмі він заснував місто, яке на свою честь назвав *Володимиром* (*Владимиром*).

РУСЬКІ КНЯЗІВСТВА у XII–XIII ст. МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА

- Межа руських земель у першій половині XIII ст.
- Похід руських князів 1223 р.
- 1223 Поразка руських князів у битві на річці Калці
- Похід полководців Чингісхана (Субедея і Джебе) у 1223 р.
- Походи хана Батия в 1237–1242 рр.
- Кордони Золотої Орди

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

З іменем Володимира Мономаха пов'язують появу переказів про царський вінець, відомий як шапка Мономаха. За легендою, київський князь Володимир Мономах отримав її від свого діда по матері — візантійського імператора Константина Мономаха. Насправді шапку Мономаха було зроблено приблизно в XIV ст. Вона нагадує покритий золотими пластинами гострокутний головний убір, оторочений соболіним пухом, прикрашений коштовним камінням і увінчаний хрестом. Як відомо, саме цією шапкою вінчалися на царство московські князі й царі. У XVIII ст. Петро I замінив шапку Мономаха імператорською короною. Нині шапка Мономаха зберігається в Оружейній палаті московського Кремля.

Шапка Мономаха.
XIII – початок
XIV ст.

У 1147 р. відбулася зустріч Юрія Довгорукого з другом і союзником — новгород-сіверським князем Святославом Ольговичем. Цим роком датується перша літописна згадка про Москву. Уважається, що раніше Москва й прилеглі землі належали боярину Степанові Кучці, у якого їх відібрав Юрій Довгорукий.

Крім Новгороду, князь Юрій вів уперту боротьбу за Київ. Він двічі займав Київ, але утвердитися тут не зміг. Нарешті 1155 р. князь остаточно здобув цей стольний град і став великим князем київським. Однак князювання його тривало недовго й закінчилося трагічно. У 1157 р. невдоволені київські бояри отруїли Юрія.

Коли Юрій став правити в Києві, він віддав своєму синові Андрієві резиденцію у Вишгороді (під Києвом). Проте Андрій утік звідти до Володимира на Клязьмі. Сюди ж, ставши після батькової смерті ростово-суздальським князем, **Андрій** переніс княжий престол. Неподалік від Володимира, у селі Боголюбові, він збудував княжий палац, у якому полюбляв відпочивати. Саме тому його нарекли **Боголюбським**. Князь Андрій Боголюбський зводив у Володимирі пишні храми й інші споруди, тобто всіляко намагався зробити свою нову столицю такою ж розкішною, як Київ.

ІСТОРИЧНА ЦІКАВИНКА

З-поміж храмів, збудованих за князювання Андрія Боголюбського, дивовижною красою вирізнявся Успенський собор у Володимирі. Він став головною святинею всієї Володимиро-Суздальської Русі, особливо з того часу, як Андрій помістив у ньому чудотворну ікону Божої Матері, написану,

за переказами, євангелістом Лукою. Князь Андрій вивіз цю ікону з Вишгорода, коли переселявся у Владимир. Пізніше ікону було перевезено до Московського Успенського собору.

Ікона Володимирської Божої Матері

Намагання Андрія Боголюбського зосередити всю владу у своїх руках викликало сильну протидію з боку бояр Владимиро-Суздальського князівства. У 1174 р. нащадки Степана Кучки — бояри Кучковичі, змовившись, зарубали князя Андрія просто в його палаці в Боголюбіві.

Після тривалої міжусобиці владимиро-суздальським князем став **Всеволод Юрійович (1176–1212)**, брат Андрія Боголюбського. Його прозвали **Всеволод Велике Гніздо**, бо мав дванадцять дітей, серед яких було восьмеро хлопців. Удумливий правитель і спритний дипломат, він першим офіційно прийняв титул великого князя владимирського. За період його князювання Владимиро-Суздальська земля переживала часи економічного й культурного піднесення, її терени значно розширилися. Упродовж останніх років Всеволодового правління руські князі визнавали його верховну владу.

Смерть Всеволода спричинила жорстоку братовбивчу війну, унаслідок чого Владимиро-Суздальське князівство розпалося на окремі удільні князівства.

2. Великий Новгород

Новгород постав серед лісів, на берегах річки Волхов. З утворенням Київської держави Новгородська земля ввійшла до її складу. Наприкінці X ст. Новгород став другим за величиною містом на Русі, після Києва. Через нього проходив відомий торговельний шлях «із варяг у греки», тобто з Балтійського моря до Чорного.

Уже на початку XI ст. новгородці хотіли самостійності, але їхній князь Ярослав Мудрий посів київський трон, і залежність Новгорода від Києва збереглася. Київський князь зазвичай відряджав для управління містом свого сина або призначав намісника — *посадника* й голову ополчення — *тисяцького*.

У 1136 р. Новгород звільнився з-під опіки Києва й у місті було встановлено **Новгородську боярську республіку**. Новгородці самі почали запрошувати князя, укладаючи з ним договір, згідно з положеннями якого князь повинен був боронити місто від ворогів, не розпочинати

війну без дозволу віча та не мати на території республіки власних земельних володінь. Було обмежено також і судові функції князя. У разі порушення прийнятих зобов'язань новгородці вказували князеві на дорогу, тобто виганяли його з міста. Отже, князь, по суті, був найманим воєначальником, який служив республіці.

Адміністративно Новгород поділявся на дві частини. На західному березі Волхова височів собор св. Софії, тому цю територію назвали *Софійською*. Вона складалася з трьох *кінців* (округів) і *дитинця* (кремля). На східному березі річки знаходилася *Торгова сторона*, що складалася з двох кінців. П'ятьом кінцям міста підпорядковувалися п'ять *волостей* (районів), на які було поділено Новгородську землю. Новгород керував і деякими містами. Вони називалися *пригородами новгородськими*, найважливішими серед яких були Псков, Ізборськ, Стара Руса, Ладога.

Верховну владу здійснювало *загальноміське віче*. Зазвичай, у ньому брало участь 300 представників від найшанованіших і найзаможніших боярських родин. З часом їхня кількість зросла до 500 осіб. Віче збиралося на Торговій стороні за покликом «вічевого» дзвона й вирішувало питання війни і миру, укладання договорів із князями, затвердження законів, обирали вищих посадових осіб Новгородської республіки: єпископа (згодом — архієпископа), посадника й тисяцького. Найбільше повноважень мав єпископ (архієпископ), у руках якого зосереджувалася духовна й світська влада: міська скарбниця, вищий церковний суд, зовнішня політика. Посадник очолював уряд. Він скликав віче й виконував його рішення. Найближчим помічником посадника був тисяцький, який командував міським ополченням.

У Новгородській республіці було розвинено землеробство, але через несприятливі ґрунтові й кліматичні умови воно не могло задовольнити потреб її жителів. Це спонукало населення займатися різними промислами: полюванням на хутрового та морського звіра, риболовством, добуванням солі, а також торгівлею. Новгородці закуповували зерно в жителів південно-східних областей Русі. Купці продавали хутро, віск, мед, рибу, сало, льон, хміль в інші міста Русі та за кордон. Особливо активну торгівлю вони вели з країнами Західної Європи, передусім з Ганзою. Завдяки торгівлі та промислам Новгород швидко багатів.

Для новгородців їхнє рідне місто було предметом гордості. Вони називали його *Пан Великий Новгород*.

Собор святої Софії в Новгороді.
1045–1052 рр.

3. Монгольська навала. Золотоординське іго

Роздробленість і князівські міжусобиці підірвали могутність Русі. Такою ситуацією в XIII ст. скористалися монгольські завойовники.

Монголи проживали в степах Центральної Азії. Це були племена, які розводили коней, волів та овець і весь час кочували. У 1206 р. на курултаї (з'їзді) монгольської знаті вождь одного з племен Темучин був проголошений Чингісханом, тобто *великим ханом*. Так утворилася могутня Монгольська держава.

У наступні роки монголи підкорили Північний Китай, Південний Сибір, Середню Азію та Закавказзя. У **1223 р.** військові дружини кількох руських князів уперше зішлись з монголами в битві на *річці Калці*. Русичі зазнали нищівної поразки. У **1237 р.** монгольські війська, очолювані грізним ханом *Батю (Батием)*, уторглися в Рязанське князівство. Вони взяли в облогу Рязань. Місто трималося п'ять днів, а на шостий день його захопили, пограбували й спалили, усіх мешканців винищили. Монголи захопили Москву, Суздаль, Ростов. У лютому 1238 р. вони сплюндрували місто Владимир. У битві біля річки Сить військо князя Юрія Всеволодовича було вщент розгромлене, а сам він загинув.

Монголи хотіли захопити й Новгородську землю, проте виснажилися, тож Батий наказав військам повертати назад. Дорогою монголи вирішили взяти містечко Козельськ, але його жителі сім тижнів заперко оборонялися. Утрати завойовників були настільки великими, що вони назвали Козельськ *злим містом*, і, захопивши його, зруйнували.

Від Козельська Батий вирушив на південь, у половецькі степи, де розташовувалися його основні кочів'я. Тут, між Волгою і Доном, монгольський хан збирав сили для подальшого наступу. У 1239 р. Батий зруйнував Переяслав і Чернігів, а восени наступного року монгольські коні вже гарцювали під мурами Києва. Після тривалої облоги Київ було взято й спалено дощенту.

Навесні 1241 р. монголи вийшли на західні рубежі Русі й вторглися на територію Угорщини та Польщі. Знесилене військо Батія зазнало великих утрат. У 1242 р. він вивів свої поріділі війська в пониззя Волги, де кочовики й заснували свою державу — *Золоту Орду* — зі столицею Сараєм (поблизу сучасної Астрахані). У Русі розпочався тривалий період золотоординського іго.

Руські князі були змушені коритися хану. Претенденти на князівство повинні були отримати ханський *ярлик* — грамоту, яка надавала право управляти князівством. Гонитва за ярликами руйнувала гідність князів, нерідко спонукала їх до підлих учинків. Стольне місто Владимир майже втратило ознаки першості. Отримуючи від хана ярлик на велике князювання, князі не зобов'язані були перебувати у Владимирі. Вони могли

бути великими князями й жити у своїх уділах. Однак за титул великого князя боротьба все-таки велася.

У містах на Русі всім розпоряджалися ханські намісники — *баскаки*. Вони наглядали за князями й стежили за збиранням данини, якою було обкладено населення Русі. З метою контролю за сплатою данини ординці проводили переписи населення. На території Північно-Східної Русі перший такий перепис було зроблено в **1257 р.**

Проте із середини XIV ст. Золота Орда починає занепадати, тому її правителі послабили контроль за життям підкорених народів.

4. Становлення Московської держави

У 70-х роках XIII ст. в Москві, що була віддаленою землею Владимиро-Суздальського князівства, з'явився свій князь — *Данило* (1276–1303). Він намагався збільшити це, хоча й маленьке, але самостійне князівство, яке на той час не охоплювало навіть землі басейну Москви-ріки. Князь Данило зумів відібрати від Рязанського князівства фортецю Коломну. Згодом до Московського князівства вдалося приєднати Можайськ. Так було покладено початок підкоренню земель Північно-Східної Русі Москвою.

Москва була розташована в районі, придатному для землеробства, скотарства та промислів, на важливих річкових торговельних шляхах. Вона була віддалена від околиць, які зазнавали спустошення з боку монгольських завойовників. Тисячі селян і ремісників покидали спустошені ординцями території й знаходили прихисток у Московському князівстві. Вони освоювали нові землі, засновували численні поселення. Ще однією причиною піднесення Москви була енергійність і спритність московських князів, які зуміли скористатися вигодами свого становища.

Особливо активно взявся розбудовувати Москву й укріплювати її рубежі князь *Іван Калита* (1325–1340). Це був правитель, який не гребував користуватися різними засобами для зміцнення своєї влади. Він допоміг монголам придушити повстання у Твері, за що 1328 р. одержав ярлик на велике княжіння Владимирське. Іван Калита та його наступники здобули право збирати для хана данину з інших князів Північно-Східної Русі й відповідали за її своєчасну доставку в Золоту Орду.

Калита також переконав митрополита перенести свою резиденцію з Владимира до Москви. Так Москва почала набувати ознак основного духовного центру Русі.

У 1359 р. московським князем став *Дмитрій Іванович* (1359–1389), який виявився здібним і вправним правителем. Саме завдяки його невтомній енергії в Москві було збудовано єдиний у всій Північно-Східній Русі кам'яний Кремль. Це свідчило про зростання політичної могутності Московського князівства.

За князювання Дмитрія Івановича Москва настільки зміцніла, що змогла кинути відкритий виклик Золотій Орді, правителем якої на той час був *темник* (воєначальник) *Мамай*. Князь Дмитрій Іванович перестав сплачувати данину Орді та в одній із битв навіть розгромив ординців. З цим Мамай не зміг змиритися, тож улітку 1380 р. з численним військом вирушив на Русь.

Назустріч йому виступив князь Дмитрій Іванович, який зумів зібрати ополчення із Суздаля, Ростова, Мурома та інших князівств. Військо рушило вздовж Оки й зайняло позиції на *Куликовому полі*. Тут **8 вересня 1380 р.** й відбулася кривава битва, у якій військо Мамаю було розгромлено. Перемога далася нелегко. Князя Дмитрія було тяжко поранено. З того часу його стали називати *Дмитрієм Донським*. Битва на Куликовому полі наблизила кінець золотоординського ярма.

5. Посилення Московської держави за правління Івана III

У другій половині XV ст. Московське князівство зуміло підкорити ті землі Північно-Східної Русі, які досі не бажали виконувати його волю, й остаточно звільнитися від панування Золотої Орди. Ці досягнення вдалося втілити *Іванові III (1462–1505)*. У 1463 р. своїми землями поступилися ярославські князі. У січні 1478 р. новгородці принесли присягу про повне визнання влади Івана III.

Іван III брав шлюб, керуючись політичними інтересами. Його дружиною в 1472 р. стала племінниця останнього візантійського імператора Зоя (Софія) Палеолог. Престижне одруження дало змогу Іванові III проголосити себе наступником візантійських імператорів, а Москву — столицею всього православного світу.

У той час як Москва міцніла, Золота Орда слабшала й занепадала, тому Іван III припинив виплачувати данину її правителям. У 1480 р. хан Ахмат вирішив відновити свою владу над Руссю. Він уклав союз із польським королем Казимиром IV і напав на Івана III. Проте великий князь домовився з кримським ханом Менглі-Гіреєм. Коли ординці вирушили на Москву, кримські татари напали на землі Великого князівства Литовського й позбавили Ахмата підтримки. Ординці все-таки прийшли на берег Угри, де їх зустріли сильні полки Івана III. Уступити з ними в бій хан так і не наважився.

Іван III продовжив справу об'єднання земель: підкорив Твер, В'ятку. Свою самостійність зберігали тільки частина Рязанського князівства та Псков. Проте вони не становили серйозної загрози для Москви.

Одночасно тривав процес завоювання південних і західних земель на кордоні з Литвою. Під владу Москви то тут, то там переходили дрібні православні князі зі своїми маєтками. Це неабияк дратувало литовських правителів. У 1492 р. між Литвою та Московською державою

розпочалися воєнні дії. Успіх був на боці Москви. Воєводи Івана III відвоювали ряд міст — В'язьму, Брянськ, Мещовськ, Путивль.

За правління Івана III було вирішено два найголовніші питання. *По-перше*, покладено край залежності від Орди; *по-друге*, завершено процес підкорення Москвою земель Північно-Східної Русі. Наприкінці XV ст. Іван III прийняв титул великого князя всієї Русі. Гербом Московської держави став двоголовий орел. Князь Іван III установив постійні дипломатичні відносини з Папою Римським, з німецьким імператором, угорським королем, турецьким султаном, перським шахом та ін. Отже, молода Московська держава почала утверджуватися на міжнародній арені.

6. Державне управління та суспільство

Найважливішим інститутом державного правління на Русі в домонгольський період була князівська влада. Князь виступав не тільки верховним правителем країни чи землі, а й законодавчим розпорядником усього місцевого життя.

У державному управлінні важливе значення мали бояри. Це були знатні, багаті люди, які належали до верхівки суспільства. Бояри поділялися на «великих» і «малих». Перші, як правило, ставали воєводами, тисяцькими, князівськими канцлерами. «Малі» бояри посідали нижчі урядові посади — соцьких, десяцьких, дворецьких тощо. Привілейоване становище в суспільстві належало військовій дружині князя. Вона брала участь не лише у військових походах, а й в управлінні державою чи землею.

Упродовж XI–XIII ст. майже в усіх містах Північно-Східної Русі виникло *віче* — збори вільних городян.

У Владимиро-Суздальській Русі в XIII ст. князь Всеволод Велике Гніздо почав скликати великі ради, у яких брали участь духовенство, дворяни й багаті городяни. Ці зібрання були подібні до органів станового представництва в країнах Західної Європи.

У зв'язку з монгольською навалою становище руських князівств змінилося. Верховним сюзереном руських князів став хан Золотої Орди. Віче втратило колишню силу.

На початку XIV ст. вся повнота законодавчої влади зосередилася в руках великого князя. Вищим урядовим органом стала державна рада — *Боярська дума*, яка постійно діяла при великому князеві. Членів цього органу він призначав із князівських і боярських родин. Рішення, винесені Боярською думою чи великим князем, доручали виконувати дякам (державним секретарям), які переважно походили з дрібної знаті. Серед них було багато обдарованих людей. Наприкінці XV ст. стали виникати органи центрального управління, що згодом отримали назву *прикази*.

За правління Івана III було запроваджено помісну систему землеволодіння. Вона полягала в наданні дворянам (поміщикам) землі (помістя) за виконання ними військової та державної служби й мала матеріально забезпечувати дворянство, яке підтримувало великого князя. Перша така роздача помість була здійснена в Новгородській землі.

Міста були заселені переважно ремісниками та купцями. Однак тут проживали й слуги, чорнороби та жебраки.

Селян, які становили основну масу населення держави, розрізняли за належністю до тих, чиї землі вони обробляли: княжі, вотчинні, помісні, монастирські тощо.

Утворення великої держави вимагало чітких законів, єдиних для всієї країни. Тому в 1497 р. було видано «Судебник». Він захищав життя та майно бояр, поміщиків і духовних осіб. Водночас «Судебник» поклав початок правовому оформленню залежності селян. У ньому було визначено чіткий термін, коли раз на рік селянин міг перейти від одного феодала до іншого: за тиждень до Юрієвого дня (26 листопада) і протягом тижня після нього за умови обов'язкового внесення феодалові *пожилого* — плати за проживання в його дворі.

7. Розвиток культури

Монгольська навала та встановлення золотоординського іґа завдали культурі Русі непоправних утрат. Було знищено та захоплено в полон сотні талановитих ремісників, що призвело до занепаду ремісничої діяльності, а ремесла окремих видів зникли. Багато архітектурних пам'яток було зруйновано. Через відсутність коштів і майстрів на деякий час припинилося кам'яне будівництво. Була втрачена велика кількість писемних шедеврів, занепало літописання, живопис.

Та завойовникам не вдалося все знищити. У другій половині XIV ст. на Русі розпочинається культурне піднесення.

Найважливіші й найтрагічніші події свого життя русичі увічнювали в усній народній творчості. Невідомі автори оповідали в сказаннях про битву на Калці, розорення Рязані ханом Батием, битву на Куликовому полі тощо. Народні співці, виконавці билин, звеличували мудре й справедливе правління київського князя Володимира Красне Сонечко, подвиги богатирів — Іллі Муромця, Добрині Микитича й Альоші Поповича. У XIV ст. на Новгородській землі склали билини про Василя Буслаєва та Садка, зобразивши в них багатство й могутність Великого Новгорода.

У ті часи створювали також багато пісень, які згодом назвали *історичними*. У багатьох із них зображено простих людей, які намагалися зупинити полчища Батия. Так, героїня «Пісні про Євдокію Рязаночку» здійснює подвиг: вона виводить із полону мешканців Рязані й за-

ново відроджує місто. Унікальною пам'яткою епосу є незакінчена поема XIII ст. «Слово про загибель Руської землі». Вона оспівує силу й могутність християнської Русі, звеличує її правителів напередодні монгольської навали.

Поступово відроджувалися писемність і книжкова справа. Про рівень освіченості й заняття населення свідчать знайдені в Новгороді берестяні грамоти. На бересті писали приватні листи й боргові розписки, вели господарські записи тощо. Наприклад, управитель замиського маєтку пише до свого господаря: «Михайло з поклоном до свого пана Тимофія. Землю зорано й уже треба сіяти. Пане, приїздіть, бо все готово, а без вашого наказу ми не можемо взяти жито».

Піднесення культури супроводжувалося розвитком книжкової справи. Найбільшими книжковими центрами були монастирі, при яких існували скрипторії та бібліотеки, які налічували сотні книг. Найзначнішими були книжкові зібрання Троїце-Сергієвого, Кирило-Білозерського та Соловецького монастирів. Книгописні майстерні існували в містах, при князівських дворах. Книги виготовлялися, як правило, на замовлення, іноді — на продаж. Їх писали на пергаменті, а з XIV ст. — на папері, який привозили з інших країн.

На початку XV ст. в Москві створено *Троїцький літопис*. Це був перший літописний звід подій, що відбувалися в усіх куточках Північно-Східної Русі. У середині XV ст. в Москві було зроблено короткий виклад всесвітньої історії в книзі «Хронограф».

Оригінальним жанром писемної літератури Північно-Східної Русі стали *ходіння*, наприклад «Ходіння за три моря», написане тверським купцем Афанасієм Нікітіним, або «Ходіння» новгородця Стефана й смоленчанина Ігнатія до Константинополя тощо.

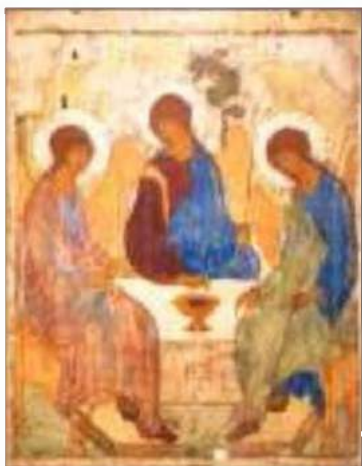
В архітектурі наприкінці XIII ст. відроджується кам'яне будівництво. Перші кам'яні споруди були збудовані у Твері. Прекрасні церкви й храми зводились у Новгороді, Москві, інших містах Північно-Східної Русі. Князь Дмитрій Донський збудував у Москві Кремль із білого каменю. Найдавнішими пам'ятками московського зодчества є Успенський і Благовіщенський собори. Новгород прославився величним храмом святої Софії, церквою Спаса Преображення, храмом Спаса на Нередиці тощо.

Другу половину XIV — початок XV ст. називають *золотою добою* настінного живопису Північно-Східної Русі. Особливі успіхи виявив талановитий митець *Теофан Грек* у Новгороді. Він приїхав із Візантії на

Оклад Євангелія.
м. Москва. XV ст.

А. Рубльов. Трійця.
Ікона. 1420-і роки

Русь у другій половині XIV ст. вже зрілим живописцем і прославив нову батьківщину. Спочатку Теофан працював у Новгороді, а згодом — у Москві. На жаль, розписи Теофана в московських храмах не збереглися, але новгородські роботи й донині вражають духовністю, прагненням до гармонії.

Продовжувачем справи Теофана Грека вважають видатного художника **Андрія Рубльова** (бл. 1360–1430). У 1405 р. Андрій Рубльов разом із Теофаном Греком розписував стіни Благовіщенського собору в московському Кремлі. Найвідомішою роботою Андрія Рубльова є ікона «Трійця», написана «в похвалу Сергію» для іконостаса Троїцького собору Троїце-Сергієвого монастиря. У ній митець виразив гуманістичну ідею миру та злагоди між людьми.

Посадник, віче, тисяцький, «вічевий» дзвін, дитинець, ярлик, баскаки, бояри, дворяни, вотчина, Боярська дума, «Судебник».

1. Покажіть на карті територію Владимиро-Суздальського князівства, Московського князівства, території, які було приєднано до Московського князівства у XII–XIV ст.

2. Визначте, які події пов'язані з наведеними датами.
1147 р.; 1223 р.; 1240 р.; 1242 р.; 1380 р.; 1480 і 1497 рр.

3. Чому князя Івана називали *Калита*, а князя Дмитрія — *Донським*?

4. Поясніть, чому Куликовська битва в літописах названа *Мамаєвим побоїщем*.

5. Як здійснювалося управління Новгородом?

6. Про яку історичну особу йдеться в поданих описах?

- «Його ім'я пов'язане з однією з найважливіших битв в історії Московського князівства, він хрестив синів князя Дмитрія Донського, заснував монастир на честь святої Трійці, у монастирі сам виконував усі роботи, працював більше за простих монахів».

- «Художник, іконописець, його найулюбленіші фарби — блакитна, рожева, вишнева; один монах сказав, що ці фарби співають. Його головний шедевр — «Трійця»».

7. Поясніть, чому хани Золотої Орди намагалися зберегти своє панування на землях Північно-Східної Русі. Опіраючись на знання з історії України, простежте, яким було становище українських земель у період Золотої Орди.

8. Уважно роздивіться ілюстрації. Порівняйте храм святої Софії в Константинополі, у Новгороді та Києві.

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 5

Виникнення слов'янської писемності. Кирило та Мефодій

1. «У царство ж Никифора, царя грецького [візантійського], який настав після Ірини, Константинової матері, прийшов день пам'яті святого [Климент] — і не відступило море, як у всі проминулі літа, і було так до п'ятдесяти років і більше. Коли ж став у Херсонесі єпископом блаженний Георгій, той вельми печалився про те, що море не відступає, і моці такого угодника Божого, ніби під спудом, водами покриті. Прийшли ж у дні його до Херсонеса від Константинограда два вчителі Мефодій і Константин Філософ, згодом названий Кирилом, котрі прямували в Хозари на проповідь. Вони про моці святого Климент запитували й, довідавшись, що в морі вони, надихнули єпископа Георгія, аби шукав, — нехай подбає знайти того духовного скарба, священномученикові моці. Єпископ же Георгій, на те від тих учителів надихнутий, пішов спершу в Константинополь звістити про це цареві Михаїлу, за ім'ям тим Третьому, [...] також і святішому Ігнатію-патріархові [...]. Цар же і патріарх послали з ним вибраних мужів і весь клір святої Софії, і прийшли до Херсонеса, зібрали разом із Мефодієм і Константином весь благовірний люд, і рушили з псалмами та піснями на край моря, бажаючи дістати бажане, — але не розступилася вода. Коли зайшло сонце, сіли в корабель, й опівночі світло засяяло з моря, і явилася спершу голова, потім же й усі моці святого Климент з води вийшли. І взяли їх святителі, поклали до корабля, і в місто винесли чесно, поставивши в апостольській церкві» (З твору «Житіє і страждання святого священномученика Климента, Папи Римського»).

2. «[...] Ростислав, князь моравський, з Божої волі радився з князями своїми та мораванами, а [потім] послав до цесаря Михаїла, говорячи: “Хоч люди наші язичництво відкинули й тримаються закону християнського, немає в нас такого вчителя, щоб нам мовою нашою виклав праву християнську віру, щоб і наші землі, дивлячись на це, уподібнилися до нас. Так пошли нам, владико, єпископа й учителя такого. Адже від вас іде в усі землі закон добрий”.

І цесар, зібравши собор, призвав Константина Філософа, сповістив йому про цю справу й сказав: “Філософе, знаю, що ти стомлений, але треба тобі туди йти, тому що справи цієї ніхто зробити не може, крім тебе”. Відповідав Філософ: “Тіло моє стомлене, і я хворий, але піду туди з радістю, якщо є в них літери для їхньої мови”. І сказав цесар йому: “Дід мій, і батько мій, і багато інших шукали їх і не знайшли, як же я можу їх знайти”. [...] Відповідав же йому знову цесар [...]: “Якщо захочеш, то може тобі дати Бог, що дає всім, хто просить без сумніву, і відкриває тому, хто стукає”.

Пішов же Філософ і за старим звичаєм став на молитву з іншими помічниками. І незабаром відкрив йому Бог, що слухає молитви рабів своїх, і тоді склав письмена, і почав писати слова Євангелія: “Спочатку було Слово, і Слово було в Бога” та інше. Зрадив же цесар, і прославив Бога зі своїми радниками, і послав його [Філософа] з великими дарунками [до Ростислава]...

І коли дійшов до Моравії, прийняв Ростислав його з великою честю і, учнів зібравши, віддав їх [йому] на вчення. І незабаром переклав увесь церковний чин і

навчив їх і ранньої, і годинної, й обідньої, і вечірньої, і повечірньої, і таємної молитви. І відчинилися за пророчим словом вуха глухих, щоб почути слова книжні [...].

І так 40 місяців провів у Моравії й пішов рукопокласти учнів своїх [...].

Коли довідався про нього Папа Римський, послав за ним. А коли дійшов він до Рима, вийшов сам апостолік [Папа] Адріан назустріч йому з усіма городянами, несучи свічки, тому що довідалися, що несе мощі святого Климента, мученика й Папи Римського [...]. Папа ж, прийнявши слов'янські книги, освятив і поклав їх у церкві святої Марії [...].

Спіткали ж його муки, і почав хворіти. І коли вже багато днів терпів свою тяжку недугу [...] убрався у святий чернечий образ і [...] дав собі ім'я Кирило. І в цьому образі пробув п'ятдесят днів» (З *«Життя Константина Філософа»*, 869 р.).

3. Трапилось у ті дні, що Ростислав, князь слов'янський, зі Святополком пішли з Моравії до cesаря Михаїла, говорячи так: “Ми Божою милістю здорові, і прийшли до нас багато вчителів від італійців, і від греків [візантійців], і від німців, і вчать нас по-різному, а ми, слов'яни, люди прості, і немає в нас [нікого], хто б нас навчив істини й дав нам знання. Так, добрий владико, пошли такого мужа, який нас навчить усякої правди”. Тоді cesар Михаїл сказав Філософові Константинові: “Чуєш, Філософе, що кажуть? Ніхто це зробити не зможе, крім тебе. Ось даю тобі дари великі, іди, узявши [із собою] брата свого ігумена Методія. Адже ви солуняни, а солуняни всі чисто говорять слов'янською”.

Тоді не сміли відмовитися ні перед Богом, ні перед cesарем [...]. Але, вислухавши про цю велику справу, почали молитися й з іншими, хто були тої ж думки, що й вони. І тут дав Бог Філософові слов'янське письмо. І той, швидко створивши письмена й склавши [з них] бесіду [євангельську], відправився до Моравії разом із Мефодієм. І почав він з покірністю служити Філософові й учити [разом з ним] слова Божого. Через три роки вони повернулися з Моравії, залишивши там своїх учнів [...].

Трапилось тоді, що моравани, переконавшись, що німецькі священники, які жили поміж них, не хотіли їм добра, а кували лихо проти них, вигнали [їх] усіх, а апостоліка [Папу] сповістили: “Як раніше батьки наші прийняли хрещення від святого Петра, так [і] нам дай Мефодія, архієпископа та вчителя”.

І відразу відправив його апостолік. І коли прийняв його князь Святополк з усіма мораванами, доручив йому всі церкви й духівництво в різних містах.

[...] посадивши з учнів своїх двох священників, добрих скорописців, і протягом короткого часу, починаючи з місяця березня по двадцять шостий день жовтня, тобто вісім місяців, повністю переклав з грецької мови на старослов'янську всі книги [біблійні]... Адже тільки Псалтир і Євангеліє з Апостолом і вибраними службами церковними переклав спочатку з Філософом» (З *«Життя Мефодія»*, 886 р.).

4. Бо коли слов'яни [вже] жили охрещеними, то князі їхні — Ростислав, і Святополк, і Коцел — послали [послів] до cesаря Михаїла III, кажучи: “Земля наша охрещена, а нема в нас учителя, який би нас учив, і повчав, і витолкував святії книги. Не розумієм-бо ми ні грецької мови, ні латинської. Ті ж нас учать так, а інші — інак, тому-то не розуміємо ми написання букв ані значення їх. Пришліть-но нам учителів, які можуть нам розказати [про] книжні слова і їх суть”.

Це почувши, Михайло-цесар скликав філософів усіх і переказав їм усі речі слов'янських князів. І мовили філософи: “Єсть муж у Солуні на ім'я Лев, і є в нього сини, що розуміють мову слов'янську, — і вчені два сини в нього, і філософи”. Це почувши, цесар послав [посланця] по них у Солунь до Льва, кажучи: “Пошли до нас негайно обох синів своїх, Мефодія і Костянтина”.

Це почувши, Лев негайно послав їх. І прийшли вони оба до цесаря, і сказав їм цесар: “Осе прислала до мене Слов'янська земля, просячи вчителя собі, який би міг витолкувати їм святії книги, бо сього вони хочуть”. І вмовлені вони були цесарем, і послали їх у Слов'янську землю до Ростислава, і Святополка, і Коцела.

Коли ж ці оба прийшли, [то] почали вони створювати Письмена азбуковні слов'янські й переклали Апостол і Євангеліє. І раді були слов'яни, що почули [слова] про велич Божу своєю мовою [...]» (З «Повісті минулих літ», XII ст.).

Уважно прочитайте джерела й на їх основі відтворіть процес запровадження слов'янської писемності. При цьому зверніть увагу на такі події.

- Моці якого святого було віднайдено Константином (Кирилом) і Мефодієм? Коли жив і в якому місті творив дива цей святий? Чи причетне це місто до поширення християнства в Київській державі?
- За яких обставин і з якою метою Кирило й Мефодій прибули у Велико-моравську державу?
- Які богослужбові книги ними було перекладено з грецької старослов'янською мовою?
- Чи побутує тепер старослов'янська мова?
- Чому брати-просвітники Кирило й Мефодій визнані церквою святими?

Н. Клімова. Святі Кирило та Мефодій. 2009 р.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ 5

«КРАЇНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ В X–XV ст.»

Чеське королівство	Угорщина	Польське королівство
1085 р. — князь Вратислав II отримує титул короля Чехії; економічно розвинена країна в складі Священної Римської імперії	бл. 1000 р. — утворення Угорської держави; Іштван I Святий — засновник Угорської держави	X ст. — утворення Польської держави; Мешко I (прийняття християнства)
1356 р. — «Золота булла» Карла IV — незалежність Чехії; католицька церква	1222 р. — «Золота булла» Андраша II	1385 р. — Кревська унія
1371–1415 рр. — Ян Гус	1310–1382 рр. — Анжуйська династія	1387 р. — Польща підкорила Галичину
1419–1434 рр. — гуситські війни; течії гуситського руху (чашники та таборити); 1434 р. — битва при Ліпанах	Матяш Корвін (1458–1490)	1410 р. — Грюнвальдська битва
	орган станового представництва — державні збори	орган станового представництва — сейм

Князі Московської держави:

Юрій Довгорукий (1096–1149); Дмитрій Донський (1359–1389);
 Андрій Боголюбський (1155–1174); Іван III Васильович (1462–1505)
 Іван Калита (1325–1340);

Боротьба проти монгольського панування:

1380 р. — битва на Куликовому полі; розгром золотоординського війська — Мамаєве побоїще;
 1480 р. — остаточна ліквідація монгольського панування.

РОЗДІЛ 6

ПЕРЕДНЬОВІЧНИЙ
СХІД

§21. ТУРЕЧЧИНА

- Покажіть на карті (с. 225) територію Малої Азії, пригадайте, які держави в епоху стародавнього світу були на цій території.
- Покажіть на карті (с. 225) напрямки походів монголів. Чи завоювали вони територію Середньої Азії?

1. Конійський султанат сельджуків

Близько 900 р. почався розпад Тюркського каганату, що знаходився на теренах Центральної Азії. Групи тюрків-мусульман почали рухатися на Захід. Однією з них була група досвідчених воїнів, які, за іменем свого начальника, називалися *сельджуками*. На своєму шляху на Захід вони досить швидко заволоділи Персією, після чого почали наступ на Візантію. У 1071 р. в битві під Манцикертом сельджуки вщент розбили візантійську армію й навіть захопили в полон імператора.

Невдовзі після цієї катастрофи під контролем войовничих тюрків-сельджуків опинилася майже вся Мала Азія (Анатолія). На завойованих землях вони утворили *Сельджуцький султанат*. На початку XII ст. столицею султанату стало місто Конья. Звідси походить ще одна його назва — *Конійський султанат*. Тривалий час він залишався могутньою державою Малої Азії.

На початку XIII ст. на землях Конійського султанату поселилося туркменське плем'я *кайи*. Воно перебралося сюди із Середньої Азії, рятуючись від монгольських орд. Та невдовзі могутні монголи вторглися і в Малу Азію й, по суті, поклали край Конійському султанату. Він розпався на кілька дрібних *бейліків* (князівств). Титул *бея* (князя) отримав і вождь племені кайи — **Осман** (бл. 1281–1326). Конійський султан зберігав свою владу над бейліками лише формально як сюзерен. І він, і беї визнавали зверхність монголів, хоча й жили за своїми законами.

2. Утворення Османської держави

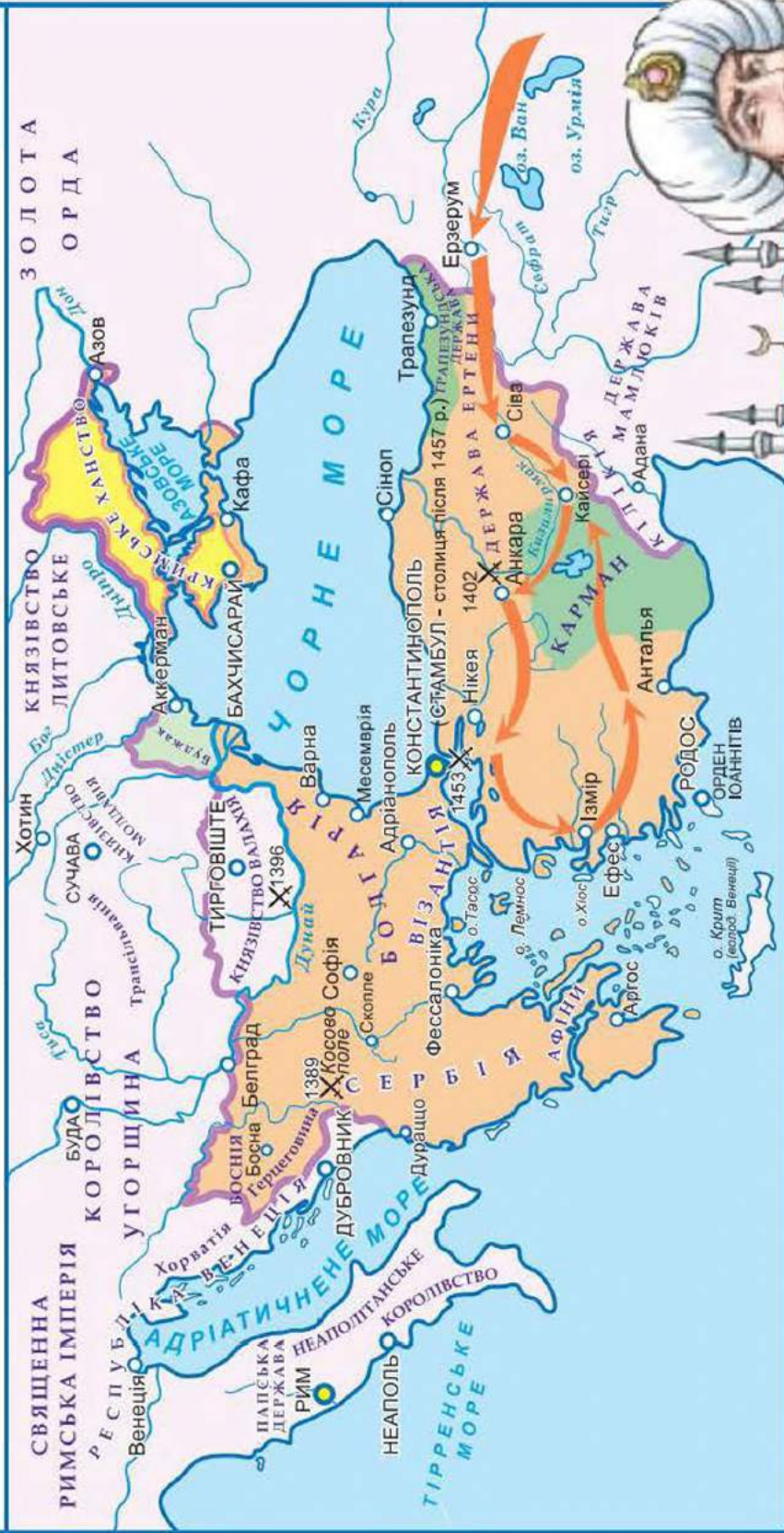
Серед бейліків, на які розпався Конійський султанат, було й кілька досить обширних за площею. Але зародком нової могутньої держави став невеликий Османський бейлік. Коли в **1299 р.** невдоволені піддані вигнали з Коньї останнього сельджуцького султана, Осман позбувся влади свого сюзерена. З того часу офіційно фіксується утворення **Османської держави**. Свою назву вона отримала від імені Османа. Від нього ж походить і найменування нового тюркського народу — *турків-османів*.

Поступово шляхом завоювань Осман розширив свої володіння, однак був змушений сплачувати невелику данину монголам. Тільки його

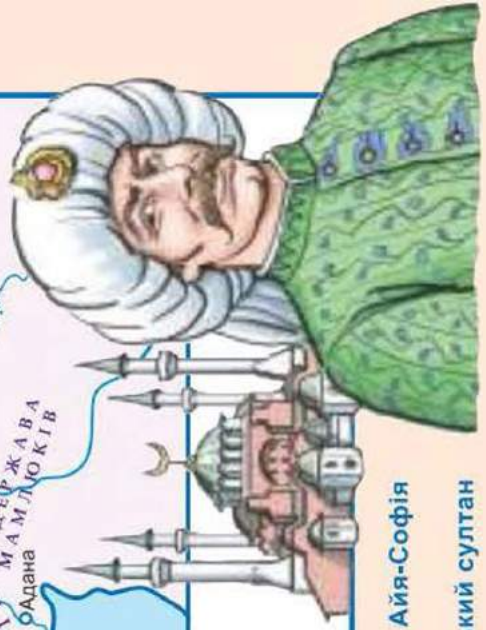

ТУРЕЦЬКІ ЗАВОЮВАННЯ ТА УТВОРЕННЯ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (XIV – початок XVI ст.)

- Кордони Османської імперії на початку XVI ст.
- Похід Тимура – правителя Самарканди у Малу Азію в 1402–1403 рр.
- Території, завойовані в XV – на початку XVI ст.
- Місця та роки найважливіших битв
- Назви й кордони держав Балканського півострова та Малої Азії в середині XVI ст.

Мечеть Аїя-Софія
Турецький султан

Осман I.
Мініатюра. XVI ст.

син і спадкоємець **Орхан (1326–1362)** проголосив цілковиту незалежність від монголів. Він відвоював у візантійців значну частину Малої Азії. Захоплене візантійське місто Брусу новий правитель зробив столицею своєї держави. Орхан удався до проведення ряду реформ: дав наказ карбувати власну срібну монету акче, завершив формування централізованого державного апарату на чолі з великим візиром (першим міністром). Себе Орхан почав титулувати султаном.

Велику увагу було приділено військовим реформам, складовою частиною яких стало створення особистої султанської гвардії — *яничарів*.

Це було піше військо, яке знаходилося на державному утриманні. Яничари вербувалися з християнських хлопчаків, яких зазвичай силоміць відбирали в батьків і давали їм турецьке військово-виховання. Діти вивчали турецьку мову й приймали іслам. Яничарам заборонялося брати шлюб. У їхньому житті панувала залізна дисципліна. Зброєю яничарів були списи, шаблі, кинджали, а згодом — і мушкети. Командира яничари обирали самі. Його називали *ага*. Це була людина виняткової мужності; яка перебувала на всіх посадах, починаючи з найнижчої. Саме ага мав честь роззувати султана, коли той заходив у мечеть.

3. Завоювання османських султанів у Європі та Азії

У середині XIV ст. війська Орхана захопили володіння Візантії в Малій Азії й перейшли до активних дій на Балканах. За правління султана **Мурада I (1362–1389)** завоювання Балканського півострова ввійшло у вирішальну фазу. У 1362 р. Мурад здобув Адріанополь і переніс сюди столицю своєї держави. Відтак він спрямував головний удар проти південнослов'янських країн, які, як і Візантія, виявилися безпорадними перед набагато більшими силами ворога.

Успіхам Мурада I на Балканах сприяло кілька факторів. По-перше, небажання місцевих християнських правителів об'єднати свої сили перед османською загрозою. По-друге, гнучка фінансова політика завойовників, які обкладали населення підкорених територій меншими податками й повинностями. Тому більшість простого люду зустрічала турків із надією на краще. По-третє, турецькі султани на перших порах проводили досить терпиму релігійну політику щодо православного та єврейського населення. Утисків зазнавали лише католики.

Перший удар Мурад спрямував проти Болгарії. Щоб уникнути османської навали, болгарський цар визнав себе васалом султана. Піс-

ля цього Мурад I пішов походом на Сербію. Її правитель князь Лазар на чолі сербських і боснійських військ перегородив султанові шлях на Косовому полі («Поле чорних дроздів»). У червні 1389 р. тут відбулася кровопролитна битва, яка закінчилася перемогою османів і вирішила долю Балканського півострова.

Урятувати країну намагався сербський воєвода Милош Обілич. Він задумав убити султана. З цією метою Милош перейшов до турків і сказав, що нібито прийняв іслам і прагне приєднатися до їхнього непереможного війська. Коли ж перебіжчика було допущено поцілувати султанову ногу, серб вихопив отруєний кинджал і смертельно поранив Мурада I. Яничари відразу ж зарубали Милоша Обілича. У тяжких муках султан сконав. Однак це не врятувало сербів: їхнє військо було знищене. Князеві Лазареві, який опинився в полоні, відтяли голову.

Після смерті Мурада султаном став його син **Баязид I (1389–1402)**, якого за військову спритність прозвали «Блискавкою». Він продовжив завоювання й остаточно підкорив Сербію та Болгарію. Султан став готуватися до завоювання Константинополя. У 1400 р. він узяв столицю Візантії в облогу, але здобути місто штурмом турки не змогли, бо не мали необхідної техніки та могутнього флоту. Баязид сподівався довести його жителів до знемоги. Проте його наміри не здійснилися. У Малу Азію вторглися війська самаркандського еміра **Тимура (1370–1405)**.

Новий завойовник Тимур, знаний в історії як Тамерлан (у перекладі «Залізний кульгавець»), народився поблизу Самарканда в сім'ї досить впливового тюркського князька. Представники роду по материнській лінії вважалися нащадками Чингісхана. З юнацьких років він любив коней, був управним вершником, добре стріляв із лука. Був людиною стрункою, високою й кремезною, мав сильні руки, однак, чи то внаслідок важкого поранення, чи від перенесеної хвороби, налягав на праву ногу. Був метикуватим і мав добру пам'ять. Відомо, що він знав до дрібниць життєписи визначних полководців світу й умів із запалом розповідати своїм воїнам про їхні звитяги.

Досить швидко Тимур став відомим ватажком військової дружини, підкорив місто Самарканд і проголосив себе еміром. З цього часу він розпочав завойовницькі походи, під час яких підкорив Середню Азію, Сибір, Персію, Єгипет, Індію, розгромив могутню Золоту Орду. Завойовницький шлях Тимура супроводжувався нечуваною жорстокістю й жахливими спустошеннями. Він любив повторювати: «Світ не вартий того, аби мати двох володарів!»

Незважаючи на завоювання багатих міст і держав, довго в них Тамерлан не затримувався. Його завжди вабив рідний Самарканд. Своє місто він розбудовував, не шкодуючи коштів. Тут було споруджено величний палац, зведено мавзолей, мечеті тощо. Саме в цей час у Са-

марканді жив і творив відомий народний мудрець Ходжа Насреддин, з яким усесильний емір полюбляв вести бесіди про життя.

Приводом до походу Тимура в Малу Азію став образливий лист султана Баязида. У 1402 р. в битві поблизу міста Анкара Тамерлан розгромив турецьке військо й захопив у полон Баязида. Спелеливши дощенту країну, грізний завойовник повернувся в Середню Азію. Незавидною виявилася доля Баязида: Тимур посадив султана в клітку й возив за собою, як хижого звіра. Той, не маючи сили зносити такі припинення, отруївся.

Утрчання Тимура підірвало могутність османів і продовжило існування Візантійської імперії ще на півстоліття.

4. Утворення Османської імперії

Тимур поділив Османську державу між синами Баязида. На деякий час у країні запанували міжусобиці. Відродити державну єдність зумів султан Мурад II (1421–1451). Зміцнивши свою владу, він розпочав нові завойовницькі походи й зробив спробу захопити Константинополь. Але міцні мури, героїзм його жителів, а також нестача в турків необхідної для облоги міста техніки вкотре врятували Константинополь.

Візантійці усвідомили, що турки-османи не відступлять, і почали шукати союзників. Частина знаті прагнула союзу й допомоги на Заході. За це вона була готова розплатитися втратою церковного суверенітету чи навіть прийняттям католицизму. Інша частина була переконана в релігійній віротерпимості й уважала, що ліпше вже терпіти *тюрбан* султана, аніж шапку кардинала.

Остання година для Візантії пробіла тоді, коли Мурад помер і до влади прийшов його син *Мехмед II (1451–1481)*, прозваний «Завойовником». Захоплення Константинополя було його заповітною мрією.

У квітні 1453 р. Мехмед II з величезним військом, яке налічувало кілька десятків тисяч чоловік, оточив Константинополь. Йому протистояло майже 7 тис. захисників міста. Колись могутня візантійська столиця була приречена. Та імператор Константин XI Палеолог відмовився здати місто, й упродовж 53 днів відважні захисники відбивали штурм за штурмом. Проте в Константинополі вичерпалися запаси харчів. Сили покидали захисників. Воїни не мали можливості відпочити ні вдень ні вночі. У середині травня турки вирішили штурмувати мури відразу в багатьох місцях.

Тюрбан (з турецьк. *тканина з кропиви*) — головний убір у вигляді полотнища, яким обгортають голову, інколи з прикрасами.

На світанку **29 травня 1453 р.** турки розпочали штурм, який виявився останнім. Двічі вони відступали назад, залишаючи багато вбитих. Але Мехмед відправляв до проламів свіжі сили. У найважчий для константинопольців момент битви генуезькі найманці стали покидати свої позиції. Якраз тоді султан кинув у бій свою гвардію — яничарів. Бойовий дух оборонців похитнувся, і вони відступили, а турки проникли в Константинополь і піддали його нищівному погрому, який, однак, тривав недовго. Уже ввечері 29 травня місто затихло, тільки в підвалах і будинках де-не-де ще човгали турки, шукаючи сховані скарби. Мехмед поспішив повернути Константинополю спокій і того ж дня проголосив його своєю столицею, перейменувавши на Істанбул (Стамбул). Християнську святиню — храм святої Софії — за наказом султана було перетворено на мусульманську мечеть. Над Босфором здійнявся зелений прапор пророка Мухаммада.

Дж. Белліні.
Султан Мехмед II. 1480 р.

Унаслідок розгрому Візантії постала могутня **Османська імперія** з центром у Стамбулі. У ній об'єдналися європейська й азійська Туреччина — *Румелія* та *Анатолія*. Мехмед II отримав титул султана двох континентів і хана двох морів.

Незважаючи на падіння Константинополя, окремі народи продовжували вести боротьбу з турками. Протягом кількох років упертий опір османам чинили серби. Вони кілька разів здобували перемоги, та не уникали їм гірких поразок. Перевага турків ставала дедалі відчутнішою, і вони знову завоювали Сербію. Згодом впала Трапезундська імперія, а за нею — Боснія та Албанія.

У **1475 р.** турки підкорили Крим. Султан перетворив кримського хана на свого васала й став повновладним господарем Чорного моря. Основні торгові суперники турків — венеціанці та генуезці — звідси були витіснені. Найголовніша генуезька колонія в Криму — Кафа (Феодосія) — стала васалом турецького султана. На місці іншої колонії генуезців, що розміщувалася в гирлі Дону, турки збудували фортецю Азов. Три століття поспіль вона виконувала роль опорної бази турків для їхнього наступу на Росію й Кавказ.

За правління Мехмеда II було створено дієву адміністративну систему й започатковано центральний уряд — *Осяйну Порту*. Було також видано збір основних законів — «*Канун*». Султан володів необмеженою державною й духовною владою над підданими. Другою особою в державі був великий візир, що виконував функції глави уряду. Значний

політичний вплив у країні мав *головний муфтії*, що очолював мусульманське духовенство.

Завдяки сильній армії Османська імперія утвердилася як впливова мусульманська держава не тільки на Сході. Країни Європи опинилися перед серйозною загрозою турецьких уторгнень. Однак європейським правителям бракувало єдності й однастайності. Деякі з них навіть намагалися використати Осяйну Порту як союзника проти своїх суперників — інших держав у Європі. Так, Османська імперія стала відігравати неабияку роль у міжнародному житті європейських держав упродовж кількох наступних століть.

5. Культура Османської імперії

Вагомі політичні й економічні надбання відкрили туркам-османам широкі можливості для наповнення скарбниці власної науки й культури.

Джерела османського мистецтва сягають доби турків-сельджуків, хоча на його подальший розвиток впливали візантійська, перська, сирійська та багато інших культур. До архітектурної спадщини османів належить мечеть *Улу Джамі* («Велика мечеть»), яка була зведена 1399 р. у центрі їхньої першої столиці Брусі. Через кілька років було збудовано ще одну мечеть Улу Джамі в другій столиці османів — Адріанополі. Але вона вже не була такою монументальною й згодом отримала назву *Ескі Джамі* («Стара мечеть»).

До визначних наукових і культурних здобутків тогочасності належить доробок першого османського вченого-енциклопедиста *Люфті Такаді* (друга половина XV ст.), який цікавився теологією, астрономією та математикою. Наприкінці XV ст. зусиллями астронома й математика *Алі Кушчі* в Стамбулі було відкрито першу математичну школу. Яскравим представником турецької літератури був автор славнозвісної поеми «Лейлі та Меджнун» *Хамді Челебі*.

Досить популярною в Османській державі була історична література, де особливого розвитку набув жанр хроніки. Одним із ранніх османських істориків був *Ашик-паша*, який 1476 р. розпочав роботу над своєю відомою «Хронікою дому Османів». Для того щоб привабити читача чи слухача, він використовує в суто історичному матеріалі кумедні історії та анекдоти. Інший автор — *Турсунбей* — 1488 р. написав «Історію завойовників», у якій найбільш докладно висвітлив період правління Мехмеда II.

Значна увага приділялася вихованню молоді в дусі ісламу. Та й загалом Мехмед, який сам був освіченою людиною, володів шістьма мовами, знався на філософії та літературі, усіляко сприяв поширенню в країні знань. Саме тому за його наказом у Стамбулі було відкрито

8 шкіл (*медресе*). Тут учні опановували різні предмети, передусім граматику, право, логіку, астрономію, ісламське віровчення.

Утворення Османської імперії (1299 р.), танат, султан, яничари, битва на Косовому полі (1389 р.), завоювання Константинополя (1453 р.), підкорення Криму (1475 р.), імперія, муфтій, візир, медресе.

1. Кого називали *Залізний кульгавець*, *Кульгавий тигр*, а кого — *Блискавка*? Поясніть походження прізвиськ.
2. Назвіть причини створення Османської імперії.

3. Назвіть реформи, які були проведені Мехмедом II.
4. Як формувалося військо яничарів? Чому саме так?
5. Чому турки наполегливо намагалися завоювати Константинополь?
6. Яка подія в історії Західної Європи сталася в рік падіння Константинополя?
7. Чому туркам удалося досить легко підкорити країни Балканського півострова?
8. У чому полягає основна причина підкорення Криму?
9. Як вплинуло турецьке завоювання Константинополя й підкорення Криму на стан зовнішньої торгівлі італійських міст?

§22. ІНДІЯ

- Покажіть на історичній карті Індію.
- Як впливають географічні умови на заняття населення?
- Назвіть найдавніші міста на річці Інд.
- Які релігії були поширені в Індії?
- Як і коли виник буддизм? Назвіть основні положення буддизму.

1. Імперія Гуптів

На світанку середньовіччя Індія складалася з багатьох невеликих країн найрізноманітніших типів. Кордони між ними змінювалися ще швидше, аніж династії і раджі (князі), які там правили. У Північній Індії сформувалося велике державне об'єднання — *Магадха*. Воно займало територію навколо середньої течії річки Гангу. Піднесення Магадхи почалося наприкінці III ст., коли при владі утвердився *Гупта*, який прийняв титул махараджі (великого царя). Саме він започаткував *династію Гуптів*. Значне посилення Магадхи відбулося за правління його внука *Чандрагупти* (320–335), який об'єднав Північну Індію. *Держава Гуптів* перетворилася на одну з найбільших імперій раннього Середньовіччя на Сході.

У VI ст. імперія Гуптів, що проіснувала майже два століття, занепа-ла. Остаточного удару їй завдало нашестя ефталітів («білих гунів»), які прийшли з Центральної Азії. Після тривалих воєн у 528 р. гунти розби-ли армію ефталітів і поклали край вторгненням. Але це протистояння послабило імперію Гуптів, і вона невдовзі зникла. На її уламках поста-ло безліч невеликих країн, які стали легкою здобиччю для загарбників.

На індійській території неодноразово нападали араби. Починаючи з XI ст. ці землі хотіли завоювати тюркські мусульмани. У 1001 р. султан *Махмуд Газневі*, правитель міцної і войовничої тюрко-іранської держави Газневідів, здійснив свій перший похід в Індію. Легка перемога й багата військова здобич спонукали його продовжувати напади. У наступні роки він спустошував Індію ще 16 разів. Махмуд повертався додому в супроводі десятків тисяч полонених і переповнених золотом, сріблом і коштовностя-ми караванів. Його столиця — місто Газні — розрослася розкішними будів-лями, більшість яких спорудили індійські ремісники-бранці.

2. Касти й общини

Ще в давнину в Індії відбувся поділ суспільства на чотири *варни* (стани). Це *брахмані* (жерці), *кшатрії* (воїни, правителі), *вайшиї* (зем-лероби, скотарі, торговці) і *шудри* (ремісники, слуги, раби).

На початку нашої ери в організації варн відбуваються значні зміни. Кожна варна стала поділятися на вищі й нижчі *касти*. Найбезправні-шою нижчою кастою були так звані *недоторканні*, до яких ставилися з презирством. Вони виконували найважчу й найбруднішу роботу: були слугами, прибирали сміття, забивали худобу тощо.

Належність до певної касты визначалася походженням людини, умінням поводитися, а також одягом, зачіскою, символічною познач-кою на чолі, культурою харчування. Особи певної касты мали харак-терний тип житла, що відрізнявся зовнішнім виглядом і внутрішнім убранством. Люди, які належали до тієї чи іншої касты, були несхожі на осіб, належних до інших каст. Ніхто не мав права самовільно перейти з однієї касты в іншу. Шлюби між представниками різних каст, як пра-вило, заборонялися. Однак у суспільстві не викликали осуду випадки, коли чоловік із вищої касты брав дружину з нижчої.

Специфікою індійського суспільства з давніх-давен була наявність у ньому *сільської общини*. Її основу становили декілька десятків або со-тень родин землеробів-общинників, які володіли наділами й мали на них спадкове право. Поступово серед членів общини почали виокремлюва-тися ремісники: ковалі, теслярі, гончарі, каменярі, ткачі, мідники та ін.

Общину очолював староста, у якого було кілька помічників. Велике суспільне значення мала рада. Отже, індійська сільська община існува-

ла як самоврядна одиниця, що забезпечувала себе всім необхідним. Це спричинило майже цілковиту відсутність у середньовічній Індії будь-якої внутрішньої торгівлі між містом і селом, що гальмувало розвиток суспільства в масштабах усієї країни.

3. Делійський султанат

Наприкінці XII ст. держава Газневідів була завойована Мухаммедом Гурі, який почав підкорювати індійські території. Але на цей раз мусульмани після грабунку індійських територій не повернулися назад, а почали утверджувати своє панування в долині Гангу й просуватися в глиб Індії. У 1206 р., після загибелі Мухаммеда Гурі, один з його воєначальників проголосив себе султаном і заснував на півночі Індії окрему державу зі столицею в Делі. Тому вона й отримала назву *Делійський султанат* (1206–1526).

Державною релігією в Делійському султанаті було проголошено іслам, який насаджувався в основному силою. Переважна більшість індійського населення вважалася «невірними». Ці люди стали майже безправними й сплачували непосильні податки. Особливо обтяжливим був подушний податок — *джизья*, що стягувався з усіх немусульман.

Вершини своєї могутності Делійський султанат досяг за правління талановитого воєначальника й адміністратора *Ала аддіна Мухаммеда* (1296–1316). Він дав відсіч монголам, які наприкінці XIII ст. здійснювали постійні напади на Північну Індію. Коли зовнішня небезпека минула, Ала аддін розпочав докорінні перетворення: призначив воїнам платню з державної скарбниці, підвищив податки, установив сталі ціни на пшеницю, ячмінь, рис, цукор, олію, а також на тканини, коней і рабів.

Шива, який танцює.
Індія. XI–XII ст.

Наприкінці винятково жорстокого правління Ала аддіна Мухаммеда володіння Делійського султанату охопили весь Індостан. Проте ця держава виявилася дуже нестабільною й невдовзі після смерті свого творця почала занепадати. Наприкінці XIV ст. султанат розпочав міжусобну боротьбу. За цих умов у Північну Індію вторгся *Тимур* (Тамерлан). У 1398 р. він захопив Делі, пограбував це велике місто, стратив його жителів і повернувся назад у Середню Азію. Шлях, яким пройшли війська цього лютого завойовника, став пустелею.

Після тривалого періоду смут часткове відродження держави відбулося за правління султана *Бахула Лоді* (1451–1489). Це був

честолюбний, здібний і хоробрий володар. Він вів безперервні війни з метою розширення території султанату. Але на початку XVI ст. Індія опинилася перед загрозою нових іноземних нападів. У 1526 р. на її терени вторгся нащадок Тимура, кабульський правитель Бабур. Він захопив Делі й проголосив себе *падишахом* («великим царем»). Делійський султанат занепав, а на його руїнах виникла *імперія Великих Моголів*, засновником якої став Бабур.

4. Релігійне життя та звичаї

У перші століття нашої ери в Індії занепадає буддизм. Упродовж VIII–XII ст. його замінює *індуїзм*, що утвердився як основна релігія країни.

Серед розмаїття богів в індуїзмі найбільш поширені й шановані Бра́хма, Вішну й Шива. Вони утворюють «тримурті» — тріаду головних богів. У центрі індуїстської релігії — *Брахма* — творець усього живого.

Згідно з основними положеннями індуїзму, природа й усе довкілля вважаються священними. Особливо шанують воду як велику очисну силу. Тому одним із головних обрядів цієї релігії є ритуал щоденного омивання. Справжньою святістю наділяються води річки Ганг.

Головним положенням індуїзму є вчення про *сансáру*: у своїх наступних життях людина може прийти на землю в будь-якому образі: рослин, людей, тварин. Індуїсти вшановують корів і змій як священних тварин.

Індуїсти по-своєму сприймають смерть. Покійників спалюють. З попелом осідає все негідне й нице, а з вогнем у рай відлітає очищена душа. Однак далеко не всі померлі заслугоували на рай. Тут усе вирішувала *дхарма*, тобто виконання людиною впродовж земного життя своїх обов'язків, дотримання правил поведінки тощо. Якщо людина вела чесне, добропорядне життя, то в наступному народженні її кастовий статус підвищиться, а якщо нечесне, то вона може народитися недоторканною чи якоюсь гидкою істотою.

Коли помирала дружина, чоловік мав право одружитися ще раз. Однак у випадку смерті чоловіка в жінки залишався небагатий вибір: або *сáті* (самоспалення разом із тілом померлого), або невтішна й принизлива доля вдови.

Більшість індуїстів прагнула поклонитися святим місцям. Численні паломники омивалися водами священного Гангу, підносили своїм божествам розкішні гірлянди квітів, обкурювали їхні зображення чи статуї пахощами, вершили перед ними святкові дійства.

Індуїсти поклонялися богам у храмах і монастирях. Серцем храму було святилище — помешкання головного божества. Тут вершилися молитви.

Храм Муктешвари. 950 р.

Хоча буддизм як релігія почав поступово занепадати, він продовжував мати своїх прихильників. Де-не-де навіть з'являлися нові буддистські храми. Переваги буддизму полягали в тому, що він надавав можливість одночасно дотримуватися нової і старої віри. Основним було те, що буддизм не визнавав поділу людей на варни й касты. Тому найшанованішим він був у колі недоторканих. Буддизм переконував, що доля людини залежить від неї самої.

Оригінальними є звичаї індійців. Особливо це виявляється в їхній манері вдягатися та способі харчування. За одяг індійцям правив довгий відріз тканини. Ним вони обвивали своє тіло й ноги, а вільний кінець перекидали через плече. У жінок такий одяг називався *sári*. До появи ісламу індійці не носили взуття та головні убори. Тільки коли сонце припікало немилосердно, жінки прикривали голову кінцем сарі. Чоловіки носили напівдовге, а жінки — довге волосся. Жінки зазвичай одягали різноманітні прикраси, мали розписи на руках, долонях і ступнях, символічну цятку на чолі.

Мусульмани поширили в Індії традицію носити головні убори (тюрбани), туфлі та черевики. З їхнім приходом почали також шити одяг, передусім шальварі (шаровари) і штани, сорочки та сюртуки для чоловіків і спідниці для жінок.

Середньовічні індійці харчувалися переважно рослинними стравами й молочними продуктами. Вони майже не споживали м'ясо й алкогольні напої. Природні умови давали можливість індійцям збирати врожай двічі-тричі на рік. Тут вирощували пшеницю, горох, цукрову тростину та понад 20 сортів рису. Індія була також багатою на різні овочі та фрукти. Цікаво, що чай середньовічні індійці не вживали. В Індію його пізніше завезли англійці.

5. Наука і культура

В епоху Середньовіччя в Індії були сприятливі умови для розвитку освіти та науки, зокрема математики, астрономії, медицини. Індійські

математики застосовували оригінальну десяткову систему лічби, яка посередництвом арабів згодом потрапила до Європи. Звідси й назва — *арабські числа*. Високого рівня досягла астрономічна наука. Учені навчилися точніше визначати місце розміщення планет, вимірювати час. Вагомі знання було накопичено й у галузі медицини. Під час лікування хвороб велике значення надавалося водним процедурам, застосуванню трав, здоровому способу харчування.

У буддійських монастирях вивчали стародавні рукописи та створювали нові. За знаннями сюди сходилися прихильники буддизму з усіх куточків Азії. Так монастирі перетворювалися на своєрідні університети. Найбільшої популярності з-поміж таких шкіл здобула *Наланда*. Вона мала неабияку підтримку з боку багатьох азійських правителів, які надавали кошти для її розвитку. Тому навчання тут було безкоштовним. Учні та вчителі також отримували все необхідне для прожиття, зокрема житло, медичну допомогу тощо. Гордістю Наланди була унікальна бібліотека, у якій працювало багато переписувачів. На жаль, Наланда не збереглася до наших днів. Її безжально знищили мусульмани ще наприкінці XII ст.

Здобула визнання також індійська література. Епічні, ліричні та драматичні твори писали *санскритом* — літературно опрацьованою давньоіндійською мовою. Проте для більшості народу вона була незрозумілою. В епоху Гуптів жив і творив талановитий поет і драматург *Калідаса*. В основі його творів — людина, її світогляд, прикрощі та радощі, які вона переживає. Усесвітньо відома п'єса Калідаси «Шакунтала» перекладена багатьма мовами світу.

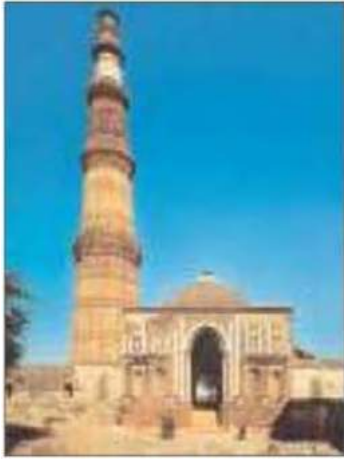
Особлива роль в Індії відводилася театру. Він був двох тинів. Знать мала свій придворний театр. Народний театр масок і ляльок працював просто неба. Актори здійснювали свої вистави під музичний супровід і танці. Саме танцям в індійському суспільстві належить особливе місце. Кожен рух і жест мав певне значення. На оволодіння секретами цього витонченого мистецтва витрачались іноді роки.

Ще в період правління Гуптів значного розвитку досягла архітектура та скульптура. Особливо дивують печерні храми. Найвідомішим серед них є печерний *буддійський храм в Аджанті*. Це комплекс із прорубаних у скелі 29 печер. Він є зразком краси й гармонії, де органічно переплелися мистецтво архітектури, скульптури й живопису. Надзвичайно складною є техніка виконання розпису стін. До шедеврів аджантських печер

Бодхісаттва.
Фрагмент
розпису в Аджанті.
VI ст.

Мінарет Кутб-Мінар.
Делі. XIII ст.

належить і галерея жіночих портретів. Ще величнішим є архітектурний комплекс в *Елурі*, який виник у V–VIII ст. Він має 34 зали й галереї.

Насадження ісламу змінило розвиток культури Індії. Найбільше це вплинуло на скульптуру та живопис, адже мусульмани забороняли зображати людей і тварин. Натомість поширилися рослинний орнамент, мозаїка, а монументальна архітектура досягла справжніх висот. З'явилися величезні арки, куполи, склепіння. Серед них — збудований у XIII ст. унікальний мінарет *Кутб-Мінар* у Делі. Це найбільша у світі колона доби Середньовіччя висотою понад 70 метрів.

Шедеври індійської культури є гідним внеском у скарбницю світових надбань людства.

Варни, касти, джизья, раджа, падишах, імперія Великих Монголів, саті, індуїзм, брахманізм, буддизм, сільська община, санскрит.

1. Які події відбулися в Індії в 1206 р.; 1398 р.; 1526 р.?
2. Визначте основні положення індуїзму. Що приваблює або відштовхує в цій релігії?

3. Чим суттєво відрізнялися касти й варни?
4. Поясніть, чому наявність сільської общини спричинила майже цілковиту відсутність у середньовічній Індії внутрішньої торгівлі між містом і селом.
5. Порівняйте, які моральні чесноти цінувалися в індуїзмі, буддизмі, конфуціанстві.

6. Назвіть досягнення індійської культури в науці, літературі, архітектурі й театральному мистецтві.
7. Як позначилося на розвиткові індійської культури, зокрема образотворчому мистецтві, завоювання країни монголами?

§23. КИТАЙ

- Покажіть на карті територію Китаю.
- Яку споруду на території Китаю можна побачити з навколосемної орбіти?
- Чому гробницю імператора Цинь Шихуанді називають гробницею тисячі воїнів?

- Які селянські повстання відбулися в Китаї в I–III ст. н. е.? Як вони вплинули на хід історії Китаю?
- Які винаходи й відкриття подарували китайці людству?
- Що возили в Європу Великим шовковим шляхом?

1. Китайська імперія в III–XII ст.

Наприкінці II ст. повстання «жовтих пов'язок» завдало Ханській імперії непоправного удару, і 220 р. вона розпалася на три держави. У 280 р. правитель однієї з них **Сима Янь** об'єднав під своєю владою весь Китай і заснував **імперію Цзинь**. Однак від самого початку вона була нестійкою. Родичі імператора, яким він роздав в удільні володіння чимало областей, посварилися між собою в гонитві за владою.

Уже на початку IV ст. країна перебувала в тяжкому стані, і саме тоді племена кочівників розпочали війну проти імперії Цзинь. Населення втікало на південь, за річку Янцзи. Там у 317 р. нащадки Сими Яня заснували династію **Східна Цзинь (317–420)**. Китай виявився розділеним на дві частини. Так тривало майже три століття.

У 581 р. владу в Північному Китаї захопив войовничий полководець **Ян Цзянь**. Він був проголошений імператором і став засновником династії **Суй (581–618)**. У 589 р. Ян Цзянь силою зброї підкорив також увесь Південний Китай і відновив єдність країни. Нова держава отримала назву **імперія Суй**.

Син і спадкоємець Ян Цзяня імператор **Ян Гуан** розширив іригаційну систему. За його наказом було прорито Великий канал, що сполучив річки Хуанхе та Янцзи. Цей водний шлях довжиною 2,5 тис. км мав важливе значення для розвитку торгівлі. На його будівництві працювало 5 млн осіб. Після цього Ян Гуан узявся за відбудову Великого Китайського муру, що посилювало оборонні можливості держави.

Імператор розпорядився перенести столицю в старовинне місто Лоян. Тут розгорнулися масштабні будівельні роботи, які виконували 2 млн китайців. За короткий час у Лояні було зведено розкішні палаци й розбито квітучі парки.

Ян Гуан прагнув створити величезну імперію, але в результаті прирік династію Суй на загибель. Безуспішні війни з Кореєю призвели до загального невдоволення в країні. Серед тих, хто збунтувався проти імператора, був і воєначальник Лі Юань. Наляканий Ян Гуан утік із столиці, але 617 р. його було схоплено й страчено. Династія Суй припинила своє існування. Невдовзі імператором став **Лі Юань**, який започаткував **династію Тан (618–907)**.

Коли Лі Юань прийшов до влади, країна була голодною й розореною. Чисельність населення різко скоротилася, поля пустували. Але пройшло небагато часу й ниви почали обробляти. Землю наділили для ко-

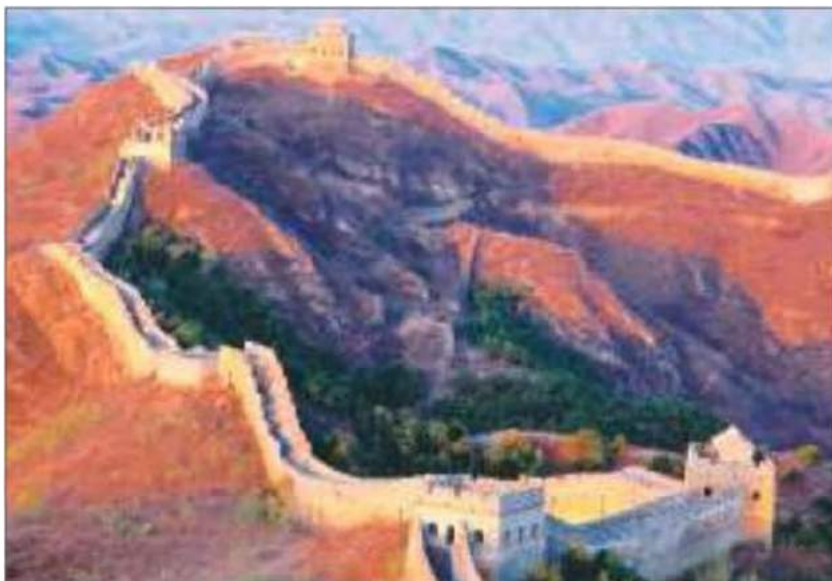

РОЗДІЛ 6. СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД

ристування бідності. Відродилося сільське господарство й ремесло, розвивалася внутрішня та зовнішня торгівля. Китайські товари продавали в Індії, Арабській державі, Південно-Східній Азії. Важливим заходом Танів було впорядкування грошової системи. У країні карбували й поширювали круглі мідні монети з отвором посередині, щоб їх можна було нанизувати на шовкову нитку. За короткий час значно поповнилася державна скарбниця. Столицею країни стало місто Чанянь.

У зовнішній політиці правителі династії Тан головну увагу приділяли забезпеченню контролю за Великим шовковим шляхом. Тут їхніми головними суперниками були кочівники-тюрки, яких у середині VII ст. китайці зуміли розгромити. У ході переможних війн із Кореєю, Тибетом, Індією, Японією, В'єтнамом було розширено кордони Танської держави. Вони простягалися від Аральського моря до Тихого океану, від пустелі Гобі до берегів Гангу. Китай став світовою імперією й контролював половину Великого шовкового шляху. Остаточно сформувалася китайська дипломатія. Вона представляла Китай як панівну державу тогочасного світу, якій в особі імператора мають підкорятися всі зарубіжні країни.

Найвищий розквіт імперії Тан припав на період правління **Сюань-цзуна** (712–756). Однак це піднесення було тимчасовим. Уже в другій половині VIII ст. Китай почав утрачати завойовані території, перестав контролювати Великий шовковий шлях, йому постійно загрожували воєнні сусіди. У таких умовах селяни знемагали від податків, поборів і різних державних повинностей, вони жили в злиднях. Тому **874 р.** в Китаї вибухнула всеохоплююча селянська війна. Повсталі висунули своїх вождів, серед яких найпопулярнішим став колишній дрібний торговець сіллю **Хуан Чао**. Очолюване ним селянське військо захопило столицю імперії Чанянь. Наляканий імператор і придворні втекли.

Великий Китайський мур. Сучасні фото

Проте влада, установлена повстанцями, виявилася вкрай слабкою. Поведінка Хуан Чао та його найближчого оточення була настільки брутальною, що викликала в народі розчарування й обурення. Повстанська армія швидко втратила боєздатність. Провідний воєначальник Чжу Вень поспішив перейти на бік законного імператора й став головнокомандувачем його військ. Доля відвернулася від Хуан Чао. Він, усвідомлюючи всю безвихідь ситуації, покінчив життя самогубством. У 884 р. повстання було остаточно придушено.

Селянська війна завдала династії Тан непоправного удару. Її представники ще деякий час залишалися при владі, але вона слабшала з кожним днем. У 907 р. Чжу Вень зайняв Чанянь і скинув останнього імператора. Єдина держава розділилася на численні дрібні володіння. Розпочалася так звана епоха *п'яти династій і десяти царств* (907–960), яка нічого доброго китайському народові не принесла.

У середині X ст. в Китаї намітилося певне економічне піднесення, в умовах якого 960 р. відбулося нове об'єднання країни під владою *династії Сун* (960–1279). За своєю внутрішньою організацією імперія Сун мала ряд особливостей, які відрізняли її від Танської. Щоб уникнути надмірної самостійності військових, сунські правителі збільшили столичну гвардію. Зросла також кількість чиновників різного рівня. Уся фінансова, адміністративна, військова та судова влада зосередилася в столиці. Отже, місцева влада знаходилася під постійним контролем. Спочатку фінансове становище імперії було стабільним, але вже в середині XI ст. величезні видатки на утримання чиновників, армії, розкішного життя імператорського палацу спустошили державну скарбницю.

На початку XII ст. в імперії Сун з'явився небезпечний ворог — кочовики чжурджени. Захопивши північ Китаю, вони утворили там державу Цзінь, тобто «Золоту» (1115–1234). Китайський імператор утік на південь країни. Тут виникла держава Південна Сун (1117–1279).

2. Монгольське ярмо

На початку XIII ст. через внутрішні чвари держава чжурдженів помітно ослабла. Імперія Південна Сун готувалася відвоювати свої північні землі. Однак цим планам здійснитися не судилося, бо в цей час з'явилася нова грізна сила — монголи на чолі з Чингісханом.

Південна Сун відправила до Чингісхана послів і військових радників. Вони навчили монголів китайській військовій науці, у тому числі й мистецтву штурму укріплених міст за допомогою облогових механізмів. У 1234 р. монгольська кіннота знищила державу Цзінь. Проте всупереч очікуванням, монголи не стали союзниками Південної Сун. Вони відразу почали завоювання Південного Китаю. Невдовзі хан Хубілай, онук Чингісхана, переніс свою столицю в Яньцзинь (сучасний

Пекін) і напав на імперію Південна Сун. Підкоривши її більшу частину, Хубілай оголосив про заснування нової китайської *династії Юань* (1271–1368). Під його владою опинилися великі землі. Імперія включала Китай, Монголію та Тибет. У планах першого юаньського імператора було завоювання Японії. Однак спроби загарбати цю країну виявилися безуспішними.

Наслідки монгольського завоювання негативно позначилися на внутрішньому житті Китаю. Країну було безжально спустошено. Монголи знищили сотні тисяч китайців, а декілька мільйонів обернули на рабів. Оброблені землі перетворилися на пасовиська та мисливські угіддя монгольської знаті. Державною мовою стала монгольська. Китайців нещадно визискували та всіляко принижували. Монголи намагалися усунути від управління китайських чиновників. Однак невдовзі почали залучати китайців до державної служби на найнижчі посади.

Національне гноблення сприймалося китайцями дуже болісно. Серед населення створювалися таємні організації, що ставили за мету звільнення країни від іноземного панування. У 1351 р. в Китаї почалось антимонгольське повстання. На півночі загони повстанців було розгромлено. Натомість південь опинився під контролем одного з керівників повсталих Чжу Юаньчжана. Йому випало довести боротьбу з монголами до переможного кінця. У 1368 р. Чжу Юаньчжан зайняв Пекін, проголосив себе імператором і заснував *династію Мін* — «Блис-кучу» (1368–1644). Столицею держави стало місто Інтянь (сучасний Нанкін). Монгольське панування закінчилося.

3. Китай після звільнення з-під монгольського ярма

Незважаючи на звільнення з-під монгольського ярма, боротьба з колишніми завойовниками тривала ще 20 років. Об'єднання країни завершилося тільки в 1387 р., після підкорення Ляодуна.

З приходом до влади Чжу Юаньчжан (1368–1398) провів ряд реформ. Володіння монголів були конфісковані. Усі землі, які селяни захопили під час визвольної війни, були законодавчо закріплені за ними. Проте орної землі все одно не вистачало. Селяни, які погоджувалися обробляти пустища, звільнялися на три роки від податків. За наказом імператора відновили зрошувальну систему. Було скасовано рабство, а також проведено перепис населення й складено опис усіх земель.

Зміцнюючи владу, Чжу Юаньчжан направляв у різні провінції держави намісниками своїх синів і онуків. Імператор уважав, що тільки вони можуть стати опорою молодій династії. На початку XV ст. це призвело до збройної боротьби між нащадками Чжу Юаньчжана за трон. Владу захопив його син *Чжу Ді*. В історії країни він залишився одним із наймудріших і найдієвіших правителів. Завдяки його рішенням **1421 р.**

столицю Китаю було перенесено з Нанкіна в Пекін. З того часу й донині Пекін є головним містом держави.

Імператори династії Мін вели завойовницькі війни. Однією з перших підкорених ними країн ненадовго став В'єтнам. У залежність від Китаю потрапив також Тибет. Правління Чжу Ді було позначено нечуваною військово-дипломатичною та торговельною активністю Китаю на морях. За наказом імператора великий флот неодноразово вирушав у далекі плавання. Китайські кораблі швартувалися біля берегів Індії, Індонезії, Індокитаю, Аравії і навіть Східної Африки.

4. Суспільство й державне управління

Китайське суспільство складалося із: 1) спадкової аристократії; 2) чиновників; 3) вільних селян і ремісників, тобто «добрих людей»; 4) найманих робітників, напіврабів і рабів, тобто «дешевих людей». Усі вони вважалися підданими імператора.

До вищої групи суспільства належала *спадкова аристократія*, якій присвоювали певні титули та ранги. Кожний титул забезпечувався земельним наділом певного розміру. Титулована знать мала великі права й привілеї. Почесні титули надавалися також окремим особам неаристократичного походження за особливі заслуги перед державою.

Значний прошарок суспільної верхівки становили *чиновники*. Вони поділялися на дев'ять рангів. Кожному рангу відповідала грошова чи натуральна оплата у вигляді земельного володіння. Чиновники не могли передати в спадок ні свій ранг, ні посаду, ні отриману землю. Щоб стати чиновником, потрібно було скласти державний іспит. Існували три ступені іспитів. Найвищий ступінь доводилося складати при імператорському дворі. Крім загальноосвітнього рівня, знань літератури та праць Конфуція, перевіряли й благонадійність майбутнього чиновника. Не було дивиною, якщо людину, яка не відповідала своєму призначенню, понижували в посаді.

На нижчій сходинці суспільної драбини знаходилися вільні селяни, ремісники й купці, тобто «добрі люди». В обов'язки селянина входили: обробіток землі, своєчасна сплата податків і виконання повинностей усіх видів. Від селянина, як і від чиновника, вимагалось суворе дотримання правил щодо одягу, поведінки й навіть ведення господарства. Селянин не мав права покинути місце свого проживання.

На останній сходинці перебували особисто залежні люди — наймані робітники, напівраби й раби, тобто «дешеві люди». Вони не платили податків і вважалися безправними.

Китайський чиновник.
Настінний живопис. XV ст.

Верховна влада знаходилася в руках *імператора*, «Сина Неба». Він мав необмежені права й правив країною, спираючись на численних чиновників. При імператорові існувала державна рада, до якої входили його родичі та найголовніші сановники.

Управління країною здійснювалося через *три палати*. Головна з них відала органами виконавчої влади. Їй підпорядковувалося кілька відомств: фінансове, військове, обрядів, чинів, громадських робіт тощо. Дві інші палати готували й обнародували укази імператора, улаштовували на його честь прийоми й урочисті церемонії. Окремо від відомств існували палацові управління, які обслуговували імператора, відали охороною скарбниці, займалися організацією прийому іноземних послів. Імперія поділялася на провінції, а вони — на округи, повіти, волості, села.

5. Звичаї та традиції

Основою економіки середньовічного Китаю було сільське господарство, переважно орне землеробство. Спочатку китайці вирощували пшеницю й просо, але згодом віддали перевагу рису. На заливних рисових полях китайці розводили рибу, яка цінувалася більше за м'ясо. У Китаї культивували також коноплю, чайні кущі, бавовник. Розвивалося садівництво й городництво. Китайці вирощували яблука, абрикоси, сливи, цитрусові, гранати, банани, огірки, цибулю, часник, боби тощо. Велику славу країні принесло розведення тутового шовкопряда, з коконів якого отримували шовкові нитки.

Крім традиційних рису та риби, китайці споживали також багато овочів і м'ясо биків, кіз, баранів, свиней і птиці. Бідніші люди харчувалися м'ясом собак і віслюків. Основною їжею китайців були випічка та зварена на пару крупа. Полюбляли вони також лапшу й знамениті китайські пельмені, яких налічувалося понад 200 різновидів. До кулінарних шедеврів належали жаб'ячі лапки та зміїне м'ясо. Їли паличками, виготовленими з бамбука, слонової кістки, а люди з більшим достатком — зі срібла або рогу носорога, які, за повір'ям, мали врятувати від отрути. Китайці майже не вживали молока та сиру, підкреслюючи цим свою відмінність від кочових племен. Серед напоїв найбільшу популярність мав чай, який вони варили як суп. Пили також просяне вино й міцну рисову горілку.

Одяг китайців був простим і зручним. Чоловіки носили штани з курткою, підперезаною поясом, яка запиналася тільки направо. Це робилося спеціально, щоб не уподібнюватися кочівникам, які запинали куртку наліво. Під час дощу або для захисту від пекучого сонця прості люди носили плетені бамбукові чи солом'яні брилі. Заможніші носили шовкові капелюхи. На ноги взували полотняні черевики з підшитою підошвою або сандалі. У холодну погоду вдягали плащі досить простого крою.

Жіноче вбрання мало чим відрізнялося від чоловічого. Суттєва відмінність полягала в зачісці. Чоловіки мали довге волосся, з якого робили на голові зачіску, так звану «ковбасу», яку обмотували спеціальною пов'язкою. Китайські монахи голили голову. Дівчата збирали волосся в пучок (хвостик), а жінки робили найрізноманітніші зачіски та, як правило, ходили з непокритою головою.

Найвродливішими в аристократичних родинах було прийнято вважати жінок, які мали маленькі ніжки. Щоб цього досягти, дівчаткам ще з дитячого віку туго бинтували ступні й вони припиняли ріст. Звичайно, що на таких ніжках важко було навіть пересуватися, однак без цього годі було сподіватися на хорошого жениха. Аристократичне походження китаянок підкреслювали також довгі нігті на пальцях рук. Це означало, що людина не виконує чорнової роботи.

Будинки в китайців були переважно дерев'яними або глиняними. Стеля в них була відсутня, та й саме помешкання мало небагато меблів. Їли та спали китайці здебільшого на цино́вках — цупких плетених килимках із соломки. У період правління династії Сун у китайському побуті з'явилися високі столи й стільці.

Найбільшим китайським святом був Новий рік. У передноворічну ніч китайці варили особливу кашу, ворожили, улаштовували «свято ліхтарів», випрошували подарунки, били в барабани й гонги, організовували карнавали з перевдяганнями, співами й танцями. Ще одним святом були так звані весняні дні «холодної їжі та чистого світла»: люди гасили всі вогні, їли тільки холодні страви, а потім запалювали нові вогні. До улюблених належало й осіннє свято врожаю.

6. Релігійне життя і культура

- Пригадайте, де і як виник буддизм. Які його основні положення?

На початку середньовіччя в Китаї набуває поширення буддизм. У VI ст. він стає державною релігією. Саме раннє Середньовіччя стало періодом утвердження буддизму, який справив величезний вплив на розвиток китайської філософії, літератури та мистецтва.

Буддизм мав найбільше прихильників серед знаті, тоді як серед простолюду був поширений даосизм. Це вчення зберегло гасла рівності й засуджувало багатство.

Між даосизмом і буддизмом велася боротьба за вплив на китайське суспільство. Однак обидві релігії не могли змагатися з конфуціанством, яке продовжувало зберігатися як основа моралі, освіти, державного устрою, законодавства. Конфуціанство вчило поклонятися імператорові, бути справедливим і чесним, любити батьків, із повагою ставитися до людей, особливо шанувати старших і піклуватися

про молодших. Саме в дусі конфуціанства було розроблено систему обов'язкових іспитів, які складали чиновники для отримання посади.

Співіснування кількох релігій — характерна риса китайського суспільства в ранньому Середньовіччі. В XI–XII ст. в конфуціанство почали вводити елементи даосизму й буддизму. Саме це видозмінене конфуціанство стало новою потужною політичною та культурною силою в Китаї й наприкінці XIV ст. посіло панівне становище в країні.

Китайська культура епохи Середньовіччя досягла неабияких висот. З давніх-давен китайці володіли ієрогліфічним письмом. Користуючись ієрогліфами в повсякденному житті, вони довели цей спосіб письма до високого рівня досконалості. Це відродило особливий вид мистецтва — *каліграфію*.

Держава сприяла розвитку освіти, адже їй потрібні були освічені чиновники. Завдяки збільшенню кількості початкових і вищих шкіл у Китаї з'явилося багато грамотних людей.

Великі зрушення відбулися в науці. У VIII ст. в Китаї відкрилася Генеральна академія наук (Палата вчених). Особливо розвивалися математика, астрономія, природознавство. З'явилися також праці з різних галузей медицини. Китайська медицина славилася дослідженням лікувальних властивостей рослин. Інженерні й математичні знання використовували для будівництва міст, фортечних мурів, складних зрошувальних систем. Саме китайці винайшли папір, порцеляну, компас і порох. Значення цих відкриттів важко переоцінити у світовому вимірі.

У XV ст. китайські вчені створили багатотомні енциклопедії з різних галузей: історії, географії, медицини, мистецтва тощо. Поширення наукових знань прискорилося з винайденням книгодрукування. Середньовічний Китай славився також великими бібліотеками. На початку VIII ст. в країні почали видавати офіційну урядову газету «Столичний вісник», яка проіснувала до XX ст. За правління династії Сун було вперше випущено паперові гроші — *асигнації*.

Високого розвитку досягла китайська поезія. Її *золота доба* припадає на VIII–XIII ст. У цей період творили такі видатні майстри поетичного слова, як *Лі Бо*, *Ду Фу*, *Юань Чжень*, *Су Ши*, талановита поетеса *Цін-Чжао* та ін. Їхні твори були ліричними, оспівували красу природи.

Поступ спостерігається і в китайській архітектурі та мистецтві, на які вплинув буддизм. Про це свідчать багатоповерхові кам'яні споруди — пагоди, скульптури й розписи буддійських печерних храмів.

Пагода Шицзята храму Фогунси в Інсяні. 1056 р.

Загалом китайські будівлі — палаци, храми, помешкання заможних городян або знаті, міські брами, вежі, мости — мали легкі витончені форми. Їх зводили як із каменю чи мармуру, так і з дерева чи навіть металу. Дахи будівель мали загнуті догори кути. Зверху імператорські палаци або будинки знаті часто покривали спеціальними золотими листами.

У X ст. було засновано Академію мистецтв, у якій художники вчилися й виставляли свої картини. Китайські митці малювали тушшю на шовковій тканині або на тонкому папері. Улюблена тема — пейзаж, який називали *гори і води*. Картини зберігалися віками завдяки тому, що їх не вивішували на стіни. Полотно скручували, акуратно загортали в шовк і складали в спеціальні шкатулки. Картини виймали й розгортали тільки для того, щоб гості могли оцінити їх красу, чи тоді, коли самі господарі хотіли помилуватися ними.

Отже, китайські винаходи, багата й унікальна культура — гідне надбання світової цивілізації.

«Син Неба», династія, «добрі люди», «дешеві люди», чиновники, чжурчжени, даосизм, конфуціанство, каліграфія, порцеляна.

1. Які події відбулися в 589 р.; 618–907 рр.; 1368 р.; 1421 р.?
2. Які події відбувалися в Англії, Франції, Московській державі, Візантії тоді, коли в Китаї:
  - а) утвердилася династія Мін;
  - б) монголи захопили всю територію Китаю;
  - в) закінчилося правління династії Тан?

3. Як уплинуло монгольське іго на розвиток Китаю?
4. Порівняйте наслідки монгольського завоювання Китаю та Північно-Східної Русі.
5. Порівняйте моральні принципи конфуціанства з етичними нормами християнства й мусульманства (ставлення до людей, визначення добра і зла, сенс життя тощо).
6. Охарактеризуйте специфічні особливості китайської архітектури.
7. У чому своєрідність китайського живопису?
8. Якими винаходами, удосконаленнями та відкриттями китайців користується людство?
9. Доповніть схему суспільної структури в Китаї.

10. *Попрацюйте в парах:* уявіть себе на іспиті, який складають чиновники. Визначте категорію, підготуйте запитання та відповіді.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ДО РОЗДІЛУ 6
«СЕРЕДНЬОВІЧНИЙ СХІД»

Країна (регіон)	Дати	Державні утворення (династії), події
Індія	320 р. – середина VI ст. середина VI–X ст. Початок XI ст. 1206–1526 рр. з 1526 р.	імперія Гуптів політична роздробленість Індії державна Махмуда Газневі Делійський султанат імперія Великих Моголів
Китай	581–618 рр. 618–907 рр. 907–960 рр. 960–1279 рр. 1271–1368 рр. 1368–1644 рр.	династія Суй, спроба об'єднання Китаю, прокладання Великого каналу династія Тан, адміністративна реформа, повстання селян епоха «п'яти династій і десяти царств» династія Сун, об'єднання Китаю, підкорення країни монголами династія Юань, приєднання Тибету, експедиція Марко Поло, повстання проти монгольського панування династія Мін, завойовницькі походи
Туреччина	1299 р. 1362 р. 1389 р. 1453 р. Після 1453 р.	захоплення Османом візантійських володінь у Малій Азії та заснування Османської держави захоплення Мурадом I Адріанополя і початок завоювання південнослов'янських країн битва на Косовому полі й захоплення більшої частини Сербії завоювання Константинополя, падіння Візантійської імперії Османська імперія зі столицею в Стамбулі, підкорення турками Криму

Основні дати	
395	поділ Римської імперії на Східну й Західну
476	загибель Римської імперії
486	заснування Франкського королівства
610	початок проповідей Мухаммада
622	переселення Мухаммада з Мекки в Медину
732	битва при Пуатьє – перемога Карла Мартелла над арабами
756	заснування Папської держави в Італії
768–814	правління Карла Великого
800	коронація Карла Великого
843	Верденський договір, поділ імперії Карла Великого
962	коронація Оттона I; створення Священної Римської імперії
1054	схизма – розкол церкви на католицьку й православну
1066	норманське завоювання Англії
1096–1099	Перший хрестовий похід
1204	узяття хрестоносцями Константинополя
1206	утворення Делійського султанату
1215	«Велика хартія вольностей»
1223	битва на річці Калці
1265	скликання англійського парламенту
1302	скликання Генеральних штатів у Франції
1309–1377	Авіньйонський полон пап
1337–1453	Столітня війна Англії та Франції
1356	«Золота булла» Карла IV
1358	«Жакерія» у Франції
1380	Куликовська битва
1381	повстання під проводом Уота Тайлера в Англії
1389	битва на Косовому полі
1410	Грюнвальдська битва
1415	страта Яна Гуса
1419–1434	гуситські війни в Чехії
1421	перенесення столиці Китайської імперії в Пекін
середина 40-х років XV ст.	винайдення книгодрукування Йоганном Гутенбергом
1453	завоювання турками Константинополя
1492	завершення Реконкісти

КОРОТКИЙ СЛОВНИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

А

- Аба́т/абати́са** — настоятель (настоятельница) монастиря.
- Ава́ри** — тюркські племена, які в VI ст. завоювали придунайські райони, за-снували свою державу й жили там до початку IX ст.
- Альбігойці** — послідовники єретичного вчення, поширеного на півдні Фран-ції у XII–XIII ст.
- Ана́фема** (з грецьк. *анафема* — прокляття, відлучення) — у християнстві від-лучення від церкви.
- Арбалет** (фр. *arbalette*, від латин. *arcus* — лук і *ballista* — металеве знаряддя) — механічний пристрій, з якого можна було пускати стріли з масивними, ром-бічної форми вістрями.
- Арія́нство** (від імені священика Арія) — єретичне вчення.
- А́рка** — склепіння у формі дуги, яким перекривають відстань між стінами, колонами, стовпами тощо.
- Астроло́гія** (від грецьк. *астрон* — зірка і *логос* — знання) — учення про зв'язок між розміщенням зірок і планет і подіями в житті людей та народів.
- Аси** — боги в давніх скандинавів.
- Аутодафе́** (порт. *auto da fe* — акт віри) — оголошення й виконання вироків інквізиції, зокрема спалення на вогнищі.

Б

- Багря́ниця** — довгий верхній одяг із дорогої тканини багряного кольору, який носили візантійські імператори.
- Базилі́ка** — прямокутна споруда, поділена рядами колон на кілька нефів.
- Баро́н** (із старонім. *baro* — вільний воїн) — дворянський титул у Західній Єв-ропі; у середньовіччі — неспадковий васал короля.
- Баска́к** (тюрк.) — монгольський воєначальник.
- Бей** (з тур. *bey* — пан) — у східних країнах титул феодальної знаті.
- Бо́яри** — верхівка знаті в Московській державі до XVII ст.
- Бу́лла** — указ Папи, рідше — імператорський указ.
- Бю́ргер** (нім. *Burger* — городянин) — вільний житель середньовічних міст Єв-ропи.

В

- Вага́нти** (латин. *vagantes* — бродячі люди) — у середні віки так називали манд-рівних школярів, священиків без парафії або збіглих монахів, які заробляли на прожиття складанням віршів і пісень.
- Вальде́нси** — прихильники єресі, що виникла в 1175 р. в Ліоні.
- Васа́л** (латин. *vassus* — слуга) — особа шляхетного походження (феодал), яка отримала від сеньйора (могутнішого феодала) земельне володіння (феод) на умовах військового й особистого служіння.
- Ве́ргельд** (нім. *Wergeld* — ціна людини) — грошове відшкодування за вбив-ство вільної людини.

Вітраж (фр. *vitrage*, від *vitre* — віконне скло) — орнаментальне або сюжетне зображення з кольорового чи безбарвного скла у вікнах, дверях, ширмах.

Г

Герцог (нім. *Herzog*) — 1) у давніх германців виборний військовий вождь племені; 2) великий феодал; 3) один із найвищих дворянських титулів у Західній Європі, що й досі зберігся в деяких країнах.

Гільдія (нім. *Gilde* — корпорація, об'єднання) — економічне, політичне чи релігійне об'єднання населення.

Готика (з італ. *gotico* — готський) — художній стиль середньовічного мистецтва в країнах Західної і Центральної Європи XII–XV ст.

Граф (нім. *Graf*) — у ранньому Середньовіччі вищий королівський урядовець; у період феодальної роздробленості — великий феодал, згодом спадковий титул вищого дворянства.

Графство — 1) князівство на чолі з графом; 2) в Англії — адміністративний округ.

Гуманізм (з латин. *humanus* — людяний, людський) — рух епохи Відродження, спрямований на утвердження моральних прав людини на земне щастя, вивільнення науки й людської особистості від церковних обмежень.

Д

Денло — область данського права.

Десятина — податок, який платили християни на користь церкви.

Джихад (араб. *старанність*) — одна з настанов ісламу, за якою всі мусульмани повинні вести «священну війну» проти «невірних».

Догма (грецьк. *догма* — думка, учення) — положення, яке приймається на віру як незаперечна істина.

Дожд (з латин. *dux* — вождь, воєначальник) — глава держави у Венеціанській (VII–XVIII ст.) і Генуезькій (XIV–XVIII ст.) республіках.

Домен (з латин. *dominium* — володіння) — 1) спадкове земельне володіння короля в країнах Європи в середньовіччі; 2) сукупність земельних володінь феодала; 3) частина маєтку, на якій феодал вів самостійне господарство.

Домініканці (латин. *dominici*) — жабрущий чернечий орден у католицькій церкві, заснований іспанським ченцем Домініком.

Донжон (фр. *donjon* — вежа) — головна сторожова вежа в середньовічному замку, де часто розміщували й житлові приміщення.

Є

Єпархія — територіальна одиниця, яка перебуває під церковним управлінням єпископа.

Єпископ (з грецьк. *наглядач*) — християнський церковнослужитель найвищого священного чину, як правило, глава єпархії (діоцези).

Єресь (з грецьк. *гересіс* — особливе віровчення, секта) — релігійне вчення, що заперечує основи (догми) та організаційні форми панівної церкви.

I

Іконобóрство — релігійний рух у Візантії у VIII — першій половині IX ст., спрямований проти шанування ікон.

Індульгéнція (з латин. *indulgehtia* — милість, прощення) — у католицькій церкві — грамота про повне або часткове відпущення гріхів.

Інквізіція (латин. *inquisitio* — розшук) — особливий церковний суд для боротьби з ересями, що існував у XIII–XIX ст.

Ісла́м (з араб. *покірність*) — одна з трьох світових релігій. Виник в Аравії на поч. VII ст.

K

Капітуля́рії (латин. *capitularia*) — закони й розпорядження франкських королів, особливо з династії Каролінгів.

Кардина́л (з латин. *cardinalis* — головний) — вищий після Папи Римського чин у католицькій церкві.

Ка́ста — замкнена суспільна група, члени якої пов'язані походженням, заняттям і правовим статусом.

Клір (з грецьк. *κλῆρος* — жереб) — сукупність священно- та церковнослужителів.

Кондотьє́р (італ. *condottiere*) — 1) начальник найманого військового загону в містах Італії в XIV–XVI ст.; 2) найманий воїн, який служив за платню.

Контрфо́рс — вертикальний виступ стіни, що надає їй міцності та стійкості.

Ко́нунг (старосканд. *konungr* — ватажок) — у скандинавських народів у середньовіччі військовий вождь племені.

Кора́н (араб. *читання*) — священна книга мусульман.

Ку́рія папська — сукупність установ для управління католицькою церквою.

Куртуа́зія (фр. *придворний*) — правила рицарської поведінки.

Курфю́рст — один із семи князів Священної Римської імперії, яким належало право виборів імператора.

L

Ландта́г — орган станового представництва в середньовічних німецьких князівствах, які входили до Священної Римської імперії.

Лорд — у середньовіччі в Англії великий феодал. Пізніше спадковий титул представників англійського дворянства.

M

Магна́т (з латин. *magnatus* — багата людина) — великий землевласник, аристократ.

Майордо́м (латин. *старший у домі*) — 1) вища службова особа у Франкській державі (кін. V — середина VIII ст.); 2) управитель.

Ма́йстер — повноправний ремісник, член цеху, власник майстерні.

Ма́рка — 1) у Франкській державі прикордонний округ, яким управляв маркграф; 2) вагова й грошова одиниця (марка збóлта, марка срібла) — 489,5 г.

Ме́са — головна щоденна служба Божа в католицькій церкві.

Мінезі́нгери — німецькі середньовічні поети (XII–XV ст.).

Мініа́тура (з латин. *minium* — червона фарба) — невелике живописне зображення в рукописній книзі.

Мулла́ (з араб. *пан, володар*) — в ісламі нижчий сан служителя релігійного культу.

Н

Неф — витягнуте приміщення, відокремлене рядом колон або стовпів.

О

Орда́ (з тюрк. *орду* — палатка хана, стоянка) — у середньовіччі ставка хана, столиця; назва тюрксько-монгольських феодальних держав (наприклад, Золота Орда).

О́рден (з латин. *ordo* — ряд, порядок) — чернеча або рицарсько-чернеча католицька громада з певним статусом.

Ордо́на́нс — королівський указ.

П

Пало́мництво — подорож віруючих до святих місць із метою поклоніння, подячної молитви або відбування покути.

Парла́мент (англ. *parliament*, фр. *parlement*, з фр. *parler* — говорити) — виборний (повністю або частково) законодавчий орган в Англії.

Підма́йстер — ремісник, який пройшов строк учнівства й працює в майстра за плату.

Р

Рейхста́г — станово-представницький орган влади у Священній Римській імперії.

Реконкі́ста (ісп. *відвойовувати*) — відвоювання християнами Іспанії та Португалії земель, захоплених мусульманами (718 р. — кін. XV ст.).

Рома́нський стиль — художній стиль X–XII ст. Типова споруда — приземкувата, з маленькими вікнами, напівкруглою аркою.

Ру́ни — давньогерманські, а потім давньоскандинавські й англоскандинавські знаки писемності.

С

Са́га (давньосканд. *оповідь*) — епічний прозовий твір з віршованими вставками.

Санса́ра — учення про переселення душ.

Сеньйо́р (латин. *senior* — старий) — великий землевласник, який мав усю повноту влади на території, що йому належала; вищий феодал щодо нижчого.

Симонія́ — купівля й продаж церковних посад або духовного сану.

Ска́льд — давньоскандинавський поет.

Скрипто́рій (латин. *scriptorius* — писальний) — майстерня (VI–XII ст.), у якій переписувалися книги.

Собо́р — 1) великий християнський храм; 2) собор церковний.

Схі́зма (грецьк. *розкол*) — церковний розкол.

Схоло́стика (з грецьк. *вчу, навчаю*) — середньовічна філософія, що досягла розквіту в XIII ст. й поєднала теологію з формальною логікою.

Т

Теоло́гія — богослов'я, наука про божественне.

Тинг (давньосканд. *збори*) — збори вільних дорослих чоловіків у германців і скандинавів.

Ти́ран — одноосібний правитель міста-комуни в Італії.

Трубаду́р (з фр. *віршувати*) — провансальський мандрівний поет-співець XII–XIII ст.

Труве́ри (з фр. *знаходити, придумувати*) — північно-французькі поети-співці XI–XIV ст.

Ф

Феод — спадкове володіння, яке сеньйор передає васалу на умовах несення служби.

Франциска́нці — католицький жебрущий чернечий орден, який заснував Франциск Ассизький.

Х

Халі́ф (араб. *спадкоємець*) — титул правителя, який поєднував світську владу з духовною, був главою мусульман своєї країни.

Ха́ртія (з грецьк. *hartis* — лист папірусу) — у середні віки документ, що засвідчував якісь права або привілеї.

Ц

Цех — об'єднання міських ремісників однієї чи кількох подібних спеціальностей.

Ш

Шеде́вр (фр. *головна робота*) — виріб, який виготовляв підмайстер для складання іспиту на право бути майстром.

Я

Янича́ри (турецьк. *нове військо*) — особливе військо в Туреччині з XIV ст.

Зміст

Від автора	3
Вступ. Повторення	4
Розділ 1. Перші середньовічні держави	
§ 1. Народження середньовічної Європи	12
§ 2. Франкська держава Каролінгів	23
§ 3. Візантійська імперія	30
§ 4. Арабський халіфат	40
<i>Практичне заняття 1. Уплив Візантії, імперії Карла Великого, перших халіфатів на становлення середньовічної Європи .....</i>	<i>52</i>
<i>Узагальнення до розділу 1 .....</i>	<i>54</i>
Розділ 2. Середньовічний світ Західної Європи	
§ 5. Людина в середньовіччі	56
§ 6. Середньовічне європейське суспільство	63
<i>Практичне заняття 2. Рицарські традиції. Замки. Життя селян.....</i>	<i>78</i>
§ 7. Середньовічні міста Західної Європи	81
<i>Узагальнення до розділу 2 .....</i>	<i>98</i>
Розділ 3. Європейське суспільство і держави в X–XV ст.	
§ 8. Походи вікінгів та їхні завоювання	101
§ 9. Хрестові походи	109
<i>Практичне заняття 3. Наслідки хрестових походів .....</i>	<i>117</i>
§ 10. Держави в середньовічній Європі	118
§ 11. Франція	122
§ 12. Англія	136
§ 13. Німеччина	146
§ 14. Країни басейну Середземномор'я	155
<i>Узагальнення до розділу 3 .....</i>	<i>164</i>
Розділ 4. Матеріальний і духовний світ європейського середньовіччя	
§ 15. Освіта, наукові й технічні досягнення	166
§ 16. Християнська церква в XI–XV ст.	175
<i>Практичне заняття 4. Середньовічні школи та університети. Життя студентів ....</i>	<i>182</i>
§ 17. Архітектура та мистецтво	185
§ 18. Ранній гуманізм і Відродження в Італії.....	189
<i>Узагальнення до розділу 4 .....</i>	<i>194</i>
Розділ 5. Країни Центральної та Східної Європи в X–XV ст.	
§ 19. Центральна та Східна Європа в середні віки	196
§ 20. Північно-Східна Русь. Утворення Московської держави.....	207
<i>Практичне заняття 5. Виникнення слов'янської писемності. Кирило та Мефодій.....</i>	<i>219</i>
<i>Узагальнення до розділу 5 .....</i>	<i>222</i>
Розділ 6. Середньовічний Схід	
§ 21. Туреччина	224
§ 22. Індія	231
§ 23. Китай.....	238
<i>Узагальнення до розділу 6 .....</i>	<i>248</i>
Короткий словник понять і термінів.....	250

Навчальне видання

Ліхтей Ігор Михайлович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Підручник для 7 класу
загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактор *Н. Батуринська*
Обкладинка, художнє оформлення, макет *Ю. Ясінської*
Технічний редактор *Л. Ткаченко*
Комп'ютерна верстка *О. Руденко*
Коректори *С. Бабиц, І. Барвінок*

Підписано до друку 14.09.2015 р. Формат 70×100/16.
Папір офс. № 1. Гарнітура Петербург.
Друк офс. Ум. др. арк. 20,736 . Обл. вид. арк. 19,83
Умовн. фарбовідб. 82,944
Наклад 7147 прим.
Зам. №

Видавництво «Грамота».
01033, м. Київ, вул. Паньківська, 25, оф. 15.
Тел./факс: (044) 253-98-04. Електронна адреса: gramot anew@bigmir.net
www.gramota.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.

Віддруковано з готових діапозитивів видавництва «Грамота»
на ПП «Юнісофт», 61036, м. Харків, вул. Морозова, 13 Б
Свідоцтво ДК № 3461 від 14.04.2009 р.